Barcode : 1990030041771
Title - Shaktivada Ac No 127
Author - Gadadharabhatta
Language - sanskrit
Pages - 126
Publication Year - 2005
Barcode EAN.UCC-13
1990030041771

॥ अथ मंजूषासहितशक्तिवादः प्रारभ्यते ॥

श॰वा॰ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीकृष्णचरणौ नत्वा शक्तिवादार्थदीपिका ॥ करोति संप्रदायेन कृष्णभट्टो मुदे सतां ॥ १ ॥ संकेतो अभिधारूपवृत्तिर्याह क इति मीमांसकमतं ल कृ॰टी॰
१ क्षणा च शक्तिविशेष इति वैय्याकरणमतं तदुभयं कटाक्षयन्नाह संकेत इति ॥ अत्र तीरं गंगापदार्थसंबंधिन गंगापदार्थ इति ज्ञानेपि गंगायां घोष इत्यादितः
शाब्दबोधोदयात्संकेतमात्रेण नोपपत्तिरतो लक्षणाऽतिरिक्तवृत्तिः स्वीकार्येत्यभिप्रायवानाह लक्षणा चेति ॥ अर्थे इति पदव्यावृत्त्यर्थं ॥ एवं च गौणीव्यंजनयोः
पृथग्वृत्तित्वमयुक्तं ॥ तयोर्लक्षणायामन्तर्भावसंभवादिति बोध्यं ॥ ननु घटोस्तीत्यादौ आकाशो घटपदार्थ इत्यपि व्यवहारः प्रसंगः ॥ घटपदेन समवाये
नाकाशोपस्थितिसंभवात ॥ न च लक्षणया तादृशव्यवहार इति कथं संबंधांतरेण सो विषय इति वाच्यं ॥ तथा सत्याकाशेन घटपदार्थ इति कदापि व्यवहा

संकेतो लक्षणा चार्थे पदवृत्तिः । वृत्त्या पदप्रतिपाद्य एवार्थ इत्यभिधीयते । इदं पदममुमर्थं बोधयत्विति अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इ
तिचेच्छा संकेतरूपा वृत्तिः । तत्राधुनिकसंकेतः परिभाषा । तया चार्थबोधकं पदं पारिभाषिकं ।

रो न स्यादित्यत अर्थ व्यवहारविषयं निर्धारयति वृत्त्येति ॥ शाब्दबोधानुकूलार्थोपस्थित्यनुकूलः पदपदार्थयोः सम्बंधः शक्तिलक्षणान्यतरवृत्तिः ॥ एतच्च घटा
दिपदेन समवायादिनाकाशाद्युपस्थितिर्न शाब्दबोधकारणं लक्षणानधीनत्वादिति तामादायार्थव्यवहारवारणाय ॥ ज्ञानजन्यत्वं प्रतिपत्तौ प्रयुक्तत्वं विष
यता यो वाऽन्वयितृतं यार्थः लक्ष्यस्यार्थत्वव्यवहारानुरोधेन शक्येति नोक्तं । समभिव्याहारप्रतिपाद्यतात्पर्यार्थवारणाय पदेति । वृत्तिमानर्थ इत्युक्तौ सर्वदा ल राम
क्षणासद्भावेन तीरं न गंगापदार्थ इति व्यवहारो न स्यादतः प्रतिपत्तिनिवेशः ॥ न च लक्षणाधीनप्रतिपत्तेः सर्वदाऽसत्वेपि कदाचित्सत्वेन तथा व्यवहारानुपप १
त्तिरस्त्येवेति वाच्यं । तादृशप्रतिपत्तेर्लक्षणाधीनार्थव्यवहारे विशेषणतया तदभावदशायां दर्शिनव्यवहारोपपत्तेः ॥ वस्तुतस्तु यद्यपि तीरं न गंगापदार्थ इति

व्यवहारस्य विशिष्य गंगापदशक्त्यभाव एव विषयः सुवचः तथापीदानीं तीरं न गंगापदार्थ इति व्यवहारानुरोधेन प्रतिपत्तिनिवेशः शक्त्यभावस्याव्याप्यवृत्तितया इदानीमित्यस्यानन्वयात्। एवं च कथंचिद् गंगाप्रतिपत्त्यसत्त्वदशायां गंगा इदानीं न गंगापदार्थ इत्यपि दुष्यत एव। वस्तुतस्तु वाच्यत्वं मुख्यार्थत्वं लक्षणानिर्वाहकतात्पर्यवत्त्वं लक्ष्यत्वं। प्रतिपत्तिद्वारा तयोः शाब्दबोधानुकूलत्वलाभाय प्रतिपत्तिपदं। आधुनिकसंकेतस्य तात्पर्यवत्त्ववृत्तित्वमिति मतं निराचिकीर्षुः संकेतं विभजते तच्चेति। पारिभाषिक इति। अर्थस्तु पारिभाषितः पारिभाष्यो वा। सूचीकटाहन्यायेन परिभाषां व्युत्पाद्य शक्तिं निरूपयति ईश्वरेति स एवेत्येवकारः लक्ष्यपरिभाषितयोर्व्यवच्छेदार्थः। विषयताभावस्य संबन्धत्वे पदस्य वाच्यत्वव्यवहारापत्तिरर्थस्य वाचकत्वव्यवहारापत्तिरतो वाच्यादिव्यवहारं विष

यथा शास्त्रकारादिसंकेतितनदीवृद्ध्यादिपदं ईश्वरसंकेतः शक्तिस्तया यार्थबोधकं पदं वाचकं यथा गोत्वादिविशिष्टबोधकं गवादिपदं तद्बोध्योऽर्थो गवादिर्वाच्यः स एव मुख्यार्थ इत्युच्यते वाच्यवाचकादिपदे ईश्वरेच्छाया बोधजनकत्वेन या विषयता सैव धात्वर्थः तस्या आश्रयत्वरूपं कर्तृत्वं पदे कर्तृप्रत्ययेन बोध्यते पदं गां वक्ति गां ब्रूते गोर्वाचकमित्यादौ कर्मप्रत्ययान्तेना

यं निर्धारयति। वाच्येत्यादि। घटकत्वं धात्वर्थान्वयि सप्तम्यर्थः। तथा चेश्वरेच्छाया या बोधजनकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिता पदनिष्ठविशेष्यता सैव वाच्यादिपदघटकवचादिधात्वर्थ इत्यर्थः। कर्तृत्वमिति। तिङमभिप्रेत्योक्तं। तिङ्वाश्रयरूपः कर्ता ङित्यः बोधे बोध्यत इति। गोविषयकबोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितेच्छाविशेष्यताश्रयं पदमिति बोधः। तत्र गोनिष्ठप्रकारतानिरूपितविषयितानिष्ठप्रकारतानिरूपितबोधनिष्ठप्रकारतानिरूपितजनकतानि ष्ठप्रकारताप्रकारतान्तार्थः। धात्वर्थीभूतेति। विपरीतस्य कर्मप्रत्ययार्थत्वे अनुभविकत्वाय फलस्यैवात्मनेपदाद्यर्थत्वात्। बोधजनकत्वे

शा०वा० त्यादिः कर्मप्रत्ययार्थः बोध्यपदं संपातायातं। अंतःपातित्वं तदाश्रयजनकत्वे विशेषणतापन्नबोधनिष्ठत्वं निरूपकत्वं वा। वाच्यादिपदे तादृशप्रकारताश्रयरूपं रू०टी०
२ कर्म द्रष्टव्यं। तदा च पदनिष्ठेच्छीयविशेष्यतानिरूपितजनकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपकबोधनिष्ठप्रकारतानिरूपकविषयितासंबंधावच्छिन्नप्रकारताश्रया
गौरिति बोधः। वैपरीत्यमिति। ईश्वरेच्छायाबोध्यत्वेन या विषयता सैव धात्वर्थः। तदाश्रयत्वं च कर्मत्वं कर्मप्रत्ययेन बोध्यते। बोधान्वयिजन्यत्वं तृतीयार्थः। पदेन
गौरुच्यते इत्यादौ च पदनिरूपितजन्यत्वाश्रयबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितेच्छीयविषयताश्रया गौरिति बोधः। पदनिष्ठजन्यतासंबंधावच्छिन्नप्रकारतानि

र्थवाचकपदेन तत्तदर्थविषयकत्वरूपतत्तत्कर्मकत्वं धात्वर्थैकदेशे बोधे बोध्यते पदेन गौरुच्यते पदस्य गौर्वाच्य इत्यादौ पदनि
ष्ठधात्वर्थीभूततादृशविषयतायाः परंपरया निरूपकत्वं धात्वर्थीभूततादृशविषयतानिरूपकं बोधजनकत्वप्रकारतांतःपातिं बो
धनिष्ठविषयतां निरूपकं विषयितासंबंधावच्छिन्नप्रकारतांश्रयत्वरूपं तादृशक्रियाकर्मत्वं गवादौ कर्मप्रत्ययेन बोध्यते द्वितीये
छायाः संकेतरूपत्वे वैपरीत्यमूह्यमिति न्यायसिद्धांतः अंत्यमीमांसकानुयायिनः अपभ्रंशादपि शक्तिभ्रमेणार्थप्रत्ययात्तन्मात्र

रूपितापदनिष्ठप्रकारतानिरूपितजन्यतानिष्ठप्रकारतानिरूपितावायाबोधनिष्ठप्रकारतानिरूपितबोधविषयतानिष्ठप्रकारताप्रकारतांतार्थः। पदं गांव
क्तीत्यादौ च निरूक्तधात्वर्थस्य परंपरयाश्रितत्वरूपं कर्तृत्वं आख्यातादिना बोध्यते। तत्र च तादृशविषयतानिरूपकशाब्दबोधविषयत्वप्रकारतान्तर्गतबोधप्र राम
कारतानिरूपकजन्यत्वप्रकारतानिरूपकनिरूपितत्वसंबंधावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वं। वृत्तित्वं द्वितीयार्थः। गोनिष्ठभगवदिच्छीयतादृशविषयतानिरूपकशा
ब्दबोधविषयत्वेप्रकारतांतर्गतशाब्दबोधप्रकारतानिरूपकजन्यत्वप्रकारतानिरूपकनिरूपितत्वसंबंधावच्छिन्नप्रकारताश्रयः पदमिति बोधः न २

नुतस्य वाचकत्वे इष्टापत्तिरित्यत आह साधुत्वं चेति। तथा च साधूनेवं प्रयुंजीत नासाधूनिति यज्ञे तत्प्रयोगनिषेधानुपपत्तिरिति भावः। एवमिति। दृष्टापत्तौ लक्षणो
च्छेदप्रसंगः। तादृशेच्छेति। तत्तदर्थविषयकबोधजनकत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नेच्छावृत्तिजनकताकभगवदुच्चारणजन्यत्वमर्थः। घटतीरादिबोधनकत्वप्रकार
कत्वस्य गगर्यादिपभ्रंशगंगापदोच्चारणजनकतानवच्छेदकत्वान्न दोष इति भावः। एतेन तत्तत्पदोच्चारणजनकतावच्छेदकीभूतजनकत्वप्रकारतानिरूपित
बोधप्रकारतानिरूपितविषयतासंबंधावच्छिन्नप्रकारत्वं तत्तत्पदवाच्यत्वं फलितं। ननु तादृशेच्छयोच्चरितजातीयत्वं तादृशेच्छात्वेन तदधीनानुपूर्व्याश्रयत्वं

विषयके भगवत्संकेते तस्यापि बोधकत्वेन विषयत्वमिति नैयायिकैरभ्युपगमात्तस्यापि वाचकत्वं साधुत्वं च स्यात्। एवं ला
क्षणिकगंगादिपदस्योक्तयुक्त्या तीरादिवाचकत्वापत्तिः यत्तु तादृशेच्छया भगवदुच्चरितत्वं वाचकत्वं अपभ्रंशादेरप्यश्वनार्थप्रसा
यनेच्छया भगवदुच्चरिता इति नातिप्रसंग इति तन्न अस्मदाद्युच्चरितपदेष्वव्याप्तेः तज्जातीयत्वनिवेशेपि वेदस्थलाक्षणिके
ष्वतिव्याप्तेः सादेर्देवदत्तादिपदेष्वव्याप्तेश्च द्वादशेऽह्नि पिता नाम कुर्यादिति वेदे नामपदस्य देवदत्तादिपदपरत्वेपि देवदत्त इत्या

लाक्षणिकानुपूर्व्याः न तत्वेनेच्छाधीनत्वमुपेयत इत्यत आह स्यादिति। नत्वन्यबोधकत्वप्रकारेच्छात्वावच्छिन्नाप्रयोज्यतद्बोधकत्वप्रकारकेच्छाप्रयोज्यानुपूर्वी
मत्वोक्तौ नोक्तातिव्याप्तिरित्यवतारणं लाक्षणिकानुपूर्व्यां भेदस्य वाचकानुपूर्व्यां सत्त्वेनाव्याप्तेः अन्यथातिव्याप्तेः द्वादशेऽह्नीति अथास्यां नामकरणवि
धायकश्रुतौ नामपदस्य विशिष्य चैत्रदेवदत्तादिपदपरत्वे मानाभावेन तथा चैत्रादिपदशक्तिग्राहिका एवं च पितृकृतनाम्न एव वाचकत्वेनान्यनाम्न इत्यपि
नोपपद्यते इति चेत् सुबेपदविशेषसंकेतविषयकं द्वादशेऽहनीत्यादिवाक्यं पदविशेषबोद्धव्यत्वविशिष्टपुत्रविषयकसंकेतस्येष्टसाधनत्वबोधकं तत्र

श०वा० चतादृशवाक्यार्थविषयकं वेदवक्तुर्भगवतो ज्ञानमिव तादृशवाक्यार्थबुबोधयिषापि हेतुः अन्यथा तात्पर्यानिर्वाहात् तद्बुबोधयिषा च वाक्यार्थोपरक्त तद्बोधमवगा कु०टी०
२ हमाना वाक्यार्थमप्यवगाहत इति भगवदिच्छायाः पदविशेषबोद्धव्यत्वविशिष्टपुत्रविषयकत्वेन संकेतविषयकत्वसिद्धौ पुत्रविशेषबोद्धव्यत्वविशिष्टपुत्रविष
यकत्वमपि सिद्धं तथा च चैत्रादिपदबोद्धव्यत्वप्रकारतानिरूपितेश्वरेच्छाविशेष्यतायाश्चैत्रादौ सत्त्वेन पितृसंकेतितस्यादौ चैत्रादिपदस्य पुरुषविशेषवाचक
त्वं सिध्यति न चैवमपि चैत्रत्वादिजातेः कथं प्रवृत्तिनिमित्तत्वं यद्धि शिष्टैर्यत्पदबोध्यत्वं ईश्वरसंकेतेनावगाह्यते तस्यैव तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् दर्शितेच्छा
चं यां च पुत्रत्वविशिष्टस्यैव बोध्यत्वेन भानं न तु जातिविशेषाणामिति वाच्यं पुत्रासाधारणधर्मपुरस्कारेणैव पुत्रविषयकसंकेतस्यैव विधेयतया तादृशधर्मविशि
ष्टावगाहित्वस्य संकेतविशेषणतया वाक्यार्थघटकतया तादृशवाक्यार्थविषयिण्यां भगवदिच्छायां पुत्रासाधारणधर्मत्वोपलक्षितजातिविशेषाणां बोद्धव्य
त्वविशेष्यतापन्नधर्मिणि विशेषणतयावगाहनध्रौव्यात् एवमानुपूर्वीविशेषाणां वाचकतावच्छेदकत्वमपि उपलक्षणीभूतेन केनचिद्धर्मेणानुपूर्वी विशे
षाणामपि बोधविशेषणतावच्छेदकतया तदिच्छयाऽवगाहनस्योपगन्तव्यत्वात् यादृशसंकेतस्य पदविशेषबोद्धव्यत्वविशिष्टवस्तुविशेषविषयकत्वेन वे
दार्थत्वे मानाभावेन तद्विषयवस्तुनस्तत्पदबोध्यतया भगवदिच्छाविषयत्वमप्रामाणिकमिति तादृशसंकेतविषये पदमवाचकमेव यद्यपि चैत्रत्वा
वच्छिन्नस्य पदबोध्यत्वं जातिविशेष वा चैत्रादिपदबोद्धव्यो भवत्विति पितृसंकेते यथा प्राधान्येन भासते न तथा प्राधान्येन संकेतबोधविषयकभगवदि
च्छायां भासते किं तु सुखी स्यामित्यादौ सुखत्वादिवदुद्देश्यव्यवहारानियामकावच्छेदकतारूपतद्विषयताभाजनमेव तथापि तत्पदबोध्यतायास्तत्तदर्थे
शे भगवदिच्छाप्रकारतामात्रतत्तदर्थस्य तत्पदवाच्यतानियामकं न तूद्देश्यव्यवहारप्रयोजकविषयतैवेत्यदोषः दूषणान्तरमाह एवमिति तादृशे राम
च्छाप्रयोज्योच्चारणजन्यवेदतात्पर्यविषयपदान्तरत्वं वाचकत्वं इत्यत्र तु शपादादेहेति तु नावतारणं अपभ्रंशादेर्वाचकत्वापत्तेरिदानीमनुच्चरणीयत्वात् २
विदान्तर्गतापभ्रंशानां हेलयइत्यादीनां सत्त्वाच्च ॥ ॥

शाब्दबोधेति ईश्वरीयत्वावगाहिसंकेतज्ञानासंभवात् विशेषोपादानाद्वाच्यादिव्यवहारे ईश्वरीयत्वस्योपलक्षणत्वं सूचितं सिद्धांतसिद्धमाधुनिकसंकेतस्य वृत्ति-
त्वं ईश्वरीयत्वस्यागबीजत्वेन दर्शयति एवं चेति नचाधुनिकसंकेतस्थले शक्तिभ्रम एव शाब्दबोधोपयोगीति तस्य वृत्तित्वे मानाभाव इति वाच्यं सर्वत्र तत्त्वे मानाभा-
वात् निर्वहतीति लाघवेन संकेतज्ञानत्वेनैव हेतुत्वादिति भावः प्रसंगतस्तात्पर्यस्य वृत्तित्वं निराचिकीर्षुः प्रतिबंधात्तस्य तथात्वं शंकते नचेति प्रतिबंधीन्निरस्य

दिपदस्वरूपाणां भगवदनुच्चरितत्वात् एवमीश्वरसंकेतस्य शक्तित्वे ईश्वरानंगीकर्तृनये शाब्दबोधानुपपत्तिः अथ शाब्दबोधोपयो-
गितायामीश्वरीयत्वमनुपादेयं एवं चाधुनिकसंकेतज्ञानादपि शाब्दबोधस्तादृशसंकेतस्य वृत्तित्वं च निर्वहति नचाधुनिकसंके-
तस्य वृत्तित्वे तात्पर्यस्यापि तथात्वप्रसंगस्तस्यापि बोधकत्वेन पदविषयकतया संकेतरूपत्वात् नचेष्टापत्तिः तथासति लक्षणास्थ-
ले तात्पर्यस्य वृत्तितया लक्षणाया वृत्तित्वोच्छेदप्रसंगादिति वाच्यं यतः पदार्थोपस्थितिनियामकः संकेतो वृत्तिः तात्पर्यज्ञानं च सा-
क्षादेव शाब्दबोधोपयोगी न पदार्थोपस्थितिद्वारा वृत्त्युपस्थापितपदार्थ एव प्रकरणादिना वक्तृतात्पर्यावधारणात् तत्तुरुषसंकेतित-
मनुच्चरितडित्थादिपदेष्वाधुनिकसंकेतस्तत्पुरुषावबोधादितन एवमागवधारित इति पदार्थोपस्थितिपूर्वमेव तत्स्मरणसंभवे नत-

ति मतइति पदार्थोपस्थितीति पदज्ञानं करणं वृत्तिग्रहाधीनपदार्थस्मृतिर्व्यापारः शाब्दबोधः फलं पदार्थस्मृतौ पदज्ञानं संबंधिज्ञानविधया कारणं संबंधश्च वृत्ति-
स्तद्धीश्च दृढसंस्कारस्मरणं वा संबंधिज्ञानमेव संबंधावगाहि यथामतमुपादेयं प्रकरणादिनेति घटः पटपदजन्यत्वेनेच्छाविषयतायां प्रतीतिनिष्ठायां विषयतया ऽ-
वच्छेदकः उदाहरणार्थत्वेन वक्तृबुद्धिविषयत्वादिति आधुनिकसंकेतस्थले संकेतकर्तृपुरुषोच्चरितस्थले मुख्यार्थबाधादिनेति मीरंगगापदनिष्ठजनकता

कत्वेनेच्छाविषयतावच्छेदकं गंगापदसमभिव्याहृतार्थघोषान्वयित्वग्राहक स्यात् यद्यत्पदसमभिव्याहृतपदार्थान्वयितत्तत्पदशक्यार्थकं तत्तत्पदजन्यत्वे नेच्छाविषयतावच्छेदकमिति व्याप्तेः सर्वेति उपस्थित्यंतरस्वीकारे गौरवात् प्रमाणान्तरेणोपस्थितिव्यतिरेकनिश्चयस्थले तत्कल्पनासंभवाच्चेति भावः

स्वपदार्थस्मारकतया वृत्तित्वनिर्वाह इति चेत् ॥ कं ॥ तथा च लक्षणाया वृत्तित्वानभ्युपगमे गंगादिपदात्तीराद्यनुपस्थितौ तत्तत्पदव्यक्तेस्तात्पर्यग्रहाच्छाब्दबोधानुपपत्तिरिति तस्या वृत्तित्वमावश्यकं न च तात्पर्यग्रहार्थं लक्षणाधीनोपस्थितेरपेक्षितत्वेपि तदधीनोपस्थितित्वेन शाब्दधीहेतुत्वे मानाभावात्तस्या वृत्तित्वासिद्धिः लक्षणास्थले तात्पर्यात्मकसंकेताधीनोपस्थितित एव शाब्दबोधनिर्वाहादाधुनिकसंकेते तात्पर्याधीनोपस्थितेः शाब्दबोधप्रयोजकतायाः क्लृप्तत्वादिति वाच्यं लक्षणाधीनपदार्थोपस्थितिसत्वे मुख्यार्थबाधादिना तत्तदर्थे तत्तत्पदव्यक्तेस्तात्पर्यग्रहे उपस्थित्यंतरमंतरेणैव तत्तत्पदार्थानुभवस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् आधुनिकसंकेतस्थले पूर्वसंकेतकर्तृपुरुषवाक्यादितोर्थविशेषविषयित्वादिपदस्य संकेतग्रहात्तत्तत्पदेनार्थविशेषोपस्थितेः प्रकरणादिना तत्तत्पदव्यक्तेस्तत्तात्पर्यग्रहे सति शाब्दबोधस्य वृत्त्यंतराधीनोपस्थितिमंतरेणैवोत्पत्त्या आधुनिकसंकेतस्य वृत्तित्वमपीति चेत् एवमपि संकेतस्य संबंधत्वे मानाभावेन निष्प्रतियोगिकतया तदसंभवेन च पदार्थोपस्थापकत्वासंभवेन वृत्तित्वानिर्वाहात्

नन्वेवमपि याद्दच्छिकसंकेतस्य कथं वृत्तित्वं तादृशसंकेतिततत्पदज्ञानेपि अनाप्तस्यार्थविशेषे तात्पर्यज्ञानस्यैवार्थोपस्थापकत्वोपगमात्तात्पर्यस्य वृत्तितया आवश्यकत्वादिति शंकामुद्धरति आधुनिकेति संबंधविशिष्टज्ञानत्वेनैव स्मारकत्वमित्यभिप्रायेण दूषयति एवमिति ॥

संकेतस्य शक्तित्वे ईश्वरानंगीकर्तृमते शाब्दबोधानुपपत्तिमुद्धरतां मतं दूषयति एतेनेति संकेतस्य संबंधत्वे मानाभावादित्यर्थः ईश्वरानंगीकर्तृमीमांसकानां तदसंभवशंकामीश्वरानिवेशेन परिहरति तच्चेति मीमांसकानामिति यद्यपि गुरूणामीश्वरसंकेतः शक्तिः न च ईश्वरत्वं नित्यज्ञानादिमत्त्वं ज्ञाने नित्यत्वासत्त्वेन तेन रूपेण ज्ञानासंभवः अन्यथाख्यात्यनंगीकारादिति वाच्यं नित्यत्वसाकांक्षज्ञानज्ञानस्य नित्यत्वप्रकारतानिरूपितज्ञानविषयताकत्वेन ज्ञानसंभवात् तथापि ईश्वरासत्त्वेन तत्संकेतस्यालीकतया शाब्दबोधौपयिकपदसामर्थ्यस्य शक्तित्वांगीकारः परंपरायां मुख्यपदार्थस्यैव स

एतेन शाब्दबोधौपयिकसंबंधत्वेनेश्वरसंकेतज्ञानं हेतुः तच्च मीमांसकानामपि संभवति तादृशज्ञानविपरीतज्ञानाभावादिति निरस्तं यत्तु स्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वमर्थे पदस्य संबंधः पदे वार्थस्य विपरीतः अस्य संबंधत्वमन्यथानुपपत्त्या कल्प्यते एतादृशपरंपराया अपभ्रंशस्थले संबंधता न स्वीक्रियते अतस्तत्र तत्संबंधावगाहि ज्ञानं भ्रम एवेति तदपि तुच्छं ।

प्रतियोगिकत्वमित्यतस्तन्निराकरोति यत्त्विति विपरीत इति स्वविषयकशाब्दबोधजनकत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वमित्यर्थः पदनिष्ठप्रकारतानिरूपितजन्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितबोधनिष्ठप्रकारतानिरूपितविषयतानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयत्वमर्थे पदसंबंधः घटादिनिष्ठविशेष्यतानिरूपकविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपकबोधनिष्ठप्रकारतानिरूपकजन्यतावृत्तिप्रकारतानिरूपकप्रकारताश्रयत्वं पदे अर्थसंबंधः तेन घटपदपटयोर्न परस्परसंबंधप्रसंगः अन्यथेति अर्थवत्प्रातिपदिकमिति व्यवहारात् अकॢप्तस्य संबंधत्वेनेत्यादिः ॥

श०वा० ईश्वरेच्छाज्ञानयोर्विनिगमनाविरहेण संकेतात्मकत्वात्तद्विषयतयोः संबंधत्वे इष्टापत्तिरित्यतोऽस्मदादिज्ञानं संगृह्णाति समानेति यस्त्विति मतविशेषकृत्स कु०टी०
५ न्निमेणान्वयः गंगापदादेस्तीरादिबोधौपयिकसामर्थ्ये वाचकताप्रसंगं निरस्यति लाक्षणिकमिति मानाभावादिति मितिमातृपदयोस्तु मित्यादिविषयकत्वेन
कार्यतायाअवच्छिन्नतया वाचकत्वे इष्टापत्तिरिति भावः कार्यान्वितेति घटपदार्थः कार्यतावत्तृघटः तस्यैव तत्तार्द्वोध इति तन्मते कार्यताभानस्यावश्यकतया

अकृप्तस्य तादृशेच्छाविषयत्वस्य संबंधतोपगमे तादृशज्ञानविषयत्वसमानकालीनज्ञानविषयत्वादिपरंपराया अपि विनिगमनावि
रहेण संबंधताप्रसंगात् तस्मात्पदपदार्थयोः संबंधांतरमेव वाच्यवाचकभाव इति वदंति यस्तु तज्ज्ञानशक्यत्वं तद्वाचकत्वं तच्च तद्विष
यकशाब्दधीजनकतावच्छेदकधर्मवत्वं स च धर्मो वन्यादिनिष्ठ ऊहानुकूलाशक्तिरिव पदार्थांतरमेव लाक्षणिकं नानुभाविकमेवेति न
तन्नशक्तिः घटादिपदस्य मितिमातृकं समभिव्याहृतपदांतरार्थकं धीजनकत्वेपि न तद्वाचकत्वं तद्विषयकत्वावच्छिन्नज्ञानशक्यप
दस्यैव तद्वाचकत्वान्मितिमातृविषयकत्वेन च ज्ञानस्य न किंचित्पदशक्यता ज्ञानसामान्यसामग्र्या एव मितिमातृभासकतया तद्विष
यकत्वस्य पदजन्यतावच्छेदकत्वे मानाभावात् कार्यान्वितस्वार्थे पदानां शक्तिरिति वादिनां गुरूणां साक्षात्परंपरासाधारणकार्यत्ववि

घटपदादेः कार्यतावाचकत्वापत्तिरित्यर्थः साक्षादिति क्रियायां कार्यतान्वयः साक्षादन्यत्र तद्द्वारा अथ विनिगमनाविरहेण घटादिविषयतानिरूपित राम
कार्यताविषयताया अवच्छेदकत्वेन निरूपितत्वाविशेषणतयाऽवच्छेदकीभूतकार्यत्वविषयतामादाय घटादिपदस्य कार्यतावच्छेदकयाचकत्वं दुर्वा ५
रमेवेति चेन्न घटादिपदस्य कार्यतावाचकत्वभयेनैव निरूपितत्वाविशेषणतया कार्यताविषयताया जन्यतावच्छेदकत्वास्वीकारात् परंतु कार्य

त्वविषयतानिरूपितत्वेन यद्धर्मावच्छिन्नविषयताकार्यतावच्छेदिका पदानां तद्धर्मावच्छिन्नवाचकता कार्यत्वस्य विषयतायां निरवच्छिन्नत्वाद्व्युदासः न चैवमपि घटादिविषय
तानिरूपितसांसर्गिकविषयतानिरूपितकार्यत्वविषयताया इव घटविषयतानिरूपितकार्यताविषयतानिरूपितसांसर्गिकविषयताया अप्यवच्छेदकत्वात् पदानां संसर्गवाच
कत्वं दुर्वारमिति वाच्यं यद्धर्मानवच्छिन्नविषयतायाः संसर्गविषयतान्यत्वेन विशेषणीयत्वात् नन्वेवमपि लिङादेः कार्यतावाचकत्वानुपपत्तिः तत्र कार्यताबोधौपयिकस्य

षयतानिरूपितत्वेन घटादिविषयताया घटादिपदजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि न घटादिपदस्य कार्यतावाचकत्वमपि तु लिङादिपदस्यैव तद्विष
यकत्वावच्छिन्ने त्वत्र साक्षात्परंपरासाधारणनिरूपितत्वांशे विशेषणतयावच्छेदकत्वस्यैव निवेशात् न च कार्यानुकूलशक्तेः स्वरूपसत्या
एव कार्यानुकूलतया पदार्थोपस्थितौ शाब्दबोधे च ज्ञातोपयोगिनोऽर्थे पदस्य वृत्तिरूपशक्त्यंतरस्वीकार आवश्यक इति वाच्यं दाहकार्य
वन्ह्यादिनिष्ठशक्तेः स्वरूपसत्या एवोपयोगित्वेऽपि शाब्दबोधानुकूलशक्तेः शाब्दबोधे पदार्थोपस्थितौ च ज्ञातोपयोगित्वोपगमे बाधकाभावा
त् अतीतानागतपदज्ञानादपि शाब्दबोधोत्पत्त्या पदानामहेतुत्वेन तत्र हेतुतावच्छेदकशक्त्यसंभव इति तु न शंक्यं तन्मते पदानां निरस्तत्वात्
अस्तु वा तज्ज्ञाननिष्ठशक्त्या तद्वाचकत्वमिति मीमांसकमतविशेषः न चासौ विचारसहः यतस्तन्मते लाक्षणिकस्याननुभावकत्वं दुर्घट

मर्थ्यसत्त्वेऽपि कार्यताविषयतानिरूपितकार्यताविषयतायास्तत्कार्यतानवच्छेदकत्वात् पूर्वमनेनुनायं दोषः कार्यताविषयतायां निरूपितत्वविशेषणतानापन्नत्वास
नेरिति चेन्न एषा कार्यान्विते शक्तिः लौकिकलिङादेस्तु अन्यैव कार्यतायां शक्तिः कार्यत्वविषयकत्वावच्छिन्नजनकतागर्भा अवच्छेदकतापर्याप्तिप्रवेशाच्च न घटादीनां
कार्यतावाचकत्वप्रसंगः वैदिकलिङां तु कार्ये साकार्यत्वविशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नजनकतागर्भेति वदंति ज्ञायमानपदस्य शक्ततामते तत्कालीनत्वं तत्तुरीय

त्वनिवेशे गौरवादाह अस्तुवेति यत्प्रकारकज्ञानंजनकतावच्छेदकीभूतशक्तिमत्तद्रूपंवाचकत्वमित्यर्थः लाक्षणिकस्याननुभावकत्वंप्रथमतोदूषयति तन्मतेइ
तिदुर्वारत्वात्तत्रापीति गंगायांघोषइत्यादौतीरवृत्तिर्घोषइतिबोधादिति भावः कथंतर्हि लक्ष्यार्थस्यशाब्दोनुभवइत्यतआह तैरिति वाक्यार्थेति गंगायांघोषइत्यादौ
वाक्यार्थघटकमर्थांतरंघोषादि तद्वाचकंघोषादिपदं तत्स्वार्थस्यैवतदन्वयप्रतियोगिनःलक्ष्यार्थस्यतीरादेरप्यनुभावकमित्यर्थः सर्वशक्तघटितवाक्यानुरोधे
नपदस्यशक्यार्थान्तरविषयतानिरूपितस्वशक्यार्थविषयताशालिशाब्दबोधंप्रतिकारणत्वंएकपदाच्छाब्दबोधवारणायोपेयं नतुतथाविधस्वलक्ष्यार्थविषय

मेव पदार्थोपस्थितिद्वाराशक्यार्थानुभवेशक्तस्यैवलक्ष्यार्थानुभवेलाक्षणिकस्यापिहेतुतायादुर्वारत्वात् तत्रापिशक्तेरावश्यकतया
वाचकतापत्तेः पदार्थोपस्थित्याऽन्यथासिद्धत्वेशक्तस्यापितथात्वापातात् नचानुभावकतावच्छेदकधर्माभावाल्लाक्षणिकस्यनानु
भावकत्वसंभवः तैर्वाक्यार्थघटकार्थांतरवाचकमेवपदंस्वार्थस्यैवतदन्वयप्रतियोगिलक्ष्यार्थस्याप्यनुभावकमुपेयत इतिवाच्यं
एवंसतिगंगायांघोषइत्यादौघोषादिपदस्यापिगंगातीरादिरूपार्थानुभावकतावच्छेदकशक्तिमत्वेनतद्वाचकतापत्तेः लाक्षणिकस्या
ननुभावकत्वेशक्तपदाघटितधूमादितिहेतुवाक्यादन्वयानुपपत्तेश्च तत्रधूमादिपदस्यज्ञानेविभक्तेश्चज्ञाप्यत्वेलाक्षणिकत्वात्

ताशालिशाब्दबोधंप्रति तदनुपगमेप्यस्तुलाघवेनशक्यत्वस्यानिवेशेनलक्ष्यशक्यार्थान्यतरविषयतालाभादिति भावः घटादिपदस्यकार्यतावाचकत्ववारक
वर्त्मनाघोषादिपदानांतीरादिवाचकत्ववारणसंभवादाह लाक्षणिकस्येति तत्रेतिविभक्तेरेवज्ञानज्ञाप्यत्वेलक्षणापक्षेनीलादितिहेतुर्बोध्यः लक्ष्यार्थस्यान
नुभवमालंब्यशंकते अथेति नप्रवेशइति एतेनलाक्षणिकस्यानुभावकत्वेशक्त्यभावरूपबाधकंगंगापदघोषपदयोस्तीरादिवाचकत्वापत्तिश्चोद्धृता

भणितिति एतच्च विभिन्नज्ञानविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावलाभाय तेन बोधेतीरप्रकारतानिरूपिताधेयत्वप्रकारतानिरूपितघोषविशेष्यताकत्वलाभा
द्बोधे गंगायां भवेदित्यादिसंशयनिवृत्तिः तीरप्रकारतामान्यायमते शाब्दबोधीयत्वं न तु मीमांसकमते इति विशेषः लक्ष्यस्मृतिरेव नानुभव इति पक्षे पूर्वं ज्ञातं यत्ती
रं स्मृतं तत्साकांक्षघोषानुभवस्यानुपपत्तिरिति तु मिश्राः न्यायमतेऽपि तीरं शृणोमीति न प्रत्यय इत्याह लक्ष्यार्थस्येति विधाविति जैमिनिसूत्रे परो मुख्यार्थाभि

अथ लक्ष्यार्थस्य न शाब्दबोधे प्रवेशः अपि तु स्मृतस्य तस्य समभिव्याहृतपदार्थैः संसर्गग्रहमात्रं तथा च नानुपपत्तिः न च लक्ष्यार्थस्य
शाब्दबोधविषयत्वानुपगमे तदुपरागेण शृणोमीत्यनुव्यवसायानुपपत्तिरिति वाच्यं इष्टत्वात् विधेयोपरागेणैव तथा प्रत्ययात् लक्ष्या
र्थस्य शाब्दबोधविषयत्वेऽपि तस्य विधेयतया भानानभ्युपगमात् विधौ न परः शब्दार्थ इति सिद्धान्तादिति चेन्न मंचाः क्रोशन्तीत्यादौ ल
क्ष्यार्थमंचस्थपुरुषादेः शाब्दबोधविषयताया आवश्यकत्वात् अन्यथा पूर्वाननुभूतस्य पुरुषादेः प्रतीत्यनिर्वाहात् अननुभूतस्य स्म
रणासंभवात्० समानप्रकारकत्वमात्रेण शाब्दबोधपदार्थोपस्थित्यादेः कार्यकारणभावमुपगच्छतां मीमांसकानां शाब्दबोधे यो
ग्यताबलेनापूर्वार्थस्य भानेन लक्ष्यार्थस्य शाब्दानुपगमेऽपूर्वस्यापि तस्य प्रतीत्युपपत्तिरिति तद्विषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्र

न्नः लक्ष्यः पदार्थो न विधेय इति तदर्थः स्मरणेति मीमांसकैः सामान्यलक्षणानुपगमादिति भावः ननु मीमांसकमते अपूर्वपुरुषादेः शाब्दबोधोद्घट एव कारणा
भावादित्यत आह समानेति लाक्षणिकेतरस्य लक्ष्यार्थानुभावकत्वे गौरवान्तद्बाधकेतरस्यापि तदर्थानुभावकत्वप्रसंगाच्च लाक्षणिकस्यैव लक्ष्यार्था
नुभावकत्वं वाच्यं तथा च लाक्षणिकस्य तद्बाधकतापत्तिर्दुर्वारैवेति भावः इदानीं सामर्थ्यरूपशक्तिपदार्थं दूषयति तद्विषयकेति॥ ॥ ॥

अवश्येति तत्तत्पदधर्मिकनिराकांक्षत्वज्ञानदशायांशाब्दबोधवारणायेत्यादिः ईदृशेति साकांक्षपदज्ञानेनशाब्दबोधजननेवृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेःस
हकारितत्वापदार्थोपस्थितिंप्रतिशक्तिज्ञानस्यावश्यंहेतुत्वेपिशक्तिमत्त्वपुरस्कारेणपदादेःशाब्दबोधहेतुत्वेयुक्तिविरहात्कथंपदादावतिरिक्तशक्तिःस्या
दितिभावः एवंचवृत्तिज्ञानस्यशक्तिमत्त्वेनकारणत्वेमानाभावात्तद्विषयकशाब्दबोधजनकतावच्छेदकीभूतशक्तिप्रज्ञानप्रकारतापन्नत्वावच्छिन्नवृ
त्तिज्ञानकधर्मवत्त्वंवाचकत्वमित्यपिप्रत्युक्तं अपभ्रंशादपिशाब्दबोधोदयाद्व्यभिचारवारणायतत्रतज्ज्ञानेशक्तिस्वीकारेतस्यापिवाचकत्वापत्तिरित्यप्याहुः

तिशक्तिविशेषपुरस्कारेणतद्वाचकपदस्यतज्ज्ञानस्यवानहेतुतासंभवः विशिष्यतत्तत्पदार्थान्विततत्तदर्थबोधेतत्तत्पदसाकां
क्षतत्तत्पदज्ञानत्वेनावश्यकॢप्तकारणतयैवोपपत्तौईदृशकार्यकारणभावस्यनिर्युक्तिकत्वात् इदंतुतत्त्वंतीरादौगंगादिपद
जन्यबोधविषयतासत्त्वेपितद्दशोशुद्धविषयत्वत्वादिनैवंतादृशविषयत्वादिप्रकारकत्वमीश्वरेच्छायामुपगम्यतेनतुगंगादिप
दजन्यबोधविषयत्वत्वादिनापितत्प्रकारकत्वंमानाभावात् तदनभ्युपगमेपितस्याःसर्वविषयकत्वाव्याघातात् नचतथा

लाक्षणिकापभ्रंशयोःसंकेतशक्तिपक्षेवाचकत्वापत्तेरुक्तत्वात्तामुद्दिधीर्षुराह इदंत्विति तीरादावितितीरंगंगापदजन्यबोधविषयइतीच्छाकारोनोपगम्यते
येनतीरादिविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकघटकतयाबोधांशेगंगापदजन्यतावगाहित्वेनगंगादिपदस्यतीरादिवाचकत्व माशंक्येति किंतुतीरंबोधवि
षयोभवत्वित्याकार एवेत्यर्थः एवमपभ्रंशेपिमानाभावादिति नचप्रवाहोगंगापदजन्यबोधविषयोभवत्वितीच्छाकारेकिंमानमितिवाच्यं पदानांकुत्र
चिदेवशक्तिः कुत्रचित्तुनेतिवाच्यावाच्यव्यवस्थासिद्धयेयद्यदर्थेतत्तत्पदवाच्यत्वंतत्रतत्रपदजन्यबोधविषयतात्वेनअन्यत्रतुशुद्धबोधविषयतात्वे

नविषयताप्रकारकत्वमीश्वरेच्छाया इति विशेषस्याश्रवणात् अर्थानामपभ्रंशवाच्यत्ववारणाय शुद्धबोधविषयतात्वेन विषयताया अप्यावश्यकतया तदीत्योक्तव्यवस्थासिद्धेः सर्वे सर्वार्थवाचका इति मतमप्यनादेयं तादृशविशेषपुरस्कारेण शक्तिग्राहकं च लाघवोपबृंहितं कोशाद्येव यत्तु एवं सति तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दधीहेतुतया लोहितोष्णीषा यजमानाः प्रस्तर इति वेदस्य लाक्षणिकस्थले विशेषविषयकभगवत्तात्पर्यस्यावश्यकत्वे तदादाय वेदस्य लाक्षणिकानां वाचकत्वापत्तिरिति तन्नुच्छं शब्दस्वातंत्र्यशेषमणिकृतैव पदतात्पर्यप्रयोजकत्वोक्तेः वस्तुतस्तु तात्पर्यज्ञानस्य साक्षात्कारणताया व्यवस्थापितत्वान्न वेदस्य लाक्षणिकानां वाचकत्वं प्रसज्यते पदार्थोपस्थितिप्रयोजकविषयताया एव शक्तिसंबंधत्वोपगमात् नचैवं लौकिकलाक्षणिकेष्वपि भग

सति बोधांशे गंगापदजन्यतानवगाहितया सर्वविषयकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं तीरादिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकघटकतया तदनवगाहित्वेपि बोधांशे स्वातंत्र्येण तदवगाहित्वोपगमात् तथाच तत्पदजन्यबोधविषयतात्वावच्छि

वदिच्छायास्तत्पदजन्यबोधविषयतात्वेन तादृशविषयतादिप्रकारकत्वं स्वीकर्तुं शक्यं लक्ष्यार्थवृत्तिविषयतायाः पदार्थोपस्थितिप्रयोजकत्वोपगमेन सामंजस्यादिति वाच्यं तेषां भगवदुच्चरितत्वेनेच्छायास्तात्पर्यत्वासंभवात् शक्तित्वे च तादृशविषयतायाः पदार्थोपस्थित्यप्रयोजकताया दुर्वारत्वात् स्वातंत्र्येणेति तीरं बोधविषयः गंगापदजन्यश्च बोध इति समूहालंबनेच्छायां तीरबोधांशे गंगापदजन्यतानवगाहित्वेपि तीरांशे बोधविषयत्वबोधांशे गंगापदजन्यत्वोभयविषयकत्वादित्यर्थः तत्पदेति न च तत्पदोत्तरकालीनबोधविषयत्वत्वावच्छिन्नप्रकारतागर्भसंबंधसंभवाज्जन्यत्वनिवेशनं व्यर्थं इच्छाप्रकारतानवच्छेदकतया अनतिप्रसक्तत्वादिति वाच्यं आधुनिकसंकेतस्थले ईदृशविशेष्यतायाः संबंधत्वस्य क्लृप्तत्वात् निरूपितत्वांतं संसर्गतावच्छेदकमिति ना

यं परंपरासंबंध इति बोध्यं विशेषणरूपेण संबंधतायां मानाभावादाह ईश्वरेच्छेति तादृशविशेष्यतावत्त्वेति तत्पदजन्यबोधविषयतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित विशेष्यतावत्त्वस्येत्यर्थः तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपकविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितबोधनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितजन्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्व संबंधावच्छिन्नावच्छेदकतासंबंधेनेच्छावत्त्वं ईश्वरेच्छीयतादृशावच्छेदकत्वं वा घटादिवाचकत्वं नातिप्रसंगः न लाक्षणिकापभ्रंशयोर्वाचकत्वातिप्रसंगः सर्वे सर्वार्थवाचका इत्येवं घटपदादेर्घटकर्मकानयनवाचकत्वापत्तिं व्यंजयन् स्वमते तामुद्धरति उक्तरीत्यैवेति अन्वितान्वयादेः तत्पदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरू

न्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेनेश्वरेच्छावत्त्वस्येश्वरेच्छानिरूपिततादृशविशेष्यतावत्त्वस्य वा तत्पदशक्यतारूपतया नातिप्रसंगः उक्तरीत्यैव च घटादिपदजन्यबोधविषयस्य घटान्वितकर्मत्वान्वितानयनादेर्घटादिसंसर्गस्य च तादृशबोधविषयत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वेपि घटादिपदावाच्यत्वमुपपादनीयं अन्विताभिधानवादिनस्तु पदार्थसंसर्गस्यापि वाच्यतां स्वीकुर्वंति तन्मते इतरान्वितघटो घटपदशक्यः इत्येतादृशमेव शक्तिज्ञानं शाब्दबोधप्रयोजकं घटो घटपदशक्य इत्याकारकान्वयांशानंतर्भावि

पितविशेष्यत्वानुपगमेनेत्यर्थः शक्तिज्ञानाविषयस्य शाब्दबोधाविषयत्वनियममुपगच्छतां भट्टानां मतमुत्थापयति अन्वितेति तथात्वे शाब्दबोधप्रयोजकत्वे अन्वयांश इति संसर्गतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मपुरस्कारेणैवान्वयस्य शक्यतावच्छेदककोटौ निवेशः न तु संबंधत्वेन तेन शाब्दबोधे न संसर्गतावच्छेदकभानानुपपत्तिः भट्टमतं दूषयति अत्रेति स्वतंत्रेति घटत्वं घटपदवाच्यमिति ज्ञानाद् घटत्वोपस्थितिः घटपदवाच्यो मय इति ज्ञानान्मयत्वादि ना घटोपस्थितिः विशृंखलोपस्थितिरित्यर्थः घटे घटत्वे च निर्धर्मितावच्छेदक शक्तिज्ञानादित्यर्थ इत्येकं व्युत्क्रमेणेत्यपपाठः क्रमेणैव तत्रबोधस्यानिष्टत्वात् वाच्येति वृत्तिज्ञा

नजन्यघटाद्यवच्छिन्नकर्मत्वोपस्थितेरलीकत्वेपि न क्षतिरित्याशयः॰ संसर्गतावच्छेदकस्य शाब्दबोधे भानमतेप्याह वस्तुतस्त्विति इत्थं च कार्यतावच्छे

नशक्तिग्रहस्य तथात्वे च वृत्तिग्रहाविषयतया पदार्थसंसर्गस्य शाब्दबोधविषयतानुपपत्तेः नचेतरान्वितघटस्य वाक्यप्रतिपा
द्यतया शाब्दबोधात्प्राक्शक्तिग्रह एव दुर्घटः अनुपस्थि तत्वादिति वाच्यं विशेषतः पदार्थांतरघटितस्य तदन्वितघटादिरूपवाक्या
र्थस्य प्रागनुपस्थितत्वेपि इतरपदार्थत्वादिना सामान्यधर्मप्रकारेण तद्घटितस्य तदन्वितघटादेः प्रागुपस्थितिसंभवेन तत्र शक्ति
ग्रहस्य सुघटत्वात् वस्तुतस्तु पदार्थांतरमनंतर्भाव्य केवलान्वयांशांतर्भावेन शक्तिग्रहस्य शाब्दबोधप्रयोजकतोपेया पदार्थांतर
स्य पदांतरलभ्यतया तदंशांतर्भावेन शक्तिग्रहस्यानुपयुक्तत्वात् नचान्वयस्य पदवाच्यत्वे तदंशे शक्तिग्रहस्य शाब्दबोधोपयो
गित्वे च मानाभाव इति वाच्यं तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति वृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितिहेतुतायाः सामान्यत एव क्लृप्ततया वृत्तिज्ञानाद
नुपस्थितौ तस्य शाब्दबोधविषयत्वासंभवात् अन्वयांशे शक्तिग्रहस्य शाब्दबोधे वश्यापेक्षणीयत्वात् संसर्गताभिन्नविषयताया
स्तादृशोपस्थितिजन्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् अग्रवदंति सामान्यतस्तद्विषयकशाब्दबोधे वृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन न हे
तुता स्वतंत्रवृत्तिज्ञानाद्विशांस्वरूपभावेनैकपदो पस्थितयोः पदार्थतत्वावच्छेदकयोर्विशेष्यविशेषणभावक्रमेण शाब्दबोधाप
त्तेः किंतु तद्धर्मप्रकारेण तद्विषयकशाब्दबोधे वृत्तिज्ञानजन्यतद्धर्मावच्छिन्नतद्विषयकोपस्थितित्वेनैव हेतुता वाच्या एवं च तत्सं

दकेऽव्यवहितोत्तरत्वनिवेशे च संसर्गतायाः कार्यतावच्छेदकत्वासंभवात् वृत्तित्वस्येति शक्तिलक्षणान्यतरत्वं न वृत्तित्वं तन्निवेशेऽन्यतरत्वघटकभे

द्वयोर्मिथो विशेष्यविशेषणभावभेदेन कारणताभेदापत्तेः उपस्थितेः घटोपस्थितेः कारणतावच्छेदके इति शाब्दबोधीयेत्यादिः पदे घटपदे पटपदे वा तस्या

संसर्गकबोधस्य किंचिद्धर्मप्रकारेण तद्विषयकत्वाभावाद्भिन्नज्ञानात्तदनुपस्थितावपि तत्संसर्गकशाब्दबोधः संभवत्येव वस्तुत
स्तु शक्त्या लक्षणया चोपस्थितेस्तत्तदर्थस्य शाब्दबोधे भानादुभयविधतत्तदर्थोपस्थितेरेव तद्विषयकशाब्दबोधे हेतुता वाच्या
तादृशोपस्थित्योश्चाननुगततानतिप्रसक्तस्य कारणतावच्छेदकस्य गुरोर्दुर्वचतया व्यभिचारवारणाय शक्त्यादिज्ञानजन्योपस्थिति
जन्यतावच्छेदककोटौ तत्सत्कारणव्यवहितोत्तरत्वनिवेश आवश्यकः इत्थं च वृत्त्यनुपस्थितस्यापि संसर्गस्य शाब्दबोधोपगमे व्य
भिचाराप्रसक्त्याऽन्वयस्य पदावाच्यत्वेपि न किंचिद्बाधकमिति किं तत्र वृत्तिकल्पनेन एवं तद्विषयकशाब्दबोधे तच्छक्तपदज्ञान
जन्यतदुपस्थितित्वलाक्षणिकपदज्ञानजन्यतदुपस्थित्योर्द्वयोरेव हेतुतया वाच्यतया परस्परजन्यबोधे व्यभिचारस्य वारणा
य तत्तत्कारणानंतर्यस्य तत्तत्कारणजन्यतावच्छेदके प्रवेशध्रौव्येण पदार्थद्वयसंसर्गावगाहिबोधे वृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितेर्व्य
भिचाराप्रसक्त्याऽन्वयस्य पदवाच्यत्वमप्रामाणिकं न च शक्तिलक्षणयोर्वृत्तित्वेनानुगमसंभवात्तदुभयविषयकज्ञानजन्यो
पस्थित्योरेकरूपेणैव हेतुतया नोक्तव्यभिचारप्रसक्तिरिति वाच्यं उभयसाधारणवृत्तित्वस्यानुगतस्य दुर्वचत्वात् यत्तु शक्ति
विषयकज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेनैव शक्तिलक्षणाधीनपदार्थोपस्थित्योरनुगमसंभवः घटशक्तं घटपदमित्यत्र तादृशशक्ति

विभानस्वीकारेनानुपपत्तिरित्यत आह वस्तुत इति ननु शक्तित्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितपदनिष्ठप्रकारतानिरूपितार्थविशेष्यताशा

लिङ्ज्ञानजन्योपस्थितित्वेनानुगमः शक्तिसंबंधेन शक्यसंबंधसंबंधेन वा पदप्रकारकज्ञाने शक्तेः संसर्गत्वात् शक्तित्वनिष्ठावच्छेदकताभ्यां पर्याप्तिः फलं नि

ज्ञानजन्योपस्थितेरिव घटसंबंधिशक्तं पटपदमित्यादिलक्षणाज्ञानजन्योपस्थितेरपि घटादिसंबंधिपटादिनिरूपितशक्तिवि
षयकज्ञानजन्यत्वादिति नोक्तव्यभिचारप्रसक्तिरिति न च पटत्वं पटपदमित्यादिज्ञानजन्यपटाद्युपस्थितौ पुनरुद्बोधका
न्तरात् घटादिभानं तादृशघटादिविषयकोपस्थितेरपि घटादिशाब्दबोधजनकत्वापत्तिरिति तद्विषयके शाब्दबोधे तदर्थविशे
षितशक्तिविशिष्टपदविषयकज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन हेतुता वाच्या तथा च न तेन रूपेण घटसंबंधिशक्तं पटपदमित्यादि
ज्ञानजन्यघटाद्युपस्थितेः संग्रह इत्युक्तव्यभिचारो दुर्वार एवेति वाच्यं शक्तिविषयतावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकतद्विषयता
वच्छिन्नकार्यताशालित्वेनोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुतुपादर्शितोद्बोधकान्तरप्रयोज्यघटादिविषयताकोपस्थितेर्निरुक्तकार्य
ताशालित्वविरहेणोक्तातिप्रसंगानवकाशात् तदर्थविशेषितशक्तिविषयतापर्यन्तस्योपस्थितिनिष्ठकारणतावच्छेदके निवेशा
दननुगमसंभवात् उक्तलक्षणाज्ञानहेतुतायामपि शक्तिशक्तिविषयताया अवच्छेदकप्रवेशादिति तन्न समीचीनं उक्तानुगत
रूपेण पदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वे घटकालीनायां शक्तौ सत्यां पटपदमित्यादिज्ञानजन्यघटाद्युपस्थितितोऽपि पटादिशाब्दबोधप्र
संगात् तत्कालीनशक्तिरूपपरंपरासंबंधविषयतातः पातिन्याः शक्तिविषयताया अर्पितात्वसंबंधप्रयोज्यघटादिवि

वेश्यते स्तन आह

श०व्या० एवमिति पदार्थान्यतरधर्मिकपदार्थान्यतरप्रकारकवाच्यत्ववाचकत्वान्यतरसांसर्गिकज्ञानत्वेनानुगमे त्वाह अर्थधर्मिकेति कयोरिति यथापटपदाद्यप्र रु
१०

षयताप्रयोजकत्वात् तादृशशक्तिविषयकधियः घटादिनिरूपितत्वेन तत्संबंधिनिरूपितत्वोपरागेण च पदे शक्त्यनवगाहितया शाब्दबो
धप्रयोजकतच्छक्तपदज्ञानतत्स्मारणिकपदज्ञानानात्मकतया तज्जन्योपस्थितेः शाब्दबोधजनकत्वे उक्तापत्त्यसंभवात् नच किंचिन्निरू
पितत्वोपरक्तशक्तिविषयताप्रयोज्यतत्तदर्थविषयताकोपस्थितित्वेन शाब्दधीप्रयोजकत्वोपगमान्नायमतिप्रसंगः उक्तज्ञानीय
शक्तिविषयतायाः किंचिन्निरूपितत्वविषयतानिरूपितत्वविरहादिति वाच्यं एवमपि घटकालीनाया पटनिरूपितशक्तिस्तद्वत्पटप
दमिति ज्ञानजन्यघटाद्युपस्थितेरव्यावृत्तेः अथ किंचिन्निरूपितत्वेन शक्तिविषयताया यादृशकारणतावच्छेदिका तादृशकारणताप्र
तियोगिकप्रकृतार्थविषयतावच्छिन्नकार्यताशालित्वेन पदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वोपगमान्नायमतिप्रसंगः शक्यांशे उदासीनस्य पटनि
रूपितत्वादेरभानेपि घटकालीनशक्तिरूपघटीयपरंपरासंबंधविषयकपदज्ञानस्य घटादिस्मारकतया तत्स्मृतिजनकतायां पदा
दिनिरूपितत्वविषयतानिरूपितत्वस्य शक्तिविषयकत्वे निवेशादिति चेदेवं सति यत्र घटादेः शक्यत्वसंबंधेन पदांशे प्रकारता
तज्जन्योपस्थितितोपि घटादेः शाब्दबोधोत्पत्त्या तदनुपपत्तिर्दुर्वारैव तत्र पदांशेऽर्थसंसर्गतया शक्तेर्भाने शक्तावर्थस्य निरूपि
तत्वरूपसंबंधांतराभानात् वस्तुतो घटत्वाद्युपलक्षितवाचका द्रव्यादिपदाच्छक्त्यांशभांतस्य घटत्वादिप्रकारकबोधवारणाय राम
१०

पदार्थयोःस्पयोश्चेतिप्राप्तणेविधेसारी ॥ ॥

कालिकादिसंबंधस्य चाकांक्षातात्पर्यादिजन्यतावच्छेदककोटौ प्रायशोऽप्रवेशान्न तेन संबंधेन बोधापत्तिः एवकारेणान्वयांशे शक्तिव्यवच्छेदः तद्धर्म

तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधे शक्तौ तद्धर्मविशिष्टनिरूपितत्वावगाहित्वेन शक्तिज्ञानस्योपयोगिता वाच्या तथा च तत्संबंधिशक्त-
त्वावगाहिनो लक्षणाग्रहस्य तेन रूपेणासंग्रहादननुगमेन व्यभिचारप्रसक्त्योक्तकार्यकारणभावे कारणानंतर्यप्रवेश आवश्यकः
एवं शक्तिज्ञानमुभयविधं विनिगमनाविरहाच्छाब्दबोधप्रयोजकं पदेऽर्थवाचकत्वावगाह्यर्थे पदवाच्यत्वावगाहि च तयोरपि ना-
नुगमसंभवः वाच्यत्ववाचकत्वयोः शक्तिप्रतियोगित्वशक्त्याश्रयत्वरूपयोर्मिथो विलक्षणसंबंधरूपतयानुगतानतिप्रसक्तरूपा-
५ भावात् संबंधत्वादिनानुगमे तदीयकालिकादिसंबंधज्ञानादर्थधर्मिकपदवाचकतायाः पदधर्मिकार्थवाच्यतायाश्च ज्ञानाच्छा-
ब्दबोधापत्तेः तज्जन्योपस्थित्योरपि परस्परजन्यबोधे व्यभिचारः एवं लक्षणाज्ञानमपि पदेऽर्थसंबंधिवाचकतावगाहितया-
ऽर्थे पदवाच्यसंबंधितावगाहितया च द्विविधं शाब्दबोधप्रयोजकं तदधीनोपस्थित्योरप्यनतिप्रसक्तरूपेणानुगमासंभवे-
न परस्परजन्यबोधे व्यभिचार इति कार्यतावच्छेदकगर्भे तत्तत्कारणानंतर्यप्रवेशो ध्रुव इत्यवधेयम् अथ वृत्त्यनुपस्थितस्या-
पि पदार्थद्वयसंसर्गस्य शाब्दबोधविषयत्वोपगमे संबंधभाने नियामकाभावात् सर्वत्राबाधितया तत्संबंधभानापत्तिरिति चेन्न
कयोश्चित्पदयोः केनचित्संबंधेन स्वार्थान्वयबोध एव साकांक्षतया आकांक्षाज्ञानस्यैव पदार्थद्वयसंसर्गभाननियामकत्वात्

मिपि सामान्यरूपेणैवान्वयस्य शक्य   कोटावंतर्भाव्यतया पदार्थसंसर्गविषयातत्तैकैकस्यैव भानात् क्वचित्कस्यचिद्भानमित्यनियमप्रसंगेनोक्तस्यैव

श०वा० ज्ञाननियामकत्वावश्यकत्वादिति भावः पदार्थ तावच्छेदकसंसर्गस्य वृत्तित्वलभ्यत्वं सूचयितुमाह पदार्थद्वयेति यथा पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ अन्ययोगव्य- क०टी०
११ वच्छेदयोः संबंधः तत्र पार्थविशेषितभेदस्यान्यत्रान्वयार्थ खंडशक्तेः सिद्धांतित्वात् तस्य उपलक्षणत्वस्य द्रव्यत्वाद्यविशेषेणेति नियमानुपपत्तौ हेतुः

यथोरुभयपदयोर्नानासंबंधेन स्वार्थान्वयबोधे आकांक्षातज्जन्यशाब्दबोधे संसर्गविशेषतात्पर्यज्ञानरूपकारणबलादेव संबंधभाननियमोपपत्तेः॥१॥ अन्वयांशे शक्त्युपगमेऽप्येकैकस्यैव पदार्थसंसर्गस्य संसर्गविधया क्वचित्कस्यचिज्ज्ञानमिति अनियमेन सामान्यरूपेणैवान्वयस्य शक्यकोटावंतर्भावनीयतयोक्तस्यैव संसर्गभाननियामकत्वात् ॥२॥ न च संसर्गविशेषानुपस्थितौ तात्पर्यज्ञानासंभवेन तदुपस्थितेरावश्यकतया तत्रोचरसंस्कारोद्बोधार्थमेव तत्र वृत्तिज्ञानमपेक्षितमिति वाच्यं १७ द्बोधकांतरोपस्थितेऽपि संसर्गेतात्पर्यग्रहसंभवात्तत्र वृत्तिज्ञानस्यानपेक्षितत्वात् तस्माद्धटत्वं गोत्वविशिष्ट एव घटगवादिपदस्य शक्तिः पदार्थद्वयसंसर्गस्त्वाकांक्षाबललभ्य एवेति स्थितं ॥३॥ घटपदस्य पदार्थतावच्छेदकीभूतघटत्वादिविशिष्ट एव शक्तिर्न तु घटत्वोपलक्षिते घटत्वादेरुपलक्षणत्वे तस्य द्रव्यत्वकंबुग्रीवादिमत्त्वाद्यविशेषेण घटादिपदाद्द्रव्यत्वकंबुग्रीवादिमत्त्वादिना न बोधः अपि तु घटत्वादिनैवेति नियमानुपपत्तेः॥४॥ अथ घटत्वादेरिव द्रव्यत्वादेरपि वैशिष्ट्यस्य घटादौ सत्त्वाद्धटादिपदशक्तावपि घटत्वादिसामानाधिकरण्यरू-

घटत्वविशिष्टे शक्तिरित्यत्र सप्तम्या वृत्तित्वार्थकतया पर्यवसन्नं घटत्वसमानाधिकरणशक्तिरित्यर्थमाशंक्य शंकते अथेति यत्तु घटत्ववैशिष्ट्याश्रयवृत्तिः शक्तिरित्यर्थनिराकरणमिति तन्न घटत्वसमानाधिकरणरूपवैशिष्ट्यवदिति लेखविरोधात्

विच्छेदेति नच जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति सूत्रे आकृतावपि शक्तिकथनात्तद्विरोध इति वाच्यं ग्रंथकृतैतस्य समाधास्यमानत्वात् शब्दाश्रयत्वोपलक्षि
ते गगनपदशक्तेः शब्दाश्रयत्ववारणाय वाच्यत्वे सतीति अवयवसंयोगरूपाकृतिवारणाय वाच्यवृत्तित्वे सतीति नच परंपरया कालिकादिसंबंधेन च त
स्या अपि वाच्यवृत्तित्वमिति वाच्यं सर्वाधारतानियामकान्यसंबंधेन वृत्तित्वस्य निवेश्यत्वात् परंपरायाश्च वृत्त्यनियामकत्वात् स्थूले दधनि अतिव्याप्ति

पवैशिष्ट्यवद्द्रव्यत्वादिवैशिष्ट्यस्याप्यक्षततया घटत्वविशिष्टे शक्तिर्नतु द्रव्यत्वविशिष्टे इत्यस्य कोर्थः अत्रवदंति तद्विशिष्टे शक्ति
रित्यस्य तद्धर्मे तद्विशिष्टतदाश्रयेषु त्रिष्वेव शक्तिरित्यर्थः घटादिपदशक्तिमति द्रव्यत्वादिवैशिष्ट्यसत्वेपि द्रव्यत्वादौ शक्ति
विरहात्तेषामुपलक्षणता घटत्वादौ तत्सत्वात्तेषां विशेषणता एवं च प्रवृत्तिनिमित्तेपि शक्तेः सत्वात्तस्यापि वाच्यतया वा
च्यत्वे सति वाच्यवृत्तित्वे सति वाच्योपस्थितिप्रकारत्वमिति प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणे वाच्यत्वे सतीति विशेषणदाने ग॰कं॰ जात्या
कृतिव्यक्तयः पदार्थ इति न्यायसूत्रोक्तगोत्वादिजातेर्गवादिपदार्थता च ग॰कं॰ उपपद्येत अथ घटशब्दाद्धटो वा द्रव्यं वा इत्याकार
काया भगवदिच्छाया बोधविशेषविषयतात्वेन बोधविषयता निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता घटे एव नतु घटत्वादौ विष

वारणाय तृतीयं नचैवमपि शक्तिभ्रमादिना वाच्योपस्थितिप्रकारत्वं तत्राक्षतमिति वाच्यं प्रमाणधीनप्रकारताया उपादानात् वस्तुतस्तु तत्पदवा
च्यत्वे तत्पदवाच्यवृत्तित्वे च सति मुख्यविशेष्यतानिरूपिता या तत्पदशक्तिप्रयोज्यसांसर्गिकविषयता तन्निरूपितप्रकारताश्रयत्वं तत्तत्पदप्रवृत्ति
निमित्तत्वं शब्दस्य शब्दपदवाच्यतयाऽऽकाशपदप्रवृत्तिनिमित्तत्ववारणाय तत्पदवाच्यत्वनिवेशः गवाद्याकृतेरपि द्रव्यादिपदवाच्यतदवयवत्व

श०व्या
२२

प्तित्वात्तद्वारणाय तत्पदवाच्यवृत्तित्वप्रवेशः विशेष्यदलप्रवेशात् दध्यादिपदवाच्यदधिद्व्यणुकादिवृत्तेर्दध्यादिपदवाच्यत्रसरेण्वादौ नाति कृ०टी
व्याप्तिः तत्र पश्वादिपदजन्यबोधे लोमत्वादेर्धर्मिविशेषणतया भासमाने लोमाद्यंशे प्रकारतयाऽतिव्याप्तिरतो मुख्यविशेष्यतानिवेशः लोमादिपदप्रयोज्य
लोमादिरूपमुख्यविशेष्यांशे लोमत्वादिसंसर्गभानमादाय लोमत्वादावतिप्रसंगः तस्तत्पदशक्तिप्रयोज्यसंसर्गविषयताविशेषणं पश्वादिपदल
क्षणया लोमत्वादिना लोमादिमुख्यविशेष्यकबोधजननात्तत्पदप्रयोज्यतामात्रनिवेशे तत्रातिप्रसंगः तस्तत्पदशक्तिनिवेशः तत्पदशक्तिप्रयोज्य
मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानिवेशे दधि द्रव्यमिति वाक्यजन्यबोधे दधिपदशक्तितो मुख्यविशेष्यतया भासमाने दध्यादौ द्रव्यत्वादिना प्रकारे
दध्यादावतिव्याप्तिरतः तत्पदशक्तिप्रयोज्यसंसर्गविषयतानिवेशः न च मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतायां तत्पदशक्तिप्रयोज्यत्वनिवेशादेव
तद्दोषवारणसंभवात् संसर्गविषयतानिवेशनमफलमिति वाच्यं इदं दधीत्यादिवाक्यजन्यबोधीयमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतायास्तादृ
ताप्यवारणात् न चैवंविधविशेष्यदलनिवेशे शक्यत्वविशेषणं व्यर्थं आकाशपदशक्यशब्दाश्रयत्वसंसर्गभानस्य तत्पदशक्तिप्रयोज्यत्वाभावे
नैवातिप्रसंगादिति वाच्यं शब्दाश्रयत्वतत्संसर्गविषयतयोः तत्संसर्गेण तत्प्रकारकशक्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकतया तत्पदशक्तिप्रयोज्य
तायादुर्वारत्वात् न च स्वांशे या तत्पदशक्तिस्तत्प्रयोज्यत्वं निवेश्यतामिति वाच्यं तस्य लक्षणान्तरत्वात् तल्लाभार्थं प्रथमविशेषणमित्याह बोध
विशेषइतिपदजन्यतारूपविशेषणवैशिष्ट्यसूचकं

राम
२२

वस्तुमात्र इति लक्ष्याणां वाच्यत्वापत्तिसूचकं समवायेनेति पटो घटपदजन्यबोधविषयतावान्भवत्वित्याकारकसंकेतेन घटत्वावच्छिन्नेप्रकारी भवति घटपदज
न्यशाब्दबोधविषयत्वेधर्मिपारतंत्र्येण घटत्वस्यापि समवायसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वात्मकत्वावच्छिन्नत्वसंबंधेन भानमंगीकार्यमित्यर्थः
घटत्वं घटपदाद्बोद्धव्यमितीच्छायां घटत्वादावच्छेदकतासंबंधेन बोद्धव्यत्वभाने घटत्वत्वविशिष्टस्य शक्यत्वापत्तिरतो घटविशेषणतापन्नेति संकेतस्यवि

यतामात्रं च वस्तुमात्र एवेति कथं घटपदशक्तिर्घटत्वादिष्विवेति नियम इति चेदीश्वरेच्छायास्तत्पदजन्यशाब्दबोधविषयताप्रयो
जकः संबंध एव तत्र तत्पदशक्तिरिति व्यपदेशनियामकः घटपदाद्घटो बोद्धव्य इत्येतादृशेच्छायां च घटत्वावच्छेदेन बोधविषयत्वमव
गाहमानायां समवायावच्छिन्नं बोधविषयतावच्छेदकत्वं घटत्वे समवायेन घटत्वावच्छेद्यत्वं वा बोधविषयतायां संसर्गमर्यादया भास
ते एवं चाश्रयत्वसंबंधावच्छिन्नबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वं घटस्यावच्छेदकतासंसर्गावच्छिन्ना घटविशेषणतापन्न
बोधविषयत्वस्याप्रकारतातन्निरूपितविशेष्यत्वं ॥कुं॥ घटत्वस्य ॥कुं॥ घटविशेषणतापन्नबोधविषयत्वांशेऽवच्छेद्यत्वसंबंधेनप्रकार
त्वे वा घटत्वस्य पटत्वबोधविषयत्वयोः संसर्गतया भासमानेऽवच्छेदकत्वेऽवच्छेदकतया भासमानत्वं समवायस्येति त्रितयमेव घट

शेष्यतारूपशालित्वभयेनाह घटेति एवं च पटत्वादेः शाब्दबोधप्रकारतायाः शाब्दबोधविषयतावच्छेदकत्वेन संकेतविषयत्व ज्ञानं प्रयोजकं तृतीयार्थः
विषयत्वस्य संकेतविषयत्वज्ञानमित्यत्र विषयत्वेऽन्वयात् घटादिपदजन्यशाब्दबोधविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितावच्छेदकत्वनिष्ठसांसर्गिकवि
षयतानिरूपितायाः संकेतीयधर्मितावच्छेदकीभूतपटत्वादिनिष्ठविशेष्यतात्तज्ज्ञानमित्यावत् यद्वा घटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितावच्छेदकत्वनि

श्रा॰वा॰ ष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितनिरूपकत्वनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नघटादिपदजन्यबोधविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितसंकेती कृ॰टी॰
२२ यविशेष्यतावान्घट इति ज्ञाने तत्र च घटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ननिष्ठत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारत्वनिष्ठ
प्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वअवच्छेदकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वेतदुभयावच्छि
न्नसांसर्गिकविषयतानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्व निरूपकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितवि
शेष्यत्वावच्छिन्ननिष्ठत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वेतदुभयावच्छिन्नसांसर्गिकविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ननिरूपितनिष्ठ
प्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ननिष्ठत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नावच्छेद
कत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ननिरूपकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वं घटपदनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ननिष्ठ
त्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्न
विशेष्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ननिष्ठत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नावच्छेदकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्य
त्वावच्छिन्ननिरूपकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वजन्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ननिष्ठत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वेत
दुभयावच्छिन्नप्रकारत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वनिष्ठप्रकारतानि
रूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नावच्छेदकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ननिरूपकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ननिरूपकत्वनिष्ठ
प्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वबोधनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ननिष्ठत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वेतदुभयावच्छिन्नप्रकारत्वनिष्ठप्र राम
कारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ननिष्ठत्वनि २२

ष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नावच्छेदकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ननिरूपकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वविषयत्वनिष्ठप्रका
रतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ननिष्ठत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वैतत्त्रितयतावच्छिन्नप्रकारत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नसंकेतीय
विशेष्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालित्वं तत्प्रयोजकमित्यभिप्रेत्यैव विषयताप्रयोजकसंबंध एवेति प्रतिज्ञायोपसंहरति भि
न्नयमेव घटपदजन्यबोधविषयतायामुपयुज्यत इति विषयतानामिति पूरणीयं ऐक्यादिति नन्वाश्रयतासंबंधावच्छिन्नाया बोधविषयत्वविधृताया
अवच्छेदकत्वसंबंधावच्छिन्नया तया कथमैक्यं न चेच्छीयत्वात्तदुभयैक्यं यथाहि ज्ञानस्थले आश्रयत्वावच्छेदकत्वादिसंबंधावच्छिन्नविषयतानां भेद ए

पदजन्यबोधविषयतायां ज्ञातमुपयुज्यत इति त्रयाणां वाच्यतोपपत्तिः घट घटत्वसंसर्गेषु संकेतविषयतानां मिथो वैलक्षण्ये पि
तन्निरूपकबोधविषयत्वनिष्ठविषयताया ऐक्याच्छक्त्यैक्यप्रवादः न तु संकेतैक्यात् शक्यशक्यतावच्छेदकशक्यभेदेनापि शक्तिभे

व अन्यथा घटत्वं घटपदजन्यबोधविषयतावदित्यादिज्ञानं प्रति आश्रयतासंबंधावच्छिन्नतादृशविषयताशून्यत्वज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वापत्तेः तथेहापि तदे
द एव अन्यथा घटत्वादेः पदार्थत्वस्य घटादेस्तदवच्छेदकत्वस्य प्रसंगात् सत्यं आश्रयतासंबंधावच्छिन्नविषयताया एव शक्त्यैक्यव्यवहारनियामक
त्वेनान्यस्या इत्यर्थात् मुद्रासंकेतीययोराश्रयतावच्छेदकत्व संबंधावच्छिन्नविषयतयोरैक्येऽपि न क्षतिः विषयताया आश्रयतासंबंधावच्छिन्नविषय
तात्वेन पदार्थत्वस्यावच्छेदकतासंबंधावच्छिन्नविषयतात्वेन च तदवच्छेदकत्वस्य व्यवहारनियामकत्वात् वस्तुतस्तु द्वितीयकल्पाभिप्रायेणैकविशेष्य
तानिरूपितप्रकारताया अपरविशेष्यतानिरूपितविशेषतैक्यमतेनेदं वस्तुतस्तु घटत्वादिविषयतानिरूपकविशेष्यत्वावच्छिन्नघटादिविशेष्यतानि

रूपितप्रकारतायाऐक्यादैक्यव्यपदेशो बोद्ध्यः शक्तिभेदानुपपत्तेः घटपदादेर्घटत्वादेश्च सर्वस्यैकशक्त्यापत्तेः नन्वेवं पशुरपशुरित्यादौ पदार्थैकदेशप
दार्थांतरान्वयप्रसंगः तदंशेबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितसंकेतविषयतावगाहिज्ञानसंभवादित्याशंक्यतत्रतदनन्वयनियामकमाह तदंशेइति
पशुरपशुरित्यादौशक्तिभ्रमेप्यपदार्थतावच्छेदकलोमादौपशुभेदान्वयस्येष्टत्वादाह शक्तिभ्रममिति लक्षणायहोपलक्षणमिदं आश्रयतासंबधा

दानुपपत्तेः भगवत्संकेतस्याभेदात् तदंशेआश्रयत्वसंबंधावच्छिन्नबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितसंकेतविषयतावगाहिज्ञान
स्यैवतदंशेपदार्थांतरान्वयबोधोपयोगित्वमितिशक्तिभ्रमंविनापदार्थतावच्छेदकेनपदार्थांतरान्वयः यत्तुतदंशेसंकेतमुख्यविशे
ष्यताग्रहस्तत्रेतरान्वयबोधप्रयोजकः लोमादिमान्पशुपदाद्बोद्धव्यइत्याकारकसंकेतेलोमाद्यंशेबोधविषयतायाःप्रकारत्वेपिलोमा
देर्धर्मिविशेषणतापन्नस्यैवताहृशविषयताविशेष्यत्वंनतुमुख्यविशेष्यत्वं अतःशक्तिभ्रमंविनानलोमादिनापदार्थांतरान्वयइ
ति ताहृशविषयत्वप्रकारतायांआश्रयत्वसंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशनमनर्थकमिति तन्न लोमपशुपदजन्यबोधविषयतावच्छेद
कंभवत्वित्यादिसंके॥कु॥ताकारप्रयोजकावच्छेदकतासंसर्गावच्छिन्नताहृशबोधविषयत्वप्रकारतावगाहिलोमादिमुख्यविशेष्य
कसंकेतज्ञानेपिलोमादौपदार्थांतरान्वयबोधानुदयादाश्रयतासंबंधावच्छिन्नत्वेनताहृशबोधविषयत्वप्रकारतावगाहितायाअ

वच्छिन्नत्वैयर्थ्यंवदतांमतमाह यद्वेति लोमादीतिघटोनित्यइतितुनोक्तपदत्वादेरन्वयितावच्छेदकरूपेणानुपस्थितेस्तत्रपदार्थांतरान्वयाप्रसक्तेः
प्रकारत्वेपीतिअवच्छेदकतासंबंधेनेत्यादिसंकेतेति यदिलोमपशुपदजन्यबोधविषयोभवत्वित्यवच्छेदकतासंसर्गकःसंकेतस्तदैक्तज्ञानंप्रमा अ

यथा भ्रमः अन्यादृशः लोमादिमुख्यविशेष्यकबोधेति आश्रयतासंबंधावच्छिन्नबोधविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वमित्यर्थः ननु बोधविषयत्वे

वश्यं निवेशनीयत्वात् लोमविशिष्टबोधकत्वमित्यत्रैव दर्शितसंकेतेपि लोम्नः पदार्थतावच्छेदकत्वमेवेति तल्लाभाल्लोम्नि पदार्थान्तरान्वयबोधे दुष्टापत्तेरयोगात्॥कुं॥ तु विषयकादवच्छेदकतासंसर्गकबोधविषयत्वप्रकारकसंकेतमुख्यविशेष्यं लोम्नि लाभाल्लोमादिमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधानुदयेनाश्रयतासंबंधावच्छिन्नत्वेन बोधविषयत्वप्रकारतावगाहितायाः अवश्यं निवेशनीयत्वात् तत्र च लोमावच्छिन्नविशेष्यकशाब्दबोधस्यैव संकेतविषयतया ग्रहेणान्यादृशबोधोत्पत्तेरनुभवविरुद्धत्वेपि शक्तेरयोगात् एवं च पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेत्यत्र पदार्थत्वं बोधविषयताश्रयत्वेन संकेतविषयत्वं तदेकदेशत्वं च बोधविषयतावच्छेदकत्वेन तथात्वरूपं तच्च शक्यतावच्छेदकत्वमवधेयं॥कुं॥ अथ घटत्वाद्युपलक्षिते द्रव्ये पदशक्त्यवगाहि प्रमातो घटत्वादिप्रकारकस्य घटादिपदशक्तिप्रमातः कालिकादिसंबंधेन घटत्वादिप्रकारकस्य च शाब्दबोधस्य वारणाय तत्संबंधेन तद्धर्मप्रकारकबोधं प्रति तत्संबंधेन तद्धर्मविशिष्टविषयिकायाः शक्तिस्तद्विषयकत्वेन प्रकारता न संभवति शक्तिभ्रमाच्छाब्दबोधानुपपत्तेः नापि तत्संबंधेन तद्विशिष्टशक्तिविषयतावगाहित्वेन तदर्थस्य दुर्वचत्वात् न च तद्धर्मतद्विशिष्यतद्धर्मिविशेष्यकत्वावच्छिन्नशक्तिविषयतावगाहित्वं तदर्थः घटो घटपदवाच्य इत्यादिज्ञानस्य स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकस्य घटत्वाद्यविशेष्यकत्वाद्वैशिष्ट्या विशे-

संकेतमुख्यविशेष्यत्वपदार्थतावच्छेदकस्य पदार्थत्वापत्तेः बोधेति अवच्छेदकतासंबंधावच्छिन्नबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वमित्यर्थः

 अवच्छेदकतासंबंधाप्रवेशेपदार्थेपदार्थतावच्छेदकत्वापत्तिर्नतुबोधाविषयत्वेनसंकेतमुख्यविशेष्यान्वयित्वेसतिबोधविषयत्वेनसंकेतविषयत्वं प
 दार्थतावच्छेदकेसत्त्वंतार्थाभावात् इत्यादिपदवाच्यतावच्छेदकस्यापिघटत्वादेस्तदवच्छेदकत्वभ्रमाच्छाब्दबोधेइष्टापत्तेराह उपलक्षितेइति

व्यकत्वाच्चाहेतुतापत्तेः नचतादृशज्ञानमहेतुरेवघटत्वसमवायघटापटपदवाच्या इत्याकारकमेवज्ञानंहेतुरस्त्येयमितिवाच्यं
घटत्वत्वाद्यनुपस्थितिदशायांघटादिपदाच्छाब्दधीविलयप्रसंगात् नापिशक्तौतन्निरूपितविषयतावगाहित्वेनविषयितांशेतेनसं
बंधेनेच्छांशेवास्वरूपतोघटत्वप्रकारकत्वज्ञानस्यहेतुता तावताघटत्वत्वाद्यनुपस्थितिदशायांघटादिपदाच्छाब्दबोधोपपादनेपि
समवायादेःप्रकारत्वासंभवेनसमवायत्वादिप्रकारेणैवतज्ज्ञानस्यापगंतव्यतयातदनुपस्थितिदशायांततःशाब्दबोधानुपपत्तेः
तथाचकेनरूपेणतत्शक्तिधीहेतुता अत्रोच्यते॥कुं॥अथघटत्वाद्युपलक्षितेइत्ययदंशकावगाहिप्रमातःकालिकादिसंबंधेनघ
टत्वादिप्रकारकघटादिपदशक्तिप्रमातश्च कालिकासंबंधेन् घटत्वादिप्रकारकस्यशाब्दबोधस्यवारणायतत्संबंधेनतद्धर्मप्रका
रकशाब्दबोधेतत्संबंधेनतद्धर्मविशिष्टांशेपदवाच्यत्वावगाहिज्ञानंकारणंवाच्यं विशिष्टांशेवाच्यत्वावगाहित्वंचविशेषणीभूत
तद्धर्मतदीयतत्संबंधतद्धर्मांशेतदवगाहित्वरूपंवाच्यंनतुतेनेसंबंधेनतद्धर्मधर्मितावच्छेदकीकृत्यतदवगाहित्वं घटत्वादिकं

तद्धर्मेतिस्वरूपतोघटत्वप्रकारकतत्संसर्गकघटशाब्दबोधेघटांशेतत्पदजन्यशाब्दबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितआश्रयतावृत्तिसंसर्गतानिरूपि
तविशेष्यत्वस्यघटत्वांशेतादृशप्रकारतानिरूपितावच्छेदकत्वसंसर्गतानिरूपितविशेष्यत्वस्यसंसर्गांशेतथाविधावच्छेदकतावच्छेदकत्वसंसर्गता

निरूपितविशेष्यत्वस्य चावगाहिज्ञानं कारणं यद्वा घटत्वांशे तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितावच्छिन्नत्वसंसर्गावच्छिन्नप्रकारत्वस्य संसर्गांशे तन्निरूपिता
वच्छिन्नत्वसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वस्य चावगाहिज्ञानं कारणं न चैतादृशावगाहित्वेनैवस्य कारणतावच्छेदकत्वे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमना
विरहः अवच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वं चान्यत्र दूषितमिति वाच्यं कार्यकारणभावस्य दंडचक्रन्यायेन परस्परसहकारत्वस्य चोपगमात् एतेन घटत्व
निष्ठावच्छेदकतायां स्वसामा.नाधिकरण्य स्वनिरूपकज्ञानविशिष्टज्ञानीयत्वोभयसंबंधेन घटत्वत्वावच्छिन्नविषयतावैशिष्ट्यं निवेश्यमिति परास्तं का

धर्मितावच्छेदकीकृतसद्व्यादिपदशक्तिज्ञानस्यापि कालिकसंबंधेन घटत्वादिकं धर्मितावच्छेदकीकृत्य घटादौ घटादिपदशक्ति
ग्रहस्यापि च प्रमात्वेनोक्तातिप्रसंगावारणात् एवमपि घटत्वाद्यंशे निर्धर्मितावच्छेदककात्प्रमेयत्वादिधर्मितावच्छेदककाच्च
घटपदनिरूपितवाच्यतायाः प्रमेयत्वप्रकारकबोधवारणाय स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकबोधे घटत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकवाच्यत्वग्र
हापेक्षोपेया तथा च घटत्वत्वाद्यनुपस्थितिदशायां घटादिपदाच्छाब्दबोधानुपपत्तिः न च पदांशे घटादिवाचकताज्ञानमेव

रणतावच्छेदके गौरवात् एवमपि घटत्वादिचितयांशे पदवाच्यत्वावगाहिज्ञानस्य हेतुत्वेपि न तु किंचिद्धर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्य तादृशज्ञानं वाच्यमि
त्यत आह प्रमेयत्वादीति वाच्यतानवच्छेदकस्यापि धर्मितावच्छेदकत्वे विषयत्वं हि संसर्गांशे निर्धर्मितावच्छेदककात्स धर्मितावच्छेदककाद्वा
च्यत्वज्ञानात्स्वरूपतः संसर्गभानान्न त्यागः घटत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकेति यत्तु घटत्वत्वेतरधर्मानवच्छिन्नविशेष्यताके त्वर्थ इति तन्न निर्धर्मिताव
च्छेदकवाच्यत्वज्ञानस्यावाच्यत्वज्ञानाप्रतिबध्यस्य हेतुत्वापत्तेः न च स्वरूपतो घटत्वशाब्दबोधे जातित्वादिनैव घटत्वत्वेन घटत्वविशेष्यकज्ञानत्वेन

वा० नकारणत्वं युक्तमितिवाच्यं धर्मितावच्छेदककोटौ स्वरूपतो घटभानस्यैव शाब्दबोधे न भातज्ञानप्रयोजकत्वात् एतेन शाब्दबोधे घटत्वादेः स्वरूपतो भानानुरो रू.टी.
१६ धेन स्वरूपतो घटत्वावच्छिन्नधर्मिकस्यैव वाच्यत्वज्ञानस्य हेतुतानतु घटत्वत्वविशिष्टधर्मिकस्येत्यपास्तं घटभानप्रयोजकस्यास्य घटत्वभानानुपयोगि
त्वात् स्वरूपतः शक्तिविषयताया एव स्वरूपतस्तज्ज्ञापकत्वाच्च वाचकत्वांशइति तत्संसर्गावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नविषयताकबोधजनकत्वप्रकार
तानिरूपितसंकेतीयविषयताश्रयत्वं तेन संबंधेन घटत्वादिविशिष्टवाचकत्वं तन्त्रावच्छिन्नत्वांशे स्वरूपत एव घटत्वादिभानं यद्वा घटनिष्ठविशेष्यता
निरूपिताश्रयत्वनिष्ठसंसर्गतानिरूपितबोधविषयत्वनिष्ठप्रकारतयापरंपरयानिरूपितत्वंतत् तन्त्रप्रकारतायां स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितावच्छिन्न

शाब्दबोधहेतुः एवं च स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकबोधे वाचकत्वांशे स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुत्वमिति घटा
दिपदजन्यबोधे घटत्वत्वाद्युपस्थितेर्नापेक्षेति वाच्यं एवमपि घटादिपदांशे वाचकताप्रकारकज्ञानस्य शाब्दबोधे घटत्वादि

त्वसंसर्गतानिरूपितत्वसंबंधेन घटपारतंत्र्येण घटत्वविशिष्टत्वं स्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकावच्छेदकत्व
निष्ठसंसर्गतानिरूपितजन्यतासंबंधावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वं अथवा घटनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताश्रयतासंबंधावच्छिन्नबोधविषयत्वप्रकारता
या घटत्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितावच्छेदकत्वसंबंधावच्छिन्नबोधविषयत्वप्रकारतया समवायनिष्ठविशेष्यतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकत्वसं राम
बंधावच्छिन्नबोधविषयत्वप्रकारतया वा परंपरया निरूपितत्वं क्रमेण घटादिवाचकत्वं तत्र विशेष्यतांशे स्वरूपतो घटत्वभानं स्वरूपत इति जात्यतिरि १६
क्तत्वादिस्यादिः उक्तसमवायभानेति शाब्दबोधे स्वरूपतः समवायभानेत्यर्थः केचित्तु वाचकतासंसर्गेण समवायप्रकारकपदधर्मिकज्ञानं कारणं

वाचकताचस्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकावच्छेदकत्वनिष्ठसंसर्गतानिरूपकबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितबोध
निष्ठावच्छेदकतानिरूपितजन्यतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिरूपितत्वसंसर्गावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्वं एवंपदधर्मिकं घटप्रकारकं घटत्वप्रका
रकंच ज्ञानंबोध्यं तत्राद्येसमवायसंबंधावच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितस्ववृत्तिविशेष्यतानिरूपिताश्रयतासंसर्गतानिरूपितबोधवि
षयत्वेनिष्ठप्रकारतेत्यादि द्वितीयेस्ववृत्तिविशेष्यतानिरूपिततत्संसर्गावच्छिन्नावच्छेदकत्वसंसर्गतानिरूपितबोधविषयत्वनिष्ठप्रकारकेत्यादि
वाचकत्वंसंसर्गइत्याहुः यद्यपिघटत्वप्रकारित्वावच्छिन्नघटविषयिताविशेषितबोधजनकत्वप्रकारकभगवत्संकेतविशेष्यत्वं तज्ज्ञानस्यहे

संबंधतयास्वरूपतःसमवायभानप्रयोजकतायावाच्यतयासमवायवाचकताज्ञानेचवाचकतांशेचस्वरूपतःसमवायस्यप्रकारत्वा
संभवेननित्यसंबंधत्वरूपेणसमवायत्वेनैवसमवायावगाहितायाउक्तसमवायभानप्रयोजकत्वस्यापेयतयातदनुपस्थितिदशा

तुत्वेन घटत्वांशेबोधेविशेषतापन्नघटविशेषितविषयताविशेषणतापन्नप्रका रतांशेविशेषणतयाविषयत्वरूपवाच्यत्वभानंघटत्वस्यशाब्द
धीप्रकारतानियामकमितिसंभवति तथापिघटत्वावच्छेदेनघटपदवाच्यत्वज्ञानहेतुत्वेघटत्वांशेबोधविशेषणतापन्नविषयिताविशेषणधर्मि
विषयितावच्छेदकत्वरूपशक्यतावच्छेदकत्वभानमेवतत्रतज्ज्ञाननियामकं इतरांशतौल्येपित्वन्मतेघटत्वविशिष्टशाब्दधीहेतुतायांविषयितायां
घटविषयकत्वांशनिवेशाधिक्याद्गौरवं तदनिवेशेभवतांधर्म्यंशेशक्तिधियोऽनपेक्षापत्तेः एवंचबोधविषयत्वप्रकारकभगवत्संकेतविषयत्वरू
पशक्यत्वपक्षेपिअर्थधर्मिकवाच्यज्ञानकारणत्वमालंब्यसमाधत्ते तत्संबंधेनेति स्वपदंस्वजन्यत्वप्रकारतानिरूपितबोधप्रकारतानिरूपितविष

॰वा॰ प्रत्वप्रकारताप्रकारतां तार्थः तेन लक्षणास्थले नीरादेर्नगंगापदशक्तिप्रमाप्रसंगः तादृशसंबंधेन घटपदवद्द्रव्यमिति ज्ञानात्कालिकादिसंबंधेन घटत्वध कृ॰टी॰
१७ र्मितावच्छेदकताकघटपदप्रकारकज्ञानाच्च घटत्वप्रकारकशाब्दबोधविषयतायाः तत्संबंधावच्छिन्नतद्धर्मनिष्ठावच्छेदकताकत्वविशेषणात् द्रव्यप
दजन्यबोधविषयतावृत्तिप्रकारतानिरूपितसंकेतविषयतासंबंधेन द्रव्यपदवान् घट इति प्रमातः घटत्वप्रकारकशाब्दबोधवारणं स्फुटयति द्रव्यपदा
दिति घटत्वाद्यवच्छिन्नत्वांश इत्यादिना विकल्पेन बोधविषयतीयत्वादिग्रहः द्रव्येति द्रव्यमिति शाब्दधीन एकं द्रव्यमिति बोधीयाया द्रव्यत्वावच्छिन्न

यां घटादिपदाच्छाब्दबोधानुपपत्तेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न तत्संबंधेन तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधे तत्संबंधावच्छिन्नतद्धर्मनिष्ठावच्छेदकताकं
बोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविषयतात्वावच्छिन्नसंसर्गकतद्धर्मविच्छिन्नविशेष्यकेच्छाप्रकारकज्ञानत्वेन विषयताविशेषसंस
र्गकार्थविशेष्यकशक्तिज्ञानस्य हेतुता (ईदृशशक्तिग्रहे च संबंधघटकतयैवावच्छिन्नत्वांशे समवायभानात्स्वरूपतोपि तस्य
तथाभानसंभवेन समवायस्योपस्थितेर्नापेक्षेति सामंजस्यात्) द्रव्यपदाद्द्रव्यं बोद्धव्यमित्याकारताप्रयोजकद्रव्यपदजन्यबो
धविषयत्वीयभगवदिच्छाप्रकारता न घटत्वावच्छिन्नविषयत्वनिष्ठा अपि तु द्रव्यत्वावच्छिन्नविषयत्वनिष्ठैवेति द्रव्यंपदजन्यबो

विषयताया एकत्वावच्छिन्नविषयतैक्यं अयं घट इत्यादिप्रत्ययानां घटत्वावच्छिन्नविषयताकत्वव्यवहारात्प्रकारावच्छिन्नत्वस्यापि हेत्वाभास श्रमः
दीव्यक्तत्वाच्च साच द्रव्यमित्याकारकपदप्रयोज्येत्यर्थः द्रव्येति एकं द्रव्यपदवदिति प्रमातः शाब्दबोधप्रसंगादित्यर्थः इष्टापत्तिं निरस्यति पदांत
रानुपस्थितेति पदांतरजन्यैकत्वानुपस्थितिदशायां द्रव्यमेकमिति बोधस्य प्रतिबंधकविशेषेण द्रव्याभानेपि एकमस्तीत्यादिबोधस्य च प्रसंगः २

स्यर्थः तद्धर्मेति तद्धर्मावच्छिन्नत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितताद्दशविषयत्वप्रकारताप्रकारताके स्यर्थः स्वपदं तादृशप्रकारतेति तद्धर्मावच्छिन्न

धीयघटत्वावच्छिन्नविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वविशेषितभगवदिच्छाविशेष्यतात्वावच्छिन्नसंसर्गेण घटत्वावच्छिन्नां
शे भगवदिच्छाप्रकारकज्ञानं संसर्गतावच्छेदकघटकघटत्वावच्छिन्नांशे भ्रम एवेति नचद्रव्यपदजन्यविभक्त्युपस्थापितैकत्वा
दिप्रकारकेद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकबोधीयायाएकत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयतासापिद्रव्यपदजन्यबोधीयद्रव्यत्वाव
च्छिन्नविषयतात्वेन भगवदिच्छाविषयः एवं च द्रव्यपदजन्यबोधीयैकत्वावच्छिन्नविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्य
तासंबंधे नैकत्वादिमतो भगवदिच्छावत्वाद्द्रव्यपदाद्भ्रांतस्य पदांतरानुपस्थितैकत्वादिनाप्रकारेणापि शाब्दबोधप्रसंगो दुर्वा
र एवेति वाच्यं (तादृशविशेष्यतात्वेनेच्छासंबंधत्वानुपगमात् अथवा) तत्पदजन्यतद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधे तद्धर्मावच्छि
न्नत्वावच्छिन्नत्वेन स्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारतावगाहि तादृशप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंसर्गकतत्पदप्रकारकज्ञानं हेतुः
एवं चैकत्वादिप्रकारकद्रव्यादिपदजन्यबोधजनकशक्तिग्रहेण द्रव्यादिपदजन्यबोधविषयत्वनिष्ठायां द्रव्यत्वावच्छिन्नत्वेनैव
तादृशविषयत्वमवगाहमानायाभगवदिच्छायाः प्रकारतायां द्रव्यत्वमात्रावच्छिन्नत्वेनावच्छिन्नायां बाधितस्यैकत्वावच्छिन्न
त्वावच्छिन्नत्वस्यावगाहनात्तस्य भ्रमत्वनिर्वाहणोक्तातिप्रसंगस्यानवकाशात्) यत्तु पदार्थांशे घटत्वादिधर्मस्य शाब्दबोध

त्वावच्छिन्नप्रकारतेत्यर्थः येतु बोधविषयतायां तद्धर्मावच्छिन्नत्वमनिवेश्य विशेष्यतायां तन्निवेशेनोक्तपूर्वपक्षं समादधति तन्मतं दर्शयति यत्त्विति

एवंसतीतिसिद्धांतेचउक्तस्थलेविशेष्यतायाद्रव्यत्वावच्छिन्नत्वेपिगुणवत्वावच्छिन्नायाद्रव्यपदजन्यबोधविषयतावृत्तिप्रकारतायाद्रव्यत्वाव

प्रकारतायांतदंशेतत्पदशक्यतावच्छेदकत्वमेवप्रयोजकंशक्यतावच्छेदकत्वंचतत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपित
विशेष्यतावच्छेदकत्वंनतुबोधविषयतावच्छेदकतयासंकेतविषयत्वरूपंविशेषणविधयावाच्यत्वं तथाचतद्धर्मप्रकारक
शाब्दबोधेतद्धर्मावच्छिन्नत्वविशिष्टतादृशविशेष्यतासंसर्गकशक्तिज्ञानमेवकारणमास्तां द्रव्यादिपदजन्यबोधविषय
त्वप्रकारतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नभगवत्संकेतविशेष्यतायाघटत्वाद्यवच्छिन्नत्वेपितस्यास्तादृशप्रकारतानिरूपितद्रव्यत्वा
द्यवच्छिन्नविषयतात्वेनैवसंबंधतानतुतादृशप्रकारतानिरूपितघटत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतात्वेनेतितादृशप्रकारतानिरूपि
तभगवदिच्छाविशेष्यतायांद्रव्यत्वादेरेवावच्छेदकत्वेनतुघटत्वादेरित्येववास्वीकरणीयमितिनोक्तातिप्रसंगइतिशक्यतावच्छे
दकेशक्तिद्वयतांदीधितिकृतांप्रत्यक्षमणिदीधितिप्रदर्शितंमतं॥ यत्तुतद्धर्मप्रकारकबोधेस्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानि
रूपिततद्धर्मावच्छिन्नत्वविशेषितविशेष्यतासंसर्गकपदशक्तिज्ञानमेवकारणमास्तांईश्वरीयद्रव्यादिपदसंकेतश्चद्रव्यपदाद्द्र
व्येबोद्धव्यमित्याकारकएवनतुद्रव्यपदाद्घटोबोद्धव्यइत्याकारकोघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताकइत्युपेयते तथाचाभ्रांतस्यनद्र
व्यादिपदाद्घटत्वादिप्रकारकबोधप्रसंगः तत्रतत्पदजन्यघटत्वादिप्रकारकबोधजनकशक्तिग्रहेणघटोद्रव्यपदशक्यइत्याकारे

च्छिन्नत्वानवच्छिन्नत्वात्तद्धर्मंविनानद्रव्यत्वप्रकारकबोधापत्तिः नवागुणवत्वावच्छिन्नस्वजन्यशाब्दबोधविषयतानिष्ठप्रकारतानिरूपितसंकेती

यविशेष्यतासंबंधेनपदप्रकारकस्य गुणवत्त्वावच्छिन्नविशेष्यकशक्तिग्रहस्यासंभवाद्गुणवत्त्वप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तिः एवंच तत्र संकेतीयवि-
शेष्यतायामधिकस्य द्रव्यत्वावच्छिन्नत्वस्य भानेऽपि हेतुतावच्छेदकसत्त्वाद्द्रव्यत्वस्यैव शाब्दबोधो न तु तादृशसंबंधेन पदप्रकारकद्रव्यत्वावच्छिन्नधर्मिक-
ज्ञानाद्धेतोरिति प्रकारीभूतेति तद्धर्मप्रकारकज्ञानशाब्दबोधे तद्धर्मांशे वृत्त्यवगाहितद्धर्मप्रकारकवृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन कारणतातत्त्व-

णतत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया बाधितघटत्वावच्छिन्नत्वेनावगाहनात्तस्य प्रमात्वासंभवादिति किं प्र-
वृत्तिनिमित्तस्य शक्यत्वोपगमेनेति शक्यतावच्छेदकमवाच्यमेवेति दीधितिमतं) तन्न शोभनं तथासति शक्तिज्ञानाधुनिकसंके-
तज्ञानयोरेकरूपेणैव हेतुत्वात् अत्र द्रव्यपदाद्गुणवत्त्वादिना द्रव्यं बोद्धव्यमित्याकारकः कस्यचित्संकेतो द्रव्यत्वावच्छिन्नतादृशवि-
शेष्यतासंबंधेन गृहीतस्तत्र तादृशसंकेतग्रहाद्द्रव्यत्वेन द्रव्यबोधापत्तेर्गुणवत्त्वादिप्रकारकबोधानुपपत्तेर्दुर्वारत्वाच्च अथ प-
दार्थांश इव प्रकारीभूतधर्मांशेऽपि वाच्यत्वग्रहस्यापेक्षितत्वे आकाशपदाच्छब्दाश्रयतया बोधो न स्यात् शब्दाश्रयत्वस्याकाश-
पदावाच्यतायाः सिद्धांतसिद्धत्वात् अत एव तद्वारणाय प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणे वाच्यत्वे सतीति विशेषणोपादानमिति चेन्न
शब्दाश्रयत्वस्याकाशपदवाच्यत्वमनंगीकर्तृभिः प्राचीनैराकाशपदादाकाशांशे तदुपस्थाप्याप्रकारकशाब्दबुद्धेरेवोपगमात् ।

दज्ञानजन्यतदंशशक्यार्थोपस्थितिश्च न तद्धर्मांशे वृत्तिविषयकज्ञानजन्येति भावः प्राचीनैरिति ननु तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधं प्रति तद्धर्मांशे वृत्त्यवगा-
हितद्धर्मप्रकारकवृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन हेतुतामपेक्ष्य तद्धर्मप्रकारकवृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितेः कारणत्वमुपेयं लाघवात् आकाशपदाच्छ-

०बा० ६ कथं शब्दाश्रयत्वनिष्ठतत्पदाधीनोपस्थितिविषयतापादकलक्षणीभूततद्धर्मप्रकारकशक्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकतया वृत्तिप्रयोज्यत्वादिति कुत आका कृ०टी०
शपदाधीनं शाब्दबोधस्य तदुपस्थाप्यप्रकारकत्वमिति चेन्न तथा सति गवादिपदेऽपि गोत्वादेरशक्यत्वप्रसंगात् तथापि शक्तिग्रहे प्रकारतारू
पनियामकत्वेन तदुपस्थितिसंभवात् अतो गुरुणाप्युक्तरूपेण कारणत्वमुपेत्याकाशपदजन्ये शाब्दबोधस्य तथात्वमुपगतमिति भावः नन्वा
काशपदादाकाशस्याविभक्त्या चैकत्वस्य समूहालंबनशाब्दबोध एवास्त्वित्याशंक्याह तेनेति अत्राकाशपदाधीनशाब्दबोधस्य तदुपस्थाप्याप्रकार

तदुक्तं अस्तु वा पदादपि निर्विकल्पकमिति निर्विकल्पकत्वं च तदंशे तत्पदोपस्थाप्याप्रकारकत्वं न तु तदंशे सामान्यतो निष्प्रकारत्वं वि
भक्त्युपस्थाप्यैकत्वादीनां तदंशे प्रकारताया आवश्यकत्वात् तेन समं पदार्थांतरस्य संसर्गानवगाहने तादृशशाब्दबोधस्य शाब्द
त्वासंभवाच्च वस्तुतस्तु अत्र निर्विकल्पकपदं तत्पदोपस्थाप्यार्थाविशेषितधर्मिविषयकशाब्दानुभवजनकनिर्विकल्पकस्म
रणपरं अत एव तत्र निर्विकल्पकरूपस्य स्मरणस्यानुपपत्तिः अनुभवस्य समानप्रकारकमात्रस्मृतिजनकत्वमाशंक्य प्रकारां

त्वे तज्जन्यस्मरणस्य कुतः शब्दाश्रयत्वप्रकारकत्वमुपेयते तत्प्रकारत्वोपगमबीजफलसमानप्रकारकत्वायोगादित्याशंक्य तथैवाह वस्तुतस्त्वि
ति प्रकारांतरेति स्वविरुद्धाप्रकारकस्मृतित्वेन कार्यतामुपेत्येत्यर्थः स्वविरुद्धाप्रकारकत्वं च तद्धर्मांशे स्वप्रकारीभूतधर्मान्यप्रकारानवच्छिन्नत राम ११
द्धर्मिविषयताकत्वं तादृशी च निर्विकल्पकस्मृतिरपीति भावः ।

इदानीं निर्विकल्पकस्मरणमपि दूषयति अप्रचमतेति नन्वाकाशवासीत्यादौ आकाशपदावाच्यत्वे नैवाकाशभानान्न शाब्दबोधयोरनुपपत्तिरित्यत आह गोत्वादिनेति पदान्नियतोपस्थितिर्वृत्तिसाध्यैवेति नियमः तत्पदाधीनलक्षणाग्रह शक्तिभ्रम जन्यशाब्दबोधे नियमतः प्रकारत्वं स्वांशे केवलवृत्तिग्रहाधीनमेवेति तदर्थः न चोपस्थितिपदं स्मृतिपदं सास्नाद्युपलक्षणधर्ममात्रप्रकारकशक्तिग्रहाधीने गवादिपदजन्यस्मरणे सास्नादिमात्र

तरेण तादृशस्मरणमुपपादितं मिश्रैः अप्रचमते जात्यतिरिक्तस्य तस्य स्वरूपतः पदार्थान्तरे प्रकारत्वासंभवादाकाशवासीत्यादौ शाब्दबोधानुपपत्तिः अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्न एव पदार्थान्तरान्वय इति नियमानुपपत्तिश्चेति पदार्थवत्तत्प्रकारीभूतधर्मांशेऽपि शक्तिग्रहापेक्षायां गोत्वादेर्गवादिपदवाच्यत्ववच्छब्दाश्रयत्वस्याप्याकाशपदवाच्यत्वमावश्यकमित्यभिप्रेत्यैव दीधितिकृता गुणटिप्पण्यां रूपग्रन्थे अत्रेदं तत्त्वमित्यादिना गोत्वादिना शब्दाश्रयत्वस्याविशेषव्युत्पाद्य प्रकाशस्य प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणे वाच्यत्वविशेषणस्योपादानं दूषितमेवमप्रत्यक्षमणिदीधितौ च पदार्थांशे गोत्वादेः प्रकारतायां शक्यतावच्छेदकतायाः प्रयोजकत्वमुपगम्य शक्यतावच्छेदके शक्तिं दूषितेवतयोक्तानुपपत्तिश्चिवस्या ७ यत्तु शक्त्याकाशपदाददृष्टद्व्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिना

स्वप्रकारतया गवादिपदाधीनस्मृतौ गोत्वादेरपि प्रकारत्वानियमात् अयं च नियमो गोत्वादेः शक्यत्वनिर्वाहायावश्यकः तथा चाकाशपदजन्यशाब्दबोधे नियमतः शब्दाश्रयत्व स्वभाननिर्वाहायावश्यके शक्यत्वे गोत्वादिनाऽविशेष इति येतु गोत्वादेर्नियतोपस्थितावपि न शब्दाश्रयत्वं तथेति ततो विशेषं वदन्ति तन्मतं दर्शयति यद्वेति ।

मुख्यतेति आकाशपदवाच्यत्वादिपरत्वेचनमुख्यतेतिभावः ननुशब्दस्याचेदाकाशपदजन्यबोधःकदाचिच्छब्दाश्रयत्वेनकदाचिद्दृष्टद्रव्यान्यद्रव्यत्वादि
नातथाविधनानाधर्मविशिष्टेएकस्मिन्नाकाशेनानाशक्तिरायाता यदायद्धर्मांशेयच्छक्तिग्रहस्तदातच्छक्त्यधीनतद्धर्मप्रकारकबोधइत्युपगमान्नाति
प्रसंगइत्यतस्तादृशनानाशक्तिंदूषयति प्रत्येकमिति ननुशब्दाश्रयत्वादेरशक्यत्वेशाब्दबोधेभानंनस्यादित्यतआह उपलक्षणस्यापीति शक्यवि

व्याकाशबोधोभवतिनतुनियमतःशब्दाश्रयत्वेनैवतथासत्याकाशःशब्दाश्रयइतिप्रयोगस्यमुख्यतानुपपत्तेः प्रत्येकंनानाधर्मवि
शिष्टएवाकाशेतत्पदस्यनानाशक्तिकल्पनंनसंभवति नानाधर्मावच्छिन्नैकधर्मिणिएकपदवाच्यतायाःक्वाप्यदृष्टत्वादितिशब्दाश्र
यत्वोपलक्षितएवाकाशपदशक्तिरित्येवमुपगंतव्यं उपलक्षणस्यापिविशिष्टवाचकपदजन्यशाब्दप्रकारत्वेनकिंचिद्बाधकमि
तिप्राचीनमतमेवसाधु नचशब्दाश्रयत्वस्योपलक्षणत्वेतस्यैवाविशेषणत्वेमेयत्वादेरपिआकाशपदजन्यानुभवप्रकारताप
त्तिरितिवाच्यं तत्प्रकारकशाब्दबोधेतदंशेऽनतिप्रसक्तस्वरूपशक्यतावच्छेदकत्वावगाहित्वेनोपलक्षितशक्तिज्ञानस्यहेतुत्वा
दिति तन्न आकाशःशब्दाश्रयइतिप्रयोगस्यमुख्यत्वासिद्ध्याऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वाकाशपदवाच्यत्वाद्येकतररूपेणलक्ष
णायाःस्वीकारोपगमादिति एवंचयत्रसुवर्णहलवहनयोग्यगवादिरूपविशेषपरसामान्यवाचकपदघटितंद्रव्यंनास्तिगौर्नास्ति

ष्यस्यापीत्यर्थः एवंचेति स्वजन्यशाब्दबोधविषयत्वनिष्ठप्रकारतात्वेनप्रकारतायाःसंबंधघटकत्वेचेत्यर्थः तत्रसंकेतस्यबोधोद्रव्यपदजन्यःसुवर्ण
बोद्रव्यमित्याकारस्वीकारेणस्वजन्यत्वशाब्दबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतागर्भसंसर्गासिद्धेरितिभावः ।

तत्संसर्गकपदप्रकारकशक्तिभ्रमोपलक्षणमिदं एवमिति क्वचिच्छक्तिज्ञानस्य प्रमात्वं निराकरोति लक्षणैवेति तद्धर्मपर्याप्तप्रकारताकशाब्दबोधे त
द्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन प्रकारताघटितसंबंधावगाहिशक्तिज्ञानस्यैव हेतुतया तेन शुद्धसुखत्वादिना शाब्दबोधासंभवादिति भा
वः ननु शुद्धतद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधे शुद्धतद्धर्मावच्छिन्नत्वावच्छिन्नप्रकारतागर्भसंसर्गक स्वर्गादिपदप्रकारकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वेन तत्प्रकृतौ ल

त्वादिवाक्यं प्रयुज्यते तत्र विशेषधर्मावच्छिन्ने लक्षणैव विशेषधर्मस्य सामान्यशब्दावाच्यतया शक्त्या तद्रूपप्रकारकबोधानि
र्वाहात् एवं यत्र दुःखासंभिन्नसुखत्वप्रधानकर्म गोत्वादिविशिष्टवाचकस्वर्गधेन्वादिपदं केवलसुखत्वगोत्वाद्यवच्छिन्नता
त्पर्येण प्रयुज्यते तत्र लक्षणैव शक्त्याप्रवृत्तिनिमित्तैकदेशं परित्यज्य न बोध इत्यनुभवनिर्वाहाय शुद्धतद्धर्मप्रकारकबोधे त
द्रूपावच्छिन्नत्वानवच्छिन्नबोधविशेषविषयतीयप्रकारतात्वेन प्रकारताघटितसंबंधावगाहिशक्तिज्ञानस्य कारणत्व
मुपगन्तव्यं शक्यतावच्छेदके शक्यत्वानभ्युपगन्तृमते तु तादृशबोधे तद्रूपांशे संकेतविशेष्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहित्वेन
ज्ञानस्य हेतुत्वान्नातिप्रसंग इति तूक्तानुपपत्त्याहेयं यत्तु द्विवाकाशः शब्दाश्रय इति वाक्यस्थमाकाशपदं मुख्यमेव निर्धर्मिता
वच्छेदककश्वान्वयबोधानकुत्वापि तदाकाशपदाच्छक्त्या ऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिना बोधनिर्वाहाय विशिष्टवाचकाका

क्षणेत्यत आह शक्त्येति उक्तानुपपत्तेरिति द्रव्यपदाद्गुणवत्त्वादिना द्रव्यं बोद्धव्यमित्याकारकाधुनिकसंकेतस्य लेकेवलद्रव्यत्वप्रकारकबोधा
प्रसंगेनेत्यर्थः अत्र च तद्धर्मावच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वस्य संसर्गघटकतया शक्यतावच्छेदकतद्धर्मे शक्तिमनंगीकुर्वतो निरस्तमिति बोध्यम्

 प्रकारांशे अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिरूपेत्यादिः तादृशधर्मप्रकारकशाब्दबोधे तद्धर्मधर्मितावच्छेदकीकृतपदप्रकारकत्वजन्यशाब्दबोधविषयत्वनि
ष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंसर्गकशक्तिज्ञानं हेतुरित्यर्थः नन्वेवं गोत्वादेर्गवादिपदाशक्यत्वप्रसंगः तथात्वेपुष्करीत्याशाब्दबोधे तज्ज्ञानसंभवादित्याशं
क्य तथासतिगवादिपदादुक्तशक्तिज्ञानं यशाद्गोपदवाच्यत्वादिपदधर्मप्रकारकशाब्दबोधापत्तिरितिविशिष्टवाचकत्वमुपेत्यान्यादृशहेतुतांदर्शय
तिविशिष्टेतिप्रकारांशेइति तद्धर्मावच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वेनतादृशप्रकारत्वावगाहिशक्तिज्ञानत्वेनैवहेतुत्वादित्यर्थः विशिष्टवाचकभेदेनकार्यकार

शादिपदस्यप्रकारांशेवाच्यत्वानवगाहिशक्तिग्रहस्यैवतद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकस्यतद्धर्मप्रकारकान्वयबोधहेतुत्वमगत्यांगी
कार्यं विशिष्टवाचकगवादिपदस्यप्रकारांशेवाच्यत्वावगाहिज्ञानमेवतत्प्रकारकान्वयबोधहेतुरितिनशक्तिग्रहलक्षणाग्रहा
वंतरेणगवादिपदाद्गोपदवाच्यत्वाद्यवाच्यधर्मप्रकारकबोधः आकाशादिपदमिवगवादिपदमपिविशिष्टावाचकमितिभ्रम
मतोगवादिपदाद्वाच्यधर्मप्रकारकबोधनिर्वाहायतद्धर्मप्रकारकबोधेतद्धर्मसामानाधिकरण्यमात्रावगाहितत्पदवाच्यता
ग्रहस्यहेतुत्वेपितद्धेतुतायांवाच्यत्वांशेविशेषणानंतर्भावित्वावगाहित्वमप्यवच्छेदकमुपेयं ।

णभावभेदेपितद्वाचकत्वभ्रम
दशायांतादृशकार्यकारणभाववत्त्वाद्वाच्यधर्मप्रकारकबोधस्तद्वत्वात्तादृशभ्रमविरहदशायांतादृशबोधापत्तिमाशंक्यपरिहरति आकाशा
दिपदमिवेति तद्धर्मेति तद्धर्मधर्मितावच्छेदकीकृत्यवाच्यतासंसर्गेणपदप्रकारकेत्यर्थः संसर्गघटकप्रकारतांशेतद्धर्मावच्छिन्नत्वावगाहि
त्वमवच्छेदायमात्रपदं वाच्यत्वांशेइति वाच्यताघटकबोधविषयत्वप्रकारत्वांशे किंचिद्धर्मावच्छिन्नत्वानवच्छिन्नत्वावगाहित्वमपिकार

णतावच्छेदककोटौ निवेश्यं एवंचगोपदजन्यशाब्दबोधविषयत्वनिष्ठप्रकारतायागोत्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्नतयातद्भावभानेभ्रमत्वमावश्यकं
आकाशादिपदजन्यशाब्दबोधविषयत्वनिष्ठप्रकारतायाश्च किंचिदवच्छिन्नतयातज्ज्ञानेनतथात्वमित्यर्थः धानकर्मता वत्सकर्तृकदुग्धपानकर्म
ता धेट्पानेइतिधातुस्मरणात् पानंचदुग्धविभागावच्छिन्नगलाधःसंयोगानुकूलव्यापारःकर्मत्वस्याश्रयानवच्छिन्नत्वरूपविशेषणगर्भत्वा
न्नदुग्धादेः कर्मतेतिनस्तनंदुग्धंधयतीतिद्विकर्मकता नचजातिशक्तिवादिनामन्त्रविशिष्टेशक्तिकल्पनेकिंबीजमितिवाच्यं तन्मतेयद्येन
विनानभासतेतद्भासकस्यैव तद्भासकताजातिश्चाश्रयंविनानभासतेइतितत्रनाश्रयेशक्तिःधानकर्मतायाश्चाश्रयंविनापिभानान्नतद्भास

अतोऽवाच्यधर्मप्रकारकबोधहेतुगवादिपदशक्तिग्रहस्यभ्रमत्वनियमः अतोनाभ्रांतस्यततस्तादृशबोधइतिध्येयम् माभू
करास्तुधेनुपदस्यधानकर्मताविशिष्टएवशक्तिर्नतुगोत्वविशिष्टेगोत्वस्यशक्यतावच्छेदकत्वसम्भवात्वात् धानकर्मत्व
स्यमहिष्यादिसाधारणत्वेपिनधेनुपदात्तद्बोधः नचधेनुपदाद्गोत्वप्रकारकबोधस्यानुभविकतयाधानकर्मममहिष्यादिमतिदेशा

कस्य व्यक्तिभासकत्वमिति वि
शिष्टशक्तिरावश्यकीनचधीयतेसौधेनुरितिव्युत्पत्त्याधेनुशब्दस्यधानकर्मताविशिष्टेयोगशक्तिरेवनतुरूढिः पंकजपदस्येवपंकजनिकर्तरीति
वाच्यं औणादिकानांयोगार्थानुपगमात् रूढ्यैवार्थबोधकत्वात् अतएवभगवान्पाणिनिरप्युणादयोबहुलमित्येकेनैवसूत्रेणकारुःवायुःधेनुरि
त्यादीन्ससमारेतिशक्यतावच्छेदकः शक्त्युपाधिः सचशाब्दबोधविषयःशक्यतानवच्छेदकःसन्प्रतियोगिनियंतृकः

ना

श०वा० २२ शाब्दबोधाविषयः प्रयोगोपाधिरित्यनयोर्भेदः व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वमिति न्यायेन यत्किंचिद्व्यक्तेर्विषयत्वेन महिष्यादिभानस्यादि
स्यत्राह शक्तिनियंतृकत्वादिति गोनिष्ठशक्तिताविषयतायाः शाब्दबोधविषयत्वनियामकत्वादित्यर्थः अनुभवविवादादाह धानेति घटो

धेनुर्नास्तीति विशेषदर्शिनां प्रयोगस्य मुख्यतया च धेनुपदजन्यबोधे गोत्वभानमवश्यमंगीकरणीयं तथा च धानकर्मत्वइव गोत्वेपि शक्तेरावश्यकता अशक्यस्यापि प्रकारतया शाब्दबोधे भानोपगमे द्रव्यत्वप्रमेयत्वादेरपि प्रकारतया शाब्दबुद्धौ भानापत्तेरिति वाच्यं अशक्यस्य भाने शक्यतावच्छेदकत्वस्य नियामकत्वात् गोत्वस्य चाशक्यत्वेपि शक्यतायामवच्छेदकतात्मकसंबंधविशेषोपगमात् द्रव्यत्वादेरतथात्वेनातिप्रसंगाभावात् न च गोत्वस्य वृषभादिसाधारण्यातिप्रसक्ततया शक्तेनावच्छेदकतासंभव इति वाच्यं अवच्छेदकस्य प्रकृतेऽनतिप्रसक्तत्वानियतत्वात् नियतत्वे वा धानकर्मत्वसहितस्यैव तस्यावच्छेदकत्वोपगमात् अथ गोत्वमेव शक्यतावच्छेदकं धानकर्मत्वमेव शक्त्युपाधिरिति वैपरीत्यमेव कुतो न स्यात् वस्तुतो धानकर्मत्वापेक्षया लाघवेन गोत्वस्यैव शक्यत्वमुचितं न च गोत्वमतिप्रसक्तं धानकर्मत्वं तु धानकर्मव्यक्तिभेदाद्भिन्नभिन्नमिति गोनिष्ठं तदनतिप्रसक्तमिति न वैपरीत्यमिति वाच्यं तस्यातिप्रसक्तत्वेपि शक्यत्वोपगमक्षतिविरहात्

नास्तीत्यादौ यत्किंचिद्विश्मृतियोगिनो भानेप्यभावप्रतियोग्यधिकरणे तदप्रसक्त्यादिति भावः गोत्वस्य शाब्दबोधे भानमिष्टमेव न च तावता वाच्यत्वापत्ते
रिति समाधत्ते अशक्यस्येति

शक्यतावच्छेदकत्वानुपपत्त्येति जातिनिष्ठशक्यताव्यधिकरणत्वेनेति शेषः क्वचित्तथैव पाठः धानकर्मरूपधर्मिणो शक्यत्वेन धानकर्मत्वस्य न तदवच्छे
दकत्वसंभव इति भावः शक्तिज्ञानेति॰ धेनुपदाद्धानकर्म गौर्बोद्धव्य इत्याकारकशक्तेर्गोपदाद्धानकर्म गोत्वेन गौर्बोद्धव्य इत्याधुनिकसंकेतस्य च धा
नकर्मगोत्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्नप्रकारतागर्भसंबंधेन पदप्रकारकधानकर्मगोत्वावच्छिन्नविशेष्यकज्ञानस्यैकहेतुत्वानुरोधेन नैयायिकानां धा

वृषभादिबोधस्य शक्त्युपाधिधानकर्मत्वस्यापि प्रकारतयावारणात् न च गोत्वस्य शक्यत्वे जातिशक्त्यैव व्यक्तिलाभसंभवे नान्य
लभ्यतया गवादिपदस्य व्यक्तिशक्त्युच्छेदप्रसंगः तथा च धानकर्मत्वस्य जातिनिष्ठशक्यताव्यधिकरणत्वेन शक्यतावच्छेदक
त्वानुपपत्त्या वृषभादिबोधो दुर्वार एवेति वाच्यम् एतदनुरोधेनापि व्यक्तौ शक्तिस्वीकारादिति चेन्न यद्धर्मविशिष्टे शक्तिस्तद्धर्मा
श्रयस्य यावत एव शक्यत्वनियमेन गोत्वस्य शक्यत्वे च वृषभादेरपि तथात्वापत्तेः धानकर्मत्वविशिष्टायाः गोः शक्यत्वे च गो
निष्ठधानकर्मताव्यक्तीनामेव विशेषणतया तासां च महिष्यादिव्यावृत्ततया महिष्यादेः शक्यतापत्तिविरहादिति वदंति तन्मते
यद्यपि शक्तिज्ञानाधुनिकसंकेतज्ञानयोः कारणतावच्छेदकभेदेन गौरवं न बाधकं भगवद्विद्वेषिणां मीमांसकानां शक्तेः संकेता

धानकर्मत्वगोत्वयोः शक्यत्वसिद्धिः बोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितसंकेतीयधर्मितावच्छेदकत्वरूपशक्यतावच्छेदकत्वस्य शाब्दबोधप्रकारताप्र
योजकत्वमते शक्तिज्ञानाधुनिकसंकेतज्ञानयोर्नैकरूपेण कारणत्वसंभवः तथा सति घटपदाद्द्रव्यत्वेन घटो बोद्धव्य इत्याधुनिकसंकेतज्ञानादपि
घटत्वप्रकारकशाब्दबोधापत्तेः गुरूणां तु धेनुपदस्य ले विशेषणीभूतगोत्वांशे शक्त्यनुपगमादुक्तशक्यतावच्छेदकत्वस्यैव शाब्दबोधप्रकार

वा॰ ताप्रयोजकत्वाभ्युपगमापत्त्या शक्तिज्ञानाधुनिकसंकेतज्ञानयोः कारणताभेदो दुर्वार इत्यर्थः गुरूणां तद्बोधौपयिकसामर्थ्यं शक्तिरिति मते गोत्वशक्ति ह०टी
३ त्वं दुर्वारमिति तु विचार्यं सामानाधिकरण्येनेति सामानाधिकरण्यस्वरूपाभेदगर्भेण त्वादिः शक्त्युपाधिरिति नैय्यायिकनये शक्त्युपाधेरपि शक्य
त्वेतरशक्यस्य संसर्गतान्यशाब्दबोधविषयत्वानुपगमात् अतएव तन्मते पंकजादिपदेरूढ्या पद्मत्वबोधः प्राभाकरास्तु पद्मत्वं प्रयोगोपाधिः तत्त्वं
च तत्पदाधीनशाब्दबोधे भासमानत्वे सति तत्पदाधीनशाब्दबोधहेतुत्वं पंकजमित्यादौ चावयवशक्तिज्ञानाधीनशाब्दबोधहेतोः पद्मत्वादेः पंकज

नात्मकतया तयोरेककारणतायाः कथमप्यसंभवात् तथापि गोनिष्ठधानकर्मताव्यक्तीनामनतिप्रसक्तानुगमकरूपाभावान्नशा
क्यत्वसंभवः न च सामानाधिकरण्येन गोत्वमेव धानकर्मतात्वसहितं धानकर्मविशेषाणामनुगमकमिति वाच्यं अशक्येन शक्या
नुगमे सर्वत्रैव विशेषणे शक्त्युच्छेदप्रसंगात् अतिप्रसक्तेनातिधानकर्मतात्वेन विशिष्टधानकर्मताविशेषे शक्त्यभ्युपगमे गो
त्वविशिष्ट एव गोविशेषे शक्तिः धानकर्मत्वमेव शक्त्युपाधिरित्येवोचितं ।

निकर्तरि पद्म एव सत्त्वाच्छाब्दबोधः ननु तादृशेपि कुमुदा
दौ पद्मान्वयानुपपत्तिज्ञानदशायां च कुमुदादौ लक्षणया पंकजपदप्रयोगः तथा चोक्तं गुरुमतस्य चिन्तामणौ पद्मातत्वमहमित्यादिसर्वनाम
पदेषु बुद्धिस्थत्वबोध्यत्वोच्चारयितृत्वादि न प्रयोगोपाधयस्तेन बुद्धिस्थत्वादिकं न बोध्यते तथा पंकजादिपदेष्वपि पद्मत्वादिकं प्रयोगोपाधिः रा
अतस्तत्र पद्मत्वादिकं न बोध्यते इति न च बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मविशिष्टे सर्वनामपदशक्तिरिति कस्यचित्कथं प्रयोगोपाधित्वं विषयतावच्छेद १
कतासंबंधेन शाब्दबुद्धिं प्रति धर्मानुगमकस्य बुद्धिस्थत्वादेर्हेतुत्वात् नन्वेवं सोयं न वेति संशयो न स्यात् चैत्रत्वादिधर्मविशिष्टस्य तादृशधर्मस्य

वाबुद्धिस्थत्वेन तदिदंपदेनोपस्थापनेचैत्रश्चैत्रोनवेत्युहेत्वःस्यात् नियमतुआहार्यत्वप्रसंगः तत्संशयस्येदंपदादिबोद्धव्यत्वप्रकारकबोधक
मादित्याहुः तन्न तथासतिकुमुदादिमतिपद्मंनास्तीतिशाब्दबोधानुपपत्तेः एवंच धेनुपंकजपदादीनामविशेषादर्शितव्युत्पत्त्याधानक
र्मपंकजनिकर्त्रादौ यौगिकीशक्तिः गोत्वपद्मत्वादिकंतुशाब्दप्रकारत्वपिस्वाभाववतासंबंधेन त्वशून्यविषयकशाब्दबोधप्रतिबंधकंम

अननुगतेनतत्तज्ज्ञानकर्मतात्वेन शक्तिग्रहोपगमेचापूर्वव्यक्तलाभइत्यनुपपत्तिःश्चिंत्या यथानानाधर्मविशिष्टैकध
र्मिवाचकपदाच्छक्तिप्रमातोनेकंधर्मंपरित्यज्यापरधर्मबोधः तथाचइंद्रत्वसूर्यत्वरूपनानाधर्मविशिष्टनानाधर्मिवाच
कपुष्पवंतादिपदादिंद्रत्वादिकंपरित्यज्यनसूर्यत्वादिप्रकारकबोधः अथहरिपदशक्तिज्ञानादिव दिवाकरःपुष्पवंत
पदवाच्यइत्याकारकशक्तिज्ञानात्केवलसूर्यत्वादिप्रकारकबोधोदुर्वारः नचपुष्पवंतादिपदशक्तिज्ञानेनसूर्यत्वादिप्र
कारकशाब्दबोधजननेचइंद्रत्वादिप्रकारकशक्तिज्ञानादेरपिसहकारितोपगमान्नातिप्रसंगइतिवाच्यं हर्यादिपदव
न्नानार्थताग्रहदशायांभ्रांतस्यकेवलसूर्यत्वादिप्रकारकग्रहस्याप्युत्पत्तेः

नुशक्यमित्यपास्तं धेनुपदस्यगौणादिकतयायोगाभावेनकेवलरूढेरुपगमात् पंकजादिपदस्यागौणादिकतयायोगसत्वेप्युक्तशाब्दबो
धानुपपत्तिवारणायरूढेरप्यावश्यकत्वात् नानाधर्मेत्यादि यथास्वर्गधेन्वादिपदं दुःखासंभेदसुखगोलोभयप्रधानकर्मत्वगोलोभयादि
विशिष्टार्थकंनानार्थतेति विरुद्धनानाधर्मवृत्तिनानाशक्यतावच्छेदकताकत्वंत्वर्थः भ्रांतस्येति तत्रनानाशक्यतावच्छेदकनिष्ठ्या

श०वा० सज्यवृत्तिएकशक्यतावच्छेदकतांशेनानात्वज्ञानंभ्रमः उत्पन्नेरिति तथाचव्यभिचारात्तस्यसहकारित्वमेवासिद्धमित्याशयः नानार्थत्वेति नानाशक्यता
२५

एवं तत्पदस्यहर्यादिपदवन्नानाधर्मावच्छिन्नवाचकतया नानार्थताप्रसंगोपि दुर्वारः नचार्थद्वयेतस्यैकस्या एव शक्तेरुपगमा
न्ननानार्थता नानाशक्तिमत एव नानार्थत्वादिति वाच्यं शक्यतावच्छेदकभेदेन शक्तिभेदस्यावश्यकत्वात् अवच्छेदकभेद
स्यावच्छेद्य भेदनियतत्वात् अन्यथाहर्यादिपदेपि शक्त्यैक्यापत्तेः अत्रशक्त्यैक्यसंबंधांतरवादिमीमांसकानुयायिनः
यथाधानकर्मत्वगोत्वादिरूपशक्यतावच्छेदकभेदेपि धेन्वादिपदानांनशक्तिभेदः अवच्छेदकतायाव्यासज्यवृत्तित्वात् त
थात्रापि चंद्रत्वसूर्यत्वयोर्व्यासज्यवृत्तिशक्यतावच्छेदकतास्वीकारान्नशक्तिभेदः नचाएकैकधर्मपरित्यज्यान्यप्रतीतिःकेव
लसूर्यत्वादिप्रकारकबोधेकेवलतद्धर्मेशक्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहिज्ञानस्यहेतुत्वात् चंद्रत्वसूर्यत्वोभयांशेशक्यता
वच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहिज्ञानस्यचोभयप्रकारकबुद्धित्वंकार्यतावच्छेदकमतस्तादृशशक्तिज्ञानाच्चंद्रत्वावच्छिन्नान्वयबो
धौपयिकयोग्यताज्ञानाद्यसत्वेन सूर्यत्वावच्छिन्नान्वयबोधप्रसंगः नानार्थपदाच्चप्रत्येकधर्मावच्छिन्नस्यापिप्रतीत्याप्रत्येक
एवावच्छेदकत्वपर्याप्तेरवश्योपगंतव्यतया शक्यतावच्छेदकभेदेन शक्तिभेदः अथावच्छेदकतायाग्राहकमानेनधर्मेनिष्ठेक
विशेष्यतानिरूपितविशेषणतापन्नेष्वेवनानाधर्मेष्ववच्छेदकत्वपर्याप्तिर्गृह्यते तोमहानसीयोनास्तिवह्निर्नास्तीसाकारकम रा०
२५

वच्छेदकताकत्वेत्यर्थः ।

उभयाभावप्रतियोगितायाइति घटपटौ न स्त इत्यादावभावप्रतियोगितायां घटत्वपटत्वोभयत्वानां प्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्कृते चंद्रत्वसूर्यत्वोभयत्वा

ह्वानसीयत्ववह्नित्वादिविशेषणपुरस्कारेण पृथक्पृथक् प्रतियोगिविषयकं ज्ञानं महानसीयत्ववह्नित्वादिपर्याप्तप्रतियोगिताव च्छेदकतां विशेषाभावं नावहते ऽपितु शुद्धवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावमेवेति कथं दिवाकरनिशाकरशक्तं पुष्पवंतपदमित्यादिश क्तिग्रहे चंद्रत्वसूर्यत्वोभयस्मिन् शक्यतावच्छेदकतापर्याप्तिभानं तत्र धर्मिणोश्चंद्रसूर्ययोर्भेदेन तन्निष्ठविशेष्यताया ऐक्या संभवादिति चेन्न यतो यत्रावच्छेदकीभूतव्यासज्यवृत्तिधर्मांतरधर्मितावच्छेदकतया धर्मद्वयोर्भानं तत्र विभिन्नधर्मिविशेष णतापन्नेष्वपि तावद्धर्मेष्वेकावच्छेद्यतानिरूपितावच्छेदकत्वपर्याप्तिः प्रतीयते कथमन्यथा घटपटौ न स्त इत्याकारकोभयत्वा वच्छिन्नाभावप्रतीतौ घटपटादिरूपप्रतियोगिविषयताभेदेपि अभावविषयताया ऐक्येन समूहालंबनविलक्षणायामुभय त्वादिधर्मितावच्छेदकतया भासमानघटत्वपटत्वादिषु तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिभानं एवं च दिवाकर निशाकरयोः शक्तमेतत्पदमित्याकारकशक्तिग्रहे शक्तिविषयताया ऐक्येन समूहालंबनविलक्षणे उभयत्वधर्मिताव च्छेदकतापन्नचंद्रत्वसूर्यत्वयोरपि शक्यतावच्छेदकतापर्याप्तिभानमविरुद्धमिति न दोषः न चैवमुभयाभावप्रतियोगि तायामुभयत्वस्येव प्रकृते उभयत्वस्याप्यवच्छेदककोटिप्रवेशप्रसंग इति वाच्यं अभावबुद्धौ प्रतियोग्यंशे उपलक्षणस्याप्रका

नांशक्यतावच्छेदकत्वप्रसंग इत्यर्थः ननु व्यासज्यवृत्तिधर्मस्यावच्छेदककोट्यप्रवेशे तद्धर्मितावच्छेदकतया भासमानयोस्तदप्रवेशप्रसंग इत्यत आह

ग०वा० अस्तुवेति ननूभयत्वेपि शक्यतावच्छेदकतास्वीकारे पुष्पवंतावित्यादौ विभक्त्यर्थद्वित्वानन्वयप्रसंगः उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यादित्यत आह द्वा
२९ विति पुष्पवंताविस्यत्रपदसाधुत्वार्थं द्विवचनं प्रत्येकद्वित्वोपस्थितिरिति भावः मतदूषणायदृष्टांतः तथासति द्वावित्यादावपि विभक्तेरशक्यत्वापा
तात् केवलोभयत्वे इति अथप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिमप्रवेश्यप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतया विरोधोपगमे घटत्वपटत्वाद्येकतरप्रति

रत्वानियमादुभयत्वस्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वध्रौव्यात् शक्तिग्रहेचशक्यांशे उपलक्षणस्योभयत्वस्यप्रकारत्वोपगमेन
तस्यशक्यतानवच्छेदकत्वात् अस्तुवाप्रकृतेउभयत्वसहितमेवचेद्वत्वसूर्यत्वोभयंशक्यतावच्छेदकं द्वावित्यत्रेवपुष्पवंता
वित्यत्रापिप्रकृतिविभक्तिभ्यामुपस्थापितस्यद्वित्वस्यसकृदेवभानं विरुद्धयोरेकावच्छेदकत्वपर्याप्तिरपि घटत्वपटत्वा
द्योरुभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिविवक्षकृतेनविरुध्यते नचघटपटौनस्तइत्यत्रोभयत्वएवप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वंभासतेनतुविरुद्धघटत्वपटत्वादाविति वाच्यं केवलोभयत्वेतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकताया अप
र्याप्तिः कथमन्यथा यत्किंचिदुभयवतितादृशाभावप्रतीत्युपपत्तिः नचसामानाधिकरण्यसंबंधेनघटत्वपटत्वरूपाव

योगितावच्छेदकावच्छिन्नवतितदुभयाभावासत्वप्रसंगः तत्प्रवेशेचावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मत्रयविशिष्टाप्रसिद्ध्या तदुभयाभाव
स्यकेवलान्वयित्वंस्यादिति चेन्न समानाधिकरणाधिकरणताद्वयनिरूपिताधेयतयोर्घटपटनिष्ठयोः प्रत्येकं घटत्वपटत्वावच्छिन्नत्ववदुभय
त्वावच्छिन्नत्वमपिव्यासज्यवृत्त्युपेयते घटपटोभयवदितिप्रमानुरोधात् तथाचघटत्वपटत्वोभयावच्छिन्नवत्ताभ्यामेवाभावस्यविरोधः शा

त्वप्रतीतौ धर्मिपारतंत्र्य तत्तद्रूपाणां कथंचिदुभयत्वांशे भानोपगमेप्याह अतिप्रसक्तधर्मेति उभयत्वरूपेत्यादिः घटत्वपटत्ववैशिष्ट्योपल
क्षितोभयत्वस्यानतिप्रसक्तत्वेप्याह तत्रेति तथात्वे शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वे तदुभयस्य चंद्रत्वसूर्यत्वोभयस्य तुल्यएवेति यदि च घट

च्छेदकतावच्छेदकधर्मेण व्यावृत्तस्योभयत्वविशेषस्यैव तत्रावच्छेदकत्वं प्रतीयत इति वाच्यं तेन तेन प्रकारेण तत्रोभय
त्वस्याभानात् तत्तद्रूपाणां धर्मिविशेषणतयैव भानात् अतिप्रसक्तधर्मपुरस्कारेण भासमाने चाभावप्रतियोगिताव
च्छेदकतापर्याप्तिभानानुपगमात् तत्रोभयत्वविशेषे ऽभावप्रतियोगितावच्छेदकतैवपर्याप्त्युपगमे त्वास्तुभयत्वविशे
षएवशक्यतावच्छेदकतापर्याप्तिसंभवाच्चंद्रत्वसूर्यत्वयोरवच्छेदकतावच्छेदकतयैव शाब्दबोधोपपत्तेः न च शक्यताव
च्छेदकतावच्छेदकमवच्छेदकविशेषणतयैव भासत इति चंद्रत्वसूर्यत्वयोस्तथात्वे चंद्रसूर्यांशे प्रकारतया भानानुप
पत्तिरिति वाच्यं तयोरवच्छेदकतावच्छेदकत्वेपि शक्तिग्रहेऽवच्छेदकाश्रय चंद्रसूर्यविशेषणतया भानाच्छाब्दबोधेपि त
द्विशेषणतया भानसंभवात् शक्तिग्रहे साक्षाच्छक्यतानवच्छेदकस्य तदुभयस्य शक्यचंद्रसूर्योभयांशे साक्षात्प्रकार
तया भानं न संभवतीति चेत् घटपटौ न स्त इत्यादौ घटत्वपटत्वयोः साक्षात्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमंतरेण प्रतियोगिवि
शेषणतया भानासंभवस्तुल्य एव (अथ द्वित्वांत भविणपुष्पवंतपदशक्तौ विभक्त्युपस्थितद्वित्वानन्वयप्रसंग इति चे

त्वपटत्वयोः साक्षात्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि प्रतियोगिविशेषणत्वं तदा चंद्रत्वसूर्यत्वयोः साक्षाच्छक्यतानवच्छेदत्वेपि शक्तिग्रहे शक्यचंद्रसूर्यांशे भा

 नमथ्याहतंतुल्यएवेत्याहुरितिपाठः तुल्यएवेत्यनंतरं अथहि त्वांत भावेन पुष्पवंतपदशक्तौ विभक्त्युपस्थापितद्वित्वानन्वयप्रसंग इति चेदेवमेव द्वा
 विति वद्विवचनस्य साधुत्वोपगमादिति पाठस्तु पूर्वोक्तविस्मृत्योक्तमिति यो ज्यः व्युत्पत्तिः शक्तिग्रहः शक्तिनिरूपकतावच्छेदकत्वं शक्यतावच्छिन्नजनक
तानिरूपितजन्यतावच्छेदकत्वं भ्रमत्वादिति केवलचंद्रत्वप्रकारकबोधत्वेशक्तिनिरूपकतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यभावादिति भावः स्वमतानुसारेणाह

नूएवमेव द्वावितिवद्विवचनस्यसाधुत्वोपगमात्) इत्याहुः त्वामशक्तिवादिनस्तु चंद्रत्वसूर्यत्वोभयप्रकारकज्ञानमेव पुष्प
वंतपदशक्यं पुष्पवंतपदमुभयप्रकारकज्ञानशक्तमित्याकारकशक्तिग्रहस्य तादृशज्ञानत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति तादृश
व्युत्पत्तिमतोनेकबोधापत्तिः अतादृशस्य च भवत्येव तादृशबोधः नचैवमपि चंद्रत्वप्रकारकज्ञाने शक्तमित्यादिबोधस्य प्रमात्वा
त् शक्तिभ्रमं विना प्रत्येकबोधानुदय इति कथमुपपद्यत इति वाच्यं केवलचंद्रत्वादिप्रकारकबोधे तत्प्रकारकबोधत्वांशे शक्तिनि
रूपकतावच्छेदकत्वपर्याप्तिग्रहस्य हेतुत्वात् प्रकृते तूभयप्रकारकबोधत्वांशे शक्तिनिरूपकतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यभ्युपगमा
त् तादृशस्य चंद्रत्वप्रकारकज्ञाने शक्तमित्यादिज्ञानस्य भ्रमत्वनियमादित्याहुः वस्तुतस्तु पुष्पवंतपदाच्चंद्रत्वावच्छिन्नविषयक

वस्तुतस्त्विति तत्पदजन्यचंद्रत्वावच्छिन्नविषयकेत्यादि पुष्पवंतपदजन्यचंद्रत्वावच्छिन्नविषयकसूर्यत्वावच्छिन्नविषयबोधत्वावच्छिन्नविषयतानिरू
पितविषयताप्रकारकसंकेतविषयताश्रयौ चंद्रसूर्याविति शक्तिग्रहः तस्य च तादृशबोधत्वपर्याप्तावच्छेदकत्वप्रकारतानिरूपितविषयताप्रका
रताशालित्वमक्षतं एतादृशरीत्या पुष्पवंतपदवंतौ चंद्रसूर्याविति शक्तिग्रहपक्षे एकविषयतायां चंद्रत्वसूर्यत्वावच्छिन्नसंभेदेपि तद्विषयकबोध

त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविषयत्वप्रकारतागर्भसंसर्गो द्रष्टव्यः अत्रेदं रहस्यं वृक्षात्पततीति वृक्षाद्विभजते इति वद्वृक्षात्त्यजतीत्यादिप्रयोगप्रसं
गः विभागावच्छिन्नक्रियारूपत्यागे तद्घटकविभागे वा पंचम्यर्थस्य विभागजनकत्वस्य अवधिमत्वस्य वान्वयबोधकाभावात् नच विभागजनकत्वा
न्वयबोधे धातुजन्यविभागरूपफलानवच्छिन्नव्यापारोपस्थितिर्हेतुः अवधिमत्वान्वयबोधे च विभागमुख्यविशेष्यकोपस्थितिः त्यजधातुजन्य
विभागावच्छिन्नव्यापारोपस्थितिसत्वे चैकतरकारणस्याप्यसंभवान्नोक्तपंचम्यर्थान्वयसंभव इति वाच्यं फलव्यापारयोः पृथग्धात्वर्थतामते त्य
जधातुतोपि प्राधान्येन विभागस्य तदनवच्छिन्नस्पंदस्य चोपस्थितेः तद्विषयतादृशार्थयोस्तत्रत्यपंचम्यर्थान्वयसंभवात् ततस्तयोः पृथग्धात्वर्थव्यापा
रविषयको बोधो भवति तथा सति शक्तेः समूहालंबनात्मकबोधनिष्ठतत्तद्विषयकत्वावच्छिन्नविभिन्नविषयताकत्वापत्त्या नानार्थत्वं कदाचित्
फलव्यापारयोरेकं परित्यज्याप्यपरबोधप्रसंगात् तथा च विभागे पंचम्यर्थावधिमत्वान्वयबोधसंकेतीभबोधनिष्ठविषयतांशे विभागेतरवि
षयकत्वानवच्छिन्नत्वावगाहिधातुशक्तिज्ञानं क्रियांशे पंचम्यर्थविभागजनकत्वान्वयबोधे च तादृशबोधनिष्ठविषयतांशे विभागविषयकत्वा
नवच्छिन्नत्वावगाहिधातुशक्तिज्ञानं हेतुरपेयत इति न त्यजधातोस्तादृशज्ञानमभ्रान्तस्य संभवतीति नातिप्रसंगात् वृक्षात्त्यजते इति प्रयोगमन
भ्युपगच्छतां मते तादृशप्रयोगवारणाय तादृशविषयतांशे विभागविषयकत्वानवच्छिन्नत्वफलेतरविषयकत्वावच्छिन्नत्वोभयावगाहिधातुश
क्तिज्ञानमिति विशेषः ईदृशैकशक्तेरपि कर्मप्रत्ययस्थले फलव्यापारयोर्विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येन शाब्दबोधः संभवति विशिष्टशक्तावेव
विशेषणविशेष्यभावविपर्यासानिर्वाहात् अथैवमपि पुष्पवंतपदादिवच्छक्त्यविशेषेण सकर्मकधातोरपि विशेष्यविशेषणभावानापन्नयोरेव
फलव्यापारयोरन्वयबोधः स्यात् न तु तदापन्नयोरिति चेत् तर्हि संकेतस्य बोधांशे विशेषणतया भासमानयोः फलव्यापारविषयकत्वयोरवच्छेद्या
वच्छेदकभावावगाहित्वमपि निवेश्यं विशेषणविशेष्यभावेन भासमानयोरेव फलव्यापारयोर्विषयिताद्वयमवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नमिति

श०वा० तथैकतयोर्भानं पुष्पवंतपदसंकेते च चंद्रसूर्यविषयतयोरवच्छेद्यावच्छेदक भावस्याभानात्तयोर्विशृंखलमेव भानमिति विशेषः पुष्पवंतपदस्य संके
२७

सूर्यत्वावच्छिन्नविषयकबोधो भवत्वित्याकारक एव तादृशपदे भगवत्संकेतः केवलचंद्रत्वावच्छिन्नविषयकबोधो न तत्पदजन्यत्वे
न तद्विषय इति तादृशपदान्न तथाविधबोधः न च तादृशपदजन्यत्वेन केवलचंद्रत्वावच्छिन्नविषयकबोधस्य संकेताविषयत्वेपि चं
द्रत्वावच्छिन्नबोधविषयकत्वेन संकेतग्रहस्य चंद्रत्वादिप्रकारकबोधजनकस्य सूर्यत्वाद्यवच्छिन्नविषयकबोधविषयकत्वेन सं
केतग्रहघटितसूर्यत्वावच्छिन्नबोधसामग्र्यामसत्यामपि संभवेन तद्बलाद्भ्रांतस्य केवलचंद्रत्वावच्छिन्नविषयकबोधो दुर्वार
एवेति वाच्यं तत्पदजन्यकेवलचंद्रत्वादिप्रकारकबोधे तत्पदजन्यकेवलचंद्रत्वावच्छिन्नविषयकबोधत्वपर्याप्तविषयतावच्छेद
कताकत्वप्रकारकसंकेतविषयकज्ञानस्य हेतुत्वात् पुष्पवंतपदघटितभगवत्संकेतविषयतावच्छेदकताशरीरे च सूर्यत्वाव
च्छिन्नविषयकत्वचंद्रत्वावच्छिन्नविषयकत्वयोर्द्वयोरेकत्र निवेशात्तत्पदजन्यप्रत्येकधर्मावच्छिन्नविषयकबोधत्वे विषयताव
च्छेदकत्वपर्याप्तिविरहात्तदंशे तत्पर्याप्त्यवगाहिग्रहो भ्रम एवेति न शक्तिप्रमातः प्रत्येकधर्मप्रकारकबोधापत्तिः तत्पदजन्यचंद्र
त्वावच्छिन्नविषयकसूर्यत्वावच्छिन्नविषयकबोधत्वपर्याप्तविषयतावच्छेदकताकत्वप्रकारकसंकेतग्रहस्य चोभयप्रकारक
बुद्धित्वमेव कार्यतावच्छेदकमतो न तद्घटितसामग्रीबलादेकधर्मावच्छिन्नान्वयबोधस्य यत्किंचित्कारणविरहदशायामपरध

ति के चंद्रसूर्ययोरेकं परित्यज्यापराबोधरूपे

तत्फले चयाहकं कोशं दर्शयति एकये ति कोशे उक्तिपदस्य शक्तिपरत्वे माना भावाच्छक्तेरैक्यमितिवादिनाप्रति उक्तैक्यस्य शक्तैक्यस्य पर्यव

र्मप्रकारकशाब्दबोधापत्तिः उभयविषयकत्वावच्छिन्नाया बोधनिष्ठसंकेतविषयताया ऐक्याच्छक्तेरैक्यमिति न तत्पदस्य नानार्थतेति संकेतशक्तिपक्षे रमणीयः समाधिः एकयोक्त्या पुष्पवंतौ दिवाकरनिशाकरावित्यमरकोशे उक्तिपदं शक्तिपरं पुष्पवंतपदं पुष्पवंतपदप्रतिपाद्यपरं (तृतीयाविशेषणे) तथाच सूर्याचंद्रमसौ एकशक्तिविशिष्टपुष्पवंतपदप्रतिपाद्यावित्यर्थः उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वये तात्पर्याच्चंद्रत्वसूर्यत्वयोरेकशक्त्यधीनप्रतिपत्तिविषयतावच्छेदकत्वलाभः तेनन तस्मान्नानार्थादिव तादृशैकधर्ममात्रप्रकारको बोधः नानार्थे शक्तिभेदेन विशेषादिति लभ्यते अथवा एकयोक्त्या एकोच्चारणेन चंद्रसूर्यौ पुष्पवंतपदप्रतिपाद्यौ तथाच नानार्थस्थले यथा नावृत्तिमंतरेण नानार्थबोधस्तथा न च प्रकृते अत्र शक्तेरैक्येन सकृदुच्चरितात्सकृदर्थप्रत्यय एवेत्यस्याविषयत्वादिति भावः पुष्पवंतपदवत्सर्वनामपदानामपि शक्तेरैक्यान्ननानार्थता अर्थे सर्वनामपदेन विशिष्य घटत्वपटत्वादिना वक्तृबुद्धिस्थघटपटादयः प्रत्याय्यंते न तु बुद्धिस्थत्वेन अत्र घटोस्ति तमानयेत्यादिवाक्यजन्यघटकर्मकानयनबोधोत्तरं विशिष्यानयनं घटकर्मकत्ववन्नवेति संशयानुत्पादस्य सर्वानुभवसिद्धतया दुरपन्हवत्वात् तथाच वक्तृबुद्धिस्थत्वं न सर्वनामपदशक्यतावच्छेदकं अपितु घटत्वपटत्वादिकमेवेति तादृशनानाधर्मा

साधितमाह अथवेति सकृदिति एकानुसंधानावच्छिन्नात्पदादेकशक्यतावच्छेदकतावच्छिन्नबोध इत्यर्थः यद्रूपं चैत्रत्वादिव्यवहारः प्रवृत्त्योपयिकबोधः

प्रकृतस्यापीति प्रक्रान्तस्यापीत्यपपाठे पूर्वधर्मस्य पूर्ववाक्याजन्यशाब्दबोधाविषयत्वात् शक्तिग्रहेति काश्यां गौरस्तीत्यादौ गवि गृहीतशक्तेर्देशान्तर

वच्छिन्नेषु पुष्पवन्तादिपदवन्नैकशक्तिसंभवः एवं चैकधर्ममात्रप्रकारकतदन्वयबोधानुपपत्तेरिति सर्वनाम्नां नानार्थत्वं दुर्वारमे
व नवानानार्थतोपगमेपि निर्वाहः यद्रूपावच्छिन्ने गोचरव्यवहारजनकत्वं येन पुंसा तदादिपदेन गृहीतं तदवच्छिन्ने तेन तच्छ
क्यग्रहेण प्रकृतस्यापि तदवच्छिन्नस्य तत्पुरुषीयतदादिजन्यबोधविषयत्वानुपपत्तेः नच बुद्धिस्थत्वं प्रकारीभूतघटत्वा
दीनामेवानुगमकं तथा च बुद्धिस्थप्रकारवांस्तत्पदशक्य इत्याकारकः शक्तिग्रहः स च तद्धर्मप्रकारेण सामान्यप्रत्यासत्त्या
सकलधर्मविषयक एवेति नापूर्वधर्मप्रकारेण बोधानुपपत्तिः सामान्यप्रत्यासत्त्यनभ्युपगमे तु शक्तिग्रहविशेष्यतावच्छे
दकप्रकाराश्रयस्यापूर्वधर्मिणः शक्तिग्रहाविषयत्वेपि शाब्दबोधे भानवच्छक्तिग्रहधर्मितावच्छेदकतावच्छेदकानुगत
रूपाश्रयस्यापूर्वधर्मस्यापि शक्तिग्रहाविषयत्वेपि शाब्दबुद्धौ न भानानुपपत्तिः शक्तिधियः समानविषयकत्वस्यातन्त्रत्वादि
ति वाच्यम् बुद्धिस्थत्वस्य शक्यतावच्छेदकतानवच्छेदकत्वेन शक्यतावच्छेदकानुगमायोगात् तदवच्छेदकत्वे च तस्या
पि शाब्दबुद्धौ शक्यतावच्छेदकघटत्वादिविशेषणतया नियमतो भानप्रसङ्गात् स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकशाब्दबोधानि
र्वाहाच्च उपलक्षणेनापि शक्यतावच्छेदकानुगमे शक्यस्याप्युपलक्षणेनैवानुगमोस्तु किं विशिष्टशक्यया इत्यादिपदाच्च

स्यत्वे गोबोधवदित्यर्थः तस्यापीति बुद्धिस्थत्वस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेपि शक्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया शक्यतावच्छेदकत्वं तस्या

वच्छेदकतावच्छेदकसाधारण्यात् अवच्छेदेति शक्तिरित्यर्थः अतथात्वात् साक्षात्परंपरयावाशक्यतावच्छेदकत्वाभावात् बुद्धिविशेषः इंद्रचंद्रादि

घटत्वादिप्रकारकबोधप्रसंगभंगायविशिष्टेशक्तिरभ्युपेयतेप्रकृतेबुद्धिस्थत्वस्योपलक्षणत्वेपितेनानुगमेनकिंचिद्बाधकमि
तिचेदस्तुबुद्धिस्थत्वेनानुगतधर्मेणावगतधर्मेशक्तिधीविषयता तथापिसर्वनाम्नांनानार्थत्वंदुर्वारमेवसाक्षात्परंपरयायदव
च्छेदकतदैक्यादेवावच्छेदैकताबुद्धिस्थत्वस्यचातथात्वात् उपलक्षणेकोनशक्तैरैक्येहरिपदादिशक्यतावच्छेदकानामपु
पलक्षणीभूतेनांततोबुद्धिविशेषविषयत्वादिनाचानुगमसंभवेननानार्थमात्रोच्छेदप्रसंगात् एवंबुद्धिस्थप्रकारत्वस्तत्पद
शक्यइत्याकारकशक्तिज्ञानात्स्वरूपतोघटत्वादिप्रकारकस्मरणशाब्दबोधौनसंभवतः जातिमानुहस्तिपदसंबंधीत्यादिज्ञा
नात्स्वरूपतोहस्तित्वादिप्रकारकस्मरणानुदयात्स्वरूपतस्तद्धर्मप्रकारकस्मरणेस्वरूपतस्तद्धर्मप्रकारेणयस्यसंबंधोगृहीतस्ता
दृशास्यसंबंधिज्ञानस्यकारणत्वात् यथायाभ्यांरूपाभ्यांधर्मिणोःसंबंधोगृहीतस्तदेकतरप्रकारकसंबंधिज्ञानादपरतद्धर्मप्र
कारेणैवसंबंध्यंतरस्मरणमित्यनुभवस्तथायादृशरूपाभ्यांधर्मिणोःसंबंधग्रहस्तदेकधर्मप्रकारकज्ञानादेवतादृशापरधर्मप्र
कारेणैवधर्मिस्मरणमित्यपि तथाचकिंचिद्विशेषितप्रकारकंयत्रसंबंधिज्ञानंतत्राविशेषिततद्धर्मप्रकारकस्मरणस्यानुभव
विरुद्धत्वेनयेष्टापत्तेरयोगात् अन्यथाकदाचित्स्वरूपतस्तत्प्रकारिकाकदाचिद्धर्मांतरावच्छिन्नतत्प्रकारिकास्मृतिरित्यत्रनियाम

मात्रसमूहालंबनबुद्धिः अन्यतमत्वसंग्रहार्थांततइति

शु०मा० भासत इति घटत्वलोमसत्वादीनां शाब्दबोधविषयत्वादिति भावः उपलक्षणमिति अत एव पूजाऽराधनासांच गौरवितनिष्ठमीति हेतुक्रिया तत्र कृष्ण
२९ गौरवितवृत्तित्वमुपलक्षणमिति मिश्राटिप्पण्यां संकेतशक्तिमते भगवदिच्छायां बोधविषयतयाऽभासमानत्वे सति भासमानविषयांशे प्रका
रत्वमुपलक्षणत्वं शाब्दानुभवजनकतावच्छेदकीभूतपदार्थांतरं शक्तिरिति गुरुमते च विषयित्वा विशेषणतया विषयविशेषणतया पदज

काभावप्रसंगात् सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिमनंगीकुर्वतां पुनरनिष्कृतिरेव शक्तिमहाविषयस्यापूर्वधर्मस्य स्वरूपतः
कथमपि ज्ञानासंभवात् नहि बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेन धर्मांतरविषयके ज्ञानं स्वरूपतोऽपरधर्मप्रकारेण बुद्धिं जनयि
तुं प्रभवति तथा सति समानप्रकारतानियमस्यापि भंगादिति मेवं भगवत्संकेतरूपायां शक्तौ शक्यतावच्छेदकघट
त्वपटत्वादावुपलक्षणीभूतबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वप्रकारेण भासमाने तदादिपदजन्यबोधविषयतावच्छेदकत्वं
भासते एवं च बुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्तत्पदाद्बोद्धव्य इत्याकारकस्य तत्पदं बुद्धिविषयतावच्छेदकाव
च्छिन्नं बोधयत्वित्याकारकस्य वा संकेतस्य विषयताया अननुगत घटत्वादिनिष्ठाया अपि अनुगतरूपावच्छिन्नतया

न्यतावच्छेदकमिष्टत्वं तदिति स्वयमुक्तं अत्रोपलक्षणीभूतधर्मावच्छिन्नतया अनुगतनानाधर्मविशिष्टे सर्वनामपदस्यैकशक्तिस्वीकारे बु
द्धिविशेषविषयत्वादिनानुगतीकृतैर्द्रव्यत्वचंद्रत्वादिविशिष्टहरिपदस्यैकशक्तिप्रसंग इत्युक्तं तत्र किं हरित्वसिंहत्वादिनिष्ठानां संकेतविषयता राम
नां किंचिद्धर्मावच्छिन्नत्वलोमादिव्यक्तिनिष्ठानां तासां लोमसत्वावच्छिन्नत्ववदुपेयते उत किंचिद्धर्मोपलक्षितवृत्तित्वं तत्राद्यं निरस्यति अनुगते २९

त्रिहितीयं निरस्यति तच्चोपलक्षणीभूतेति ननु सर्वनामपदे शक्यतावच्छेदकानामननुगमकं भासते न तु हर्यादिपदे इति निर्युक्तिकं प्रवादं कुतः स्वहृधीम हीति चेत् सर्वनामपदे अपूर्वचैत्रत्वादेर्भानानुरोधेनावश्यानुगमनीयत्वात् नाप त्वादुपलक्षणे संकेतविषयतावेयते नाना यैश्च नापूर्वभानमिति म तम्र तदुपगमः न च नानार्थे रेपलक्षणोपगमे संकेतविषयते क्यसंपत्त्या लाघवमिति वाच्यं फलाभावेनोपलक्षणासत्त्वे शक्तिभेदरूपतद्विषयतानानात्व

शक्तेरैक्यं घटादिपदसंकेतविषयतानां नानाघटव्यक्तिनिष्ठानां घटत्वाद्यनुगतधर्मावच्छिन्नत्वेन पश्वादिपदशक्तिविषयतानां प्रकारीभूतनानालोमव्यक्तिनिष्ठानां लोमत्वाद्यनुगतधर्मावच्छिन्नत्वेन तत्पदशक्तेरैक्यवत् इयांस्तु विशेषः तत्र घटत्वादिलोमत्वादिषु तत्तत्पदजन्यबोधविषयतावच्छेदकत्वं भासत इति तानि विशेषणान्युच्यन्ते प्रकृते च बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वं सर्वनामजन्यबोधविषयतावच्छेदकत्वं संकेतेन नावगाह्यतेऽपि तु तादृशविषयतासामानाधिकरण्यमात्रमिति तदुपलक्षणमिति गीयते यद्यपि घटादिपदसंकेतस्य घटत्वविशिष्टविषयकत्ववत्सर्वनामसंकेते न बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वे तत्पदजन्यबोधविषयतावच्छेदकत्वानवगाहनेऽपि संकेतस्य तद्विशिष्टविषयकत्वमस्त्येवेति संकेतविषये तद्विशेषणमेव एवं शक्यविशेषणघटत्वादिनिष्ठबोधविषयतावच्छेदकत्वरूपबोधविषयत्वनिष्ठसंकेतीयविषयतानिरूपितविषयतारूपशक्यत्वे

स्यैव प्रामाणिकत्वादिति एतदभिप्रायोपलक्षणीभूत किंचिद्धर्मप्रकारेण भासमानस्यैवेति पश्वादिपदे तु लोमादीनां अननुगततया किंचिद्धर्मावच्छिन्नासंकेतविषयतानात्विह तथेति विशेषव्युत्पादनाय प्रथमे तोऽनुमतेति चोक्तं तदादिपदजन्यबोधे बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वभानं शंकते यद्यपी

शु०वा० ति अवच्छेदकत्वरूपेति अवच्छेदकतासंबंधावच्छिन्नासंकेतविषयता तदात्मिकेत्याशयेन तदवच्छिन्नत्वमपीति बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वं तदव शु०टी०
३० च्छेदकमपीत्यर्थः बोधविषयतयेति बोधविषयतानिष्ठप्रकारतानिरूपितसंकेतविषयतेत्यर्थः तत्र बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वादेः तदभानेति बु
द्धिविषयतावच्छेदकत्वाभानेत्यर्थः कदाचिदपितस्यभानासंभवान्ननियमपदं अयमेव दृष्टांताद्विशेषः बोधस्यापीत्यपिकारेण घटत्वादिबोध
स्यनियमतस्तद्विषयत्वे तत्र संकेतविषयत्वंस्यान्न तथात्वे इतिसूचितं बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नबोधश्चशक्तिभ्र

तदवच्छिन्नत्वमपि तथापिबोधविषयतयासंकेतविषयत्वरूपशक्यतायास्तत्रासत्वेनशक्येनतद्विशेषणंशक्यत्वेसतिश
क्यव्यावर्तकस्यैवतद्विषेषणत्वादिति तस्यशक्योपलक्षणतया ऽकाशपदजन्यशाब्दबोधेशब्दाश्रयत्वभानानियमव
त्तदादिपदजन्यबोधेतदभाननिर्वाहः एतद्बीजंच तदुपलक्षितघटत्वादिविषयकत्वेनतद्विषयक (त्रितयविषयक)
घटत्वादिबोधस्यापिसंकेतविषयत्वं एवंघटादिपदसंकेतस्यघटत्वादिविशिष्टविषयकबोधएवविषयइतितज्जन्यबोधे
तादृशधर्मभाननियमः (यथायद्विशिष्टविशेष्यकबोधविषयत्वंसंकेतविषयः नत्वक्यतावच्छेदकतावच्छेदकतयाव्यवह्रियतेतथा

मेण बुद्धिविषयतावच्छेदकतावच्छेदकतोपलक्षितबुद्धिविषयतावच्छेदकतापन्नघटत्वावच्छिन्नसंकेतभ्रमयावा एतेनाकाशपदजन्यबोधेश राम
ब्दाश्रयत्वभानवत्सतितात्पर्येतदादिपदजन्यबोधेपिबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वंभासतइत्यावेदनायापिकारइत्यपास्तं स्वरूपतोघटत्वादिवि ३०
शिष्टविषयकबोधौपयिकशक्तिभ्रमया तात्पर्यसहस्रैरपि तद्भानासंभवात् बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्यशक्यतायांतदवच्छेदकतायांवाऽ

नवच्छेदकत्वं दर्शयितुं घटपश्वादिपदादौ घटत्वलोमत्वादेर्भानं संयुक्तिकमाह घटादीति आदिना पश्वादिपदग्रहः न तथा नयच्छब्दार्थः जातित्वादीति
प्रस्तुतपदादेर्नानार्थत्ववारणाय बुद्धिविषयतावच्छेदकता पर्याप्त्यधिकरणत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नविषयकत्वावगाह्येक एव संकेतरुपेतव्यः ता
दृशधर्मानवच्छिन्नघटत्वं जातित्वादिविशिष्टघटत्वादिकं च तथा च स्वरूपतो घटत्वांशे शक्तिग्रहः स्वरूपतस्तद्बोधः जातित्वादिविशिष्टांशे तद्ग्रहाज्जा
तित्वादिना तद्बोध इति न फलभेदानुपपत्तिरिति न तदयुक्तं बोधस्य सादिपदवानुभवत्विति संकेतैक्यस्य संबंधभेदसहस्रैरपि वक्तुमशक्यत्वात् अन्य

यद्विशिष्टप्रकारविशिष्टविषयत्वं तथा तच्छक्यतावच्छेदकतावच्छेदकमित्युच्यते प्रकृते बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वं न तथे
ति न तच्छक्यतावच्छेदकं न वा तत्त्वावच्छेदकमिति) जातित्वादिविशिष्टघटत्वावच्छिन्नस्य तत्पदाद्यधीनबोधे बुद्धिविषय
तावच्छेदकतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मविशिष्टावच्छिन्नविषयत्वावगाही संकेतः प्रयोजक इति तत्र जातित्वावच्छिन्नघट
त्वादिनिष्ठप्रकारताकबोध एव विषय इति न जातिमानित्याकारकबोधकाले घट इति बोधः अथ किंचित्प्रकारेण भासमा
ने धर्मेऽवच्छेदकत्वभाने तद्विशिष्ट एव भासते न तु तदुपलक्षित इति नियमः कथमन्यथा स्वरूपतो घटत्वावच्छिन्नाभावस्यन

प्यापर्याप्तिभेदेन शक्तिभेदस्य दुरुद्धरतया तदाप्यप्रतीकारात् अविशेषितघटत्वादिविशिष्टसविशेषितघटत्वादिविशिष्टादिभेदेन शक्तिभेदस्या
वयोरिष्टापत्तिग्रहस्तत्वाच्चौ किंच शक्तिग्रहधर्मितावच्छेदकविषयतायाः शाब्दबोधविषयतानियामकत्वदूषितत्वात् स्वरूपतो घटत्वशाब्दबुद्धि
त्वं जातित्वादिना घटत्वशाब्दबुद्धित्वं च पृथक्कार्यतावच्छेदकीकृत्यानुगतशक्तिज्ञानकारणत्वं न युज्यते नन्वेवं बुद्धिस्थप्रकारवांस्तत्पदशक्य

श०वा० इतिशक्तिग्रहाद्बुद्धिस्थप्रकारवत्त्वेनैवोपस्थितिप्रसंगः संबंधग्रहे संबंधिना यादृशभानं तादृशोपस्थितिजननस्यैव तेनोक्तत्वात् तथा च तदादिप
३१ दास्वरूपतो घटत्वादिना घटादिन्यघटादिशाब्दबोधो दुरुपपाद इत्यत आह स्वरूपत इति घटत्वादिरिपदवाच्यनिष्ठाकार एवेत्यर्थः तत्र स्तोच्चारणा

जातिमान्नास्तीत्याकाराप्रतीतेः एवं च बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षिते कथं बोधविषयतावच्छेदकत्वं संकेतेनावगाहनीयमि
ति चेन्न अवच्छेदकताया अवच्छेद्यांशे विशेषणतापन्ने संसर्गविधया भानमेव तथाविधनियमात् अन्यथा धूमव्यापकता
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववान्निष्ठाकारकव्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षितवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतीत्यनुपपत्तेः
प्रकृते च तत्पदं बुद्धिस्थप्रकारावच्छिन्नविषयताकबोधं जनयत्वित्याकारकोऽवच्छेद्यावच्छेदकभावप्रकारक एव संकेतो
गीकार्य इत्यनुपपत्तेरभावात् स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकस्मरणशाब्दबोधोपयोगी शक्तिग्रहः स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारक ए
व यदा स्वरूपतो यद्धर्मप्रकारकज्ञानसामग्री तदैव स्वरूपतस्तद्धर्मप्रकारेण शक्तिं गृहीत्वा स्वरूपतस्तत्प्रकारेण धर्मिणं स्मरत्यनु
भवति च मानसे च शक्तिग्रहे न व्यवहारदर्शनादेरपेक्षाऽपि त्वसंसर्गाग्रहसहितोपस्थितेरेवेति यद्धर्मावच्छिन्ने तदादिपदघटित
वाक्याद्व्यवहारो न दृष्टस्तदवच्छिन्नस्यापि मानसशक्तिग्रहाद्बोधः सुघट एव अथ व्यवहारदर्शनाद्यविषये मनसा शक्तिनिश्चये तु

नुकूलबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वं न भासते तद्गर्भ एव च स्वजन्यशाब्दबोधीयघटत्वावच्छिन्नविषयतावृत्तिप्रकारतानिरूपितसंकेतीयविषयता राम
पदसंबंधः व्यवहारदर्शनादिस्थलेऽनुमानिकं शक्तिग्रहं मद्दृश्य तददर्शनस्थले मानसं तमाह मानसे चेति ३१

यद्वर्मः अपूर्वचैत्रत्वादिः दोषमिति आनुमानिकशक्तिग्रहे व्यवहारदर्शनापेक्षासत्वान्न तदुच्छेदप्रसंग इति भावः इदानीमपूर्वविषयेपि शक्तिग्रह स्य व्यवहारदर्शनापेक्षामालंब्य विपरीतकोटिभानवारकं व्यावर्तकधर्मदर्शनमाह यादृशधर्मेति यादृशविशिष्टधर्मेत्यर्थः तादृ शधर्मेति तद्रूपविशिष्टधर्मेत्यर्थः तत्पदशक्यत्वरूपस्यास्याभावावच्छेदकत्वेन बुद्धिविषयतावच्छेदकताविशिष्टधर्मग्रहादिति भावः ननु

न शक्यते विपरीतकोटेरप्युपस्थितिमात्रेण भानसंभवात् न चोपस्थितस्यापि बाधितस्य दोषमंतरेणाभानान्निश्चयस्यो प
पत्तिरिति वाच्यं एवं सति शक्तिग्रहे व्यवहारदर्शनाद्यपेक्षोच्छेदापत्तेरिति चेन्न कतिपयविषयेषु सर्वनामघटितवाक्या
त्प्रयोज्यस्य प्रवृत्तिमुपलभ्यमानः प्रवर्तकज्ञानविषये शक्तिं कल्पयन् बुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्तत्पदशक्य इ
त्येव सामान्यतोवधारयति एवं च चैत्रोस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मवानिति यदा तेन गृह्यते तदानीमस्य चैत्रस्तत्पदवा
च्यो न वेति संदेहो नावतरति यादृशधर्मावच्छेदेन यदवधारितं तादृशधर्मनिश्चयस्य समानधर्मितावच्छेदकतद्विरोधिकोटि
भानविरोधित्वादिति संभवत्येवापूर्वेपि विषये मानसः शक्तिनिश्चयः (अथैवमपि तत्पदे चैत्रत्वादिविशिष्टवाचकत्वसंदेहस्य

तदाद्यन्यपरस्थले शक्तिकल्पकस्य घटत्वावच्छिन्नस्तत्पदवाच्य इत्येवावधारणं तत्र नोपस्थितविपरीतकोटेर्भानप्रसंगः अमानसत्वात् तदेव च स्व रूपतो घटत्वस्मारकं न चैवं तदादिपदे इत्थं तत्तदादिपदे व्यावर्तकधर्मदर्शनेन चैत्रस्तत्पदवाच्य इति शक्तिनिश्चयो मानसः न तु तत्संदेहे इत्याह एवं चेति कश्चित्पुस्तके अथैवमपि तत्पदे चैत्रत्वादिविशिष्टवाचकत्वसंदेहस्य दुरुच्छेदत्वात् तदा व्यवहारदर्शनाविषयचैत्रत्वाद्यवच्छिन्नविषयकशाब्दबो

श०वा० धोद्रूपयादेव तद्धर्मप्रकारकशाब्दे तद्धर्मविशिष्टवाचकतानिश्चयस्य हेतुत्वात् अन्यथा गवादिपदाद् भ्रांतस्यापि शक्यासास्नादिमत्त्वप्रकारेण शा कु०टी०
३२ ब्दापत्तिरिति चेन्न तत्तत्पदप्रयोजकबुद्धिप्रकारतया गृहीतघटत्वादिविशिष्टव्यवहारदर्शनात्तत्पदस्य शक्तिं गृहीत्वा यद्यत्पदं यादृशयादृशधर्मावच्छिन्न
विषयकबुध्या प्रयुज्यते तत्तत्पदं तादृशधर्मविशिष्टशक्तमिति सामान्यतो व्याप्तिमवधारयति तदनंतरं चप्रत्यक्षेण गृहीतचैत्रत्वादिविशिष्टविषय
कबुद्धिप्रयोज्यकत्वं प्रकारणादिना गृह्णाति तत्र पक्षेतादृशहेतुज्ञानाच्चैत्रत्वविशिष्टवाचकत्वस्य प्रागसिद्धस्यापि पक्षधर्मताबलादनुमित्यात्मक

दूरुच्छेदतया तत्पदाद्व्यवहारदर्शनाविषयचैत्रत्वाद्यवच्छिन्नविषयकशाब्दबोधोद्रूपयादेव तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधे तद्धर्म
विशिष्टवाचकतानिश्चयस्य हेतुत्वात् अन्यथा गवादिपदाद् भ्रांतस्यापि शक्यासास्नादिमत्त्वप्रकारेण शाब्दापत्तेरिति चेन्न तत्त
त्पदप्रयोजकबुद्धिप्रकारतया गृहीतघटत्वादिविशिष्टव्यवहारदर्शनात्तत्पदस्य शक्तिं गृहीत्वा यद्यत्तत्पदं यादृशयादृशधर्मावच्छि
न्नविषयकबुद्ध्या प्रयुज्यते तत्तत्पदं तादृशधर्मविशिष्टशक्तमिति सामान्यतो व्याप्तिमवधारयति तदनंतरं च प्रत्यक्षेण गृहीतचैत्र
त्वादिविशिष्टविषयकबुद्धिप्रयोज्यत्वं प्रकरणादिना गृह्णाति तत्र पक्षे तादृशहेतुज्ञानाच्चैत्रत्वविशिष्टवाचकत्वस्य प्रागसिद्धस्यापि
पक्षधर्मताबलादनुमित्यात्मकनिश्चयेनावगाहनसंभवान्न काप्यनुपपत्तिः) नचैवमपि तद्धर्मप्रकारकबोधे तत्पदजन्यबोधवि

शा
निश्चयेनावगाहनसंभवान्न काप्यनुपपत्तिरिति पाठो दृश्यते अर्थधर्मिकशक्तिज्ञानस्यैव हेतुतायाः ग्रंथकारसंमततया पदे वाचकसंदेहस्याविरोधित्व १:
मालोच्यान्यैरयमुन्मीलितः बुद्धिः घटत्वादिरूपयत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नत्वावगाहिता निश्चये चैत्रत्वादौ बुद्धिविषयतावच्छेदकग्रहेपि न संशयोच्छेद

इत्यतो यावदिति तच्च न यावत्त्वस्य भानपरं तस्याशक्यघटकत्वात् नापि ताद्रूप्येण यावत्तांऽवच्छेदकत्वाभाने नाविरोधप्रसंगात् किंतु अवच्छिन्नत्वनिरूपकतावच्छेदकत्वेन बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वभानपरं अग्निमं च सामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकत्वेन पृथिवीवृत्तित्वग्रहविशिष्टघटत्वधर्मिकपृथिवीवृत्तित्वग्रहरूपं व्यावर्तकधर्मदर्शनमेव विशिष्येति एवं च विशिष्यतदवच्छिन्नत्वगर्भशक्तिनिश्चयस्यैव स्वरूपतश्चैत्रत्वादिस्मारकतया विशिष्य तद

षयत्वांशे विशिष्य तद्धर्मावच्छिन्नत्वावगाहितया संकेतनिश्चयोपेक्षितः प्रमेयत्वादिना घटत्वादिविषयकबोधविषयितांशे तदवच्छिन्नत्वावगाहित्वेन संकेतनिश्चयेपि विशिष्य घटत्वाद्यवच्छिन्नत्वावगाहित्वसंशयसंभवे न तत्प्रकारकबोधानुदयादिति विशिष्य चैत्रत्वाद्यवच्छिन्नत्वावगाहित्वस्य सर्वनामसंकेतनिश्चयासंभवात्कथं तत्प्रकारकबोधस्ततो भविष्यतीति वाच्यं बुद्धिविषयतावच्छेदकयावद्धर्मावच्छिन्नविषयत्वावगाहित्वस्य सर्वनामसंकेते निश्चितत्वाच्चैत्रत्वादेर्बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वग्रहस्यैव विशिष्य तदवच्छिन्नत्वावगाहितासंशयविरोधित्वात् न च तादृशग्रहस्य तथाविधसंशयविरोधित्वे न मानमिति वाच्यं द्रव्यत्वे पृथिवीवृत्तिनिखिलधर्मसामानाधिकरण्यनिश्चये विशिष्य घटत्वपृथिवीवृत्तित्वग्रहस्य द्रव्यत्वे विशिष्य घटत्वसामानाधि

वच्छिन्नत्वघटितवाच्यत्वाभावकोटिकश्चैत्रस्तत्पदवाच्यो न वेति संदेह एव प्राङ्निराकृतः ननु शक्त्युपलक्षणबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्य विशेषणतयाऽभावप्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रवेशासंभवेन तद्घटिततथाविधवाच्यत्वाभावसंदेह इति बोध्यं कदाचिज्जातिमान्घट इत्याकारकमिति त्वपपाठः जातित्वांशे प्रमोषाप्रमोषाभ्यां तथास्मृत्यसंभवात् ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥

श०व्या० अस्माकमिति प्राभाकराणां तु रामत्वविशिष्टबोधप्रयोजकशक्तिकल्पनयानानुपपत्तिः मनस्त्वादीत्यादिना रामत्वादिपरिग्रहः ह०टी०
३३

करण्यसंशयविरोधित्ववत्तस्याप्यनुभवसिद्धतया दुरपह्नवत्वात् केचित्तु बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेनानुगतधर्मेण स
कलधर्मविषयकस्य शक्तिविषयकसंस्कारस्य सत्त्वे बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वांशे मोषदशायां स्वरूपतश्चैत्रत्वादिप्रका
रकशक्तिस्मरणं निराबाधमेवेति तन्मूलकमेवापूर्वचैत्रत्वादिप्रकारकं ज्ञानं भविष्यतीति किमनुपपन्नं स्वरूपतस्तत्प्रकार
कस्मरणे स्वरूपतस्तत्प्रकारकानुभवसंस्कारयोरनपेक्षणात् उद्बोधकवैचित्र्यादेव कदाचिज्जातिमानित्याकारकं कदाचि
द्घट इत्याकारकं कदाचिज्जातिमान्घट इत्याकारकं विलक्षणस्मरणमिति नियमोपपत्तेः स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकानुभव
जनितसंस्कारवता जातित्वादिना घटत्वादिप्रकारकात्संस्कारात्स्वरूपतो घटत्वाद्यप्रकारकस्य कदाचित् जातिमानित्याकारक
स्य स्मरणस्योदयेन स्वरूपतस्तत्प्रकारिकायां स्मृतौ तथाविधानुभवसंस्कारयोर्विशिष्य हेतुत्वेप्युद्बोधकविशेषविरहस्य
तादृशस्मृतिविरहप्रयोजकतया आवश्यकत्वात्तादृशहेतुतायाः अप्रामाणिकत्वात् कथमन्यथा विशेषणांतरानवच्छिन्ना
स्मदाद्यदृष्टशरीरविशेषनिष्ठजातिविशेषावच्छिन्नसंकेतितरामरावणादिपदेभ्यो वाक्यार्थधीरस्माकं कथं वा निर्विशेष
णातीन्द्रियजातिविशेषावच्छिन्नवाचकमनःप्रभृतिपदेभ्योऽस्माकं शाब्दधीस्तत्र जातित्वादिना शक्तिग्रहेण प्रमुष्ट जाति राम
३३

विलक्षणेति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सावच्छिन्नत्वनिरवच्छिन्नत्वाभ्यां तत्तत्पदार्थत्वादिति अथ स्वरूपतो रामत्वादिना शक्तिज्ञानासत्त्वात्कुतो रामपदार्थत्वादिना लक्षणाग्रह इति चेत्
जात्यवच्छिन्ने शक्तिघटितलक्षणासंभवात् अत्र तदानींतनानां केषांचिन्नामकरणविधायकश्रुतिवशाद्रामादिपदे तदादिपदे चापूर्वतयावेद्य
विवइदानींतनानां तु केषांचिद्रामादिपदेव्यासवाल्मीक्याद्युक्तरामप्रतिमादिनिर्माणोपयोगिलक्षणकाद्यर्थग्रहात्स्वरूपतो रामत्वादिविशिष्टेश

त्वांशमुन्नस्त्वादिप्रकारेण शक्तिस्मरणमिति तत्रापि विशेषणांशे मोषमंतरेण गत्यंतराभावादिति वदंति विवदंते च बहवो विद्वांसः
स्मृतेर्विलक्षणप्रकारतायां संस्कारानुभवयोस्तादृशप्रकारतायाः प्रयोजकत्वस्योद्बोधकविशेषप्रयोजकतामिश्रयोऽच्छेदेन वि
शेष्यविशेषणभावांशेऽप्युद्बोधकविशेषस्यैव नियामकत्वसंभवात् प्रकारत्वविशेष्यत्वानंतर्भावेन सामान्यतस्तद्विषयकस्मृतौ
तद्विषयकत्वेनैव संस्कारानुभवयोर्हेतुतापत्तेः रामरावणादिपदेभ्यः लक्षणया तत्तत्पदार्थत्वादिप्रकारक एवान्वयबोधः वस्तु
तस्तु अननुगतोद्बोधकस्थले स्वरूपतस्तत्प्रकारकशक्तिज्ञानासत्त्वे स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणापत्त्या तत्र तादृशज्ञानस्य हेतुत्व
मावश्यकमित्यलमतिपल्लवेन [illegible] सामान्यतो वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्य सर्वनामशक्यत्वे शक्तिभ्रमं वि

क्तिनिश्चयः चित्रलेखादिनाईदृशो गवय पद वाच्य इतिवत् अंत्यवाक्यप्रसिद्धार्थकपदसान्निध्यादिना तु सर्वेषामपि रामादिपदे इति बोध्यं सं
स्कारानुभवयोः प्रकारत्वाद्यनंतर्भावेन हेतुत्वे नव्यवहारस्या पि स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मृतौ तादृशशक्तिग्रहापेक्षामाह वस्तुतस्त्विति
स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मृतेरननुगतोद्बोधकसत्त्वे तादृशस्मरणापत्त्यनवकाशादुक्तम

श०वा० नुगतेति स्वरूपतस्तत्प्रकारकसंस्कारसत्त्वे इति शेषः तादृशज्ञानस्य स्वरूपतस्तत्प्रकारकशक्तिज्ञानस्य तदेति तदुच्चारिततत्पदादित्यादिः व्युत्पत्ति श०
३४ विरोधः सामान्यतः शक्तिग्रहासंभवः तथा चापूर्वचैत्रत्वादिशाब्दबोधानुपपत्तिरिति भावः संबोध्यत्वं युष्मत्पदजन्यबोधाश्रयत्वेनावच्छिन्ना विषय

नाकालांतरीण (देशांतरीण) पुरुषांतरीणबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयकप्रतीतिः सर्वनाम्ना न जन्यते ऽपि तु यो
तस्मा यदा यस्य बुद्धिस्थः तदा तदीयवाक्यात्तत्प्रकारावच्छिन्नविषयकैवेति नियमानुपपत्तिः स्वोच्चारणानुकूलबुद्धिविषयतावच्छे
दकावच्छिन्नस्य शक्तिविषयत्वे तु स्वपदस्य तत्तद्व्यक्तिपरतया पदव्यक्तिभेदेन शक्तिभेदप्रसंगः अननुगमाद्व्युत्पत्तिविरो
धश्च एवं युष्मदस्मदोरात्ममात्रे न शक्तिः अपि तु स्वसंबोध्योच्चारणकर्त्रोरेवेति संबोध्यतावच्छेदकत्वोच्चारयितृतावच्छेद
कत्वरूपानुगतधर्मोपलक्षितचैत्रत्वादिकमेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यप्यसंगतं सामान्यतः संबोध्यतावच्छेदकत्वादेरननुगम
कत्वे चैत्रस्य यत्र हि संबोध्यता तस्माद्युष्मत्पदात्त्वदांतरसंबोध्यमैत्रादेश्चैत्रोच्चारितादस्मत्पदात्त्वदांतरोच्चारयितुर्मैत्रादेः युष्म
प्रतीतिप्रसंगो दुर्वार एवेति स्वजन्यबोधाश्रयतया वक्त्रभिप्रायविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने युष्मत्पदस्य
स्वोच्चारणकर्तृतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने ऽस्मत्पदस्य शक्तेः स्वीकरणीयतया स्वत्वांतर्भावेनाननुगमतादवस्थ्यादिति चेन्न

त्वं उच्चारणकर्तृत्वं अस्मत्पदोच्चारणानुकूलकृतिमत्त्वं संबोध्यतेति ज्ञानावच्छेदकत्वेन इच्छामात्रविषयं कृत्यवच्छेदकं वा यच्छरीरं तद्धत्येक राम
कालीनव्यक्तिद्वयावृत्तिजातित्वोपलक्षितधर्मविशिष्टावच्छिन्नात्मत्वं क्रमेण युष्मदस्मत्पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः चैत्रादिश्च चैत्राद्यवच्छिन्नात्म ३४

दिः तत्वं चैत्रत्वादिकं स्वोच्चारणेनेति प्रकारतावच्छेदकीभूतसंबंधावच्छिन्नत्वमवच्छेदकतायां विवक्षणीयं तेन समवायेन घटत्वविशिष्टबोधेच्छ
या प्रयुक्तस्य तत्पदस्य न कालिकादिना घटत्वादिविशिष्टवाचकत्वप्रसंगः संबंधघटकतयेति संबंधमध्ये ससंबंधिकस्वोच्चारणस्यान्यसंबंधि
त्वाभावान्न तत्र स्वपदार्थाप्रवेशे कापि क्षतिरिति भावः ननु स्वाप्रवेशेपि संबंधप्रतियोगिभूतपदानां विशिष्य तत्तत्पदव्यक्तित्वेन निवेशाच्छ-
क्तिभेदो दुर्वार इत्यत आह तत्पदव्यक्तित्वेनेति ननु शक्तिभेदासत्त्वेपि तत्तत्पदव्यक्तित्वादिरूपधर्मावच्छेदेनैव शक्तिग्रहस्य विशिष्य घटत्वादि

स्वोच्चारणानुकूलबुद्धिप्रकारावच्छिन्नविषयकत्वस्वजन्यत्वोभयसंबंधेन तदादिसर्वनामपदप्रकारकबोधविषयकः संके
तोऽभ्युपेयते तत्र स्वपदार्थस्य संबंधघटकतया तत्पदव्यक्तित्वेन पदानां न विषयता अपितु तत्पदत्वादिरूपानुपूर्वीविशेषेणै
वेति न पदव्यक्तिभेदेन शक्तिभेदः सामान्यतस्तत्पदत्वादिरूपानुपूर्वीविशेषावच्छेदेनैव तदुभयसंबंधावच्छिन्नबोधविशे
ष्यतानिरूपितसंकेतप्रकारतायास्त्वेति न व्युत्पत्त्यनुपपत्तिः कालांतरीणबुद्धिर्नेदानीं तन तदादिपदोच्चारणानुकूलेति तन्न हि ष

शाब्दबोधोपयोगितायाः सामान्यतो व्युत्पत्त्यनुपपत्तेरपूर्वचैत्रत्वादिशाब्दबोधो दुरुपपाद इत्यत आह सामान्यत इति अस्य व्युत्पत्तिपदार्थे शक्ति
ग्रहेऽन्वयः तथा चापूर्वचैत्रत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकतादृशव्युत्पत्तेर्नानुपपत्तिरिति भावः तादृशानुपूर्वीविशेषधर्मितावच्छेदकीकृत्यैव तदु
भयसंबंधावच्छिन्नतादृशप्रकारतारूपवाचकतायास्त्वर्थ इति केचित् तथा सति स्वजनकत्वस्वप्रकारकबुद्धिप्रयोज्यत्वोभयसंबंधेन बोधप्र
कारकतत्त्वादिविशेष्यकसंकेतमप्रदर्श्योक्तसंकेतमप्रदर्शनं वच्याभिधानं स्यादतो ग्रंथकारमते कापि पदधर्मिकवाचकताज्ञानस्य न हेतुत्वमि

०बा० तितदुभयसंबंधावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितसंकेतीयविषयतावत्त्वसंबंधेन यादृशानुपूर्वीत्वावच्छिन्नप्रकारतातन्निरूपितविशेष्य कृ०टी०
३९ त्वावच्छिन्नबोधप्रकारता घटत्वावच्छिन्नविशेष्यकः संकेतग्रहोऽभिमत इति न कोऽपि दोषः स्वोच्चारणानुकूलत्वं निवेशफलमाह कालांतरीणेति
एतेन पुरुषांतरीयबुद्धेः पुरुषांतरीयतदादिपदोच्चारणाननुकूलत्वं व्यंजितं तद्विषयतेति कालांतरीणबुद्धिविषयतावच्छेदकं दंडत्वावच्छि

यतावच्छेदकावच्छिन्नबोधेनोपदर्शितसंबंधेनैतत्तदादिपदवैशिष्ट्यमतो नेश्वरेच्छायां तादृशबोधस्यैतत्तदादिप्रकारेण
भानमिति न कालांतरीणबुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैतत्तत्पदवाच्यता भगवत्संकेतीयतत्पदव्यक्तिप्रकारतानि
रूपिततथाविधसंसर्गविषयतातः पातिन्या बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविषयस्य विशेषणत्वेन विषयताया एव
तद्वाच्यतारूपत्वादतो भ्रमं विना न तदवच्छिन्नबोधः तद्धर्मावच्छिन्नविषयताशाद्विबोधे पदांशे तद्धर्मावच्छिन्नविषय
ताघटितोक्तोभयसंबंधावच्छिन्नबोधनिष्ठविशेष्यतानिरूपितसंकेतीयप्रकारता रूपवाचकतायाः संसर्गतया प्र
कारतया वा ज्ञानस्य हेतुत्वादन्यधर्मावच्छिन्नबुद्धिस्वीकृत्य प्रयुक्ते पदेऽन्यधर्मावच्छिन्नविषयताघटितोभयसंबंधाव

न्नविषयताकत्वसत्त्वेऽपि बुद्धेः स्वोच्चारणानुकूलत्वाभावादिति भावः न कालांतरीणेति घटोऽस्तित मानयेत्यादौ अवच्छिन्नत्वविषयत्वविशे राम
षणत्वेन विषयताया इति अथ तादृशविषयतावच्छिन्नत्वस्यैव न तु विषयतावच्छेदकवत इति चेत् तादृशविषयत्वे आधेयतासंबंधेन विशे ३९
षणत्वस्य वाच्यत्वात् तादृशविशेषणांशे विशेषणत्वेन विषयत्वादिकं वाच्यतावच्छेदकत्वादिकं पूर्वोक्तं स्मर्तव्यं तदवच्छिन्नबोधः कालांत

रीणबुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नबोधः तत्रशक्तिज्ञानस्यकथंभ्रमत्वमित्याकांक्षायामाह तद्धर्मेति वाचकतायाइति तदापिपदवद्बोधवान्घट इतीत्या
दिः कालांतरीणबुद्धिप्रकारस्यतदानींतनबुद्धिप्रकारैक्ये तदवच्छिन्नस्यएतत्तदादिपदवाच्यत्वादुक्तमन्येति तादृश्येवेति स्वसंबोध्यतावच्छेदकावच्छि
न्नविषयताकत्वस्वजन्यत्वोभयसंबंधेनयुष्मत्पदप्रकारकोबोधविशेष्यकसंकेतः एवंस्वोच्चारयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयताकत्वस्वज

च्छिन्नसंकेतप्रकारतायाअसत्वेनतत्रतदवगाहिज्ञानस्यभ्रमत्वनियमात् युष्मदस्मच्छब्दस्थलेऽपितादृश्येवगतिरित्थं तनी
या अथस्वसंबोध्ये युष्मदः स्वोच्चारयितर्यस्मदः शक्तौ देव्युवाचमयात्वयिहतेऽत्रैव गर्जिष्यंत्याशु देवताइत्यादि कृष्यादिवा
क्याद्देवीकर्तृकमहिषासुरकर्मकघातादिबोधानुपपत्तिः तत्रदेव्युच्चरितत्वस्यमहिषासुरादिसंबोध्यत्वस्यचाभावात् कृ
षिकर्तृकसुरथकर्मकघातादिबोधस्यचयोग्यताभ्रमाद्यापत्तिः कृष्यादेस्तादृशवाक्यप्रयोक्तृत्वात्सुरथादेस्तत्संबोध्यत्वा
दितिचेन्न तत्रतादृशानुपूर्वीप्रकारेणसामान्यप्रत्यासत्यादेव्यादिवाक्यस्यापिज्ञानाद्देवीमहिषासुरयोस्तादृशवाक्यप्रयोक्तृ
त्वसंबोध्यत्वज्ञानादेवयुष्मदस्मद्भ्यां देवीमहिषासुरयोस्तादृशप्रतीत्युपपत्तिः यदितत्रवक्त्रनुवादकवाक्ययोर्विभिन्नानु

न्यत्वोभयसंबंधेनास्मत्पदप्रकारकः बोधविशेष्यकसंकेत इत्यर्थः स्वसंबोध्यत्वं स्वजन्यबोधाश्रयतयावक्त्रभिप्रायविषयत्वं सामान्यप्रत्यासत्त्येति
सामान्यप्रत्यासत्त्यनुपगमेऽपि सकालः प्राप्येत्यादिः आनुपूर्वीविशिष्टविशिष्टपदवान् तद्देतदन्यतरकालत्वादित्यनुमितौ देव्युच्चरितयुष्मदस्मदोर्भानं
तन्मते आनुपूर्वीप्रकारेणयत्किंचित्पदव्याप्तेः तदवच्छिन्नयावद्व्याप्तित्वात् विभिन्नेति त्वांहन्म्यहं ततोऽत्रैव गर्जिष्यंत्याशु देवता इत्यादि वक्तृवाक्यं

श०वा० तद्व्यक्तित्वादिनेति तद्व्यक्तित्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य देव्युच्चरितत्वाभावनिश्चयेपीत्यर्थः एवमग्रेपि एतावता देवीप्रत्ययमुपपाद्य कृष्णप्रत्ययं कृ०टी
३६ वारयति एवमिति अन्यदीयत्वं अन्यकर्तृकत्वं अस्मदिति ईदृशस्वतंत्रोच्चारणानुकूलकृत्यवच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तिरित्य
र्थः सच धर्मश्चैत्रत्वादिः अथ प्रतिपादनद्वारेति वक्त्रनुवादकवाक्ययोर्विभिन्नानुपूर्वीस्थलसंग्रहार्थं स्वार्थः प्रकृतवाक्यघटकास्मच्छब्दता

पूर्वीति दानुवादकवाक्ये तद्व्यक्तित्वादिना विशेषदर्शनेपि आनुपूर्वीप्रकारेण देव्युच्चरितत्वभ्रमादेव श्रोतुर्देव्यादिप्रतीतिस्वी
कारेणानुपपत्त्यभावात् यत्रानुपूर्वीविशेषावच्छेदेनापि विशेषदर्शनं तत्र नेष्यत एव तत्प्रतीतिरिति एवमन्यदीयस्वार्थ
तात्पर्यकोच्चारणानधीनोच्चारणरूपं स्वतंत्रोच्चारणमस्मत्पदप्रवृत्तिनिमित्तानुगमकं उक्तस्थले कृष्णाद्युच्चारणं च न तथा तस्या
र्थप्रतिपादनद्वारा देव्युच्चारणाधीनत्वादिति नास्मच्छब्दात् कृष्णादिबोधः स्वातंत्र्येणाहं गच्छामीत्युच्चारणस्यापि को गच्छती
त्यादिप्रश्नवाक्यशक्तिग्राहकवाक्योच्चारणाधीनतया स्वार्थपरत्वमुच्चारणविशेषणं प्रश्नादिवाक्यस्य चाहं गच्छामीत्यादिप्र
कृतवाक्यतात्पर्यविषयपरत्वाभावान्न तदुच्चारणे विशिष्टव्यतिरेकः सुघटः आनुपूर्व्या सजातीयं यद्वाक्यान्तरं तदुच्चारणा

त्पर्यविषयः प्रकृतं कृष्णादि अनुवादकवाक्यमिति तत्तात्पर्यविषयो देवीति तदस्मच्छब्दादेव बोधः एवं च शक्तिग्राहकवाक्यस्य स्वार्थतात्प राम
र्यकत्वं दुर्वारं तद्घटकास्मच्छब्दस्य स्वरूपात्मकस्वार्थपरत्वादिति न शंक्यं ननु तत्र स्वपदेनास्मच्छब्दत्वावच्छिन्नपरं किंतु विशिष्यास्मच्छब्द ३६
परं न चैवमननुगमः तादृशानधीनत्व कूटस्य निवेश्यत्वादिति समाधानं तद्व्यथा तुच्छतरं च स्वशब्दस्यानुगतार्थत्वाभावस्य सर्वनैयायिक

सिद्धत्वात् स्वार्थेति स्वपदस्यानुवादकत्वं, त्वामित्यादिवाक्यघटकास्मच्छब्दपरत्वाद्यदेव्युच्चरितत्वभ्रमं विनैव तत्र देवीप्रत्ययः संभवतीत्याह वस्तुतस्त्वि ति इत्युवाचेति यथात्वयैत्यादिवाक्याद्देवीकर्तृकोमहिषासुरकर्मकोघात इतिबोधः महिषासुरमित्युवाचेतिवाक्याच्च महिषासुरनिष्ठतथाविध घातबोधजनकवाक्यानुकूलकृतिमती देवीतिबोधः वाक्यार्थस्य कर्मताप्रत्याय नायत्वयमिति पदं प्रयुक्तं ज्ञानानुकूलवाक्यं वचधात्वर्थः तदे

नधीनत्वं निवेशयितुमशक्यं शब्दानुकरणस्थल एव समानानुपूर्वीकोच्चारणापेक्षानियमात् वाक्यार्थानुवादस्थले समानार्थकवाक्यमात्रोच्चारणापेक्षात् तत्रस्वातंत्र्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् वस्तुतस्तु वाक्यांतरस्थक्रियाकर्मतापन्न (वाक्यार्थघटकतयास्वार्थ) स्वघटितवाक्यार्थप्रत्यायनेच्छानधीनस्वोच्चारणमेव स्वस्मृतं उच्चारणं अनुवादस्थले च इत्युवाचेति वाक्यांतरस्थक्रियाकर्मतया तदर्थघटितवाक्यार्थं प्रतिपादयितुमेवानुवादकोस्म इति तवाक्यं प्रयुक्तेः इति न स्वातंत्र्यं मत्पक्षे स्वस्य प्रकृतवाक्यस्य ज्ञानरूपक्रियाकर्मतयाऽर्थं प्रतिपादयितुमेवास्मत्प्रयोगात्तदुच्चारणस्य स्वातंत्र्यनिर्वाहाय वाक्यै

कदेशज्ञाने तादृशघातरूपवाक्यार्थस्य विषयत्वं संसर्गः अत एव रूपं निरूपयतीत्यादौ ज्ञानानुकूलव्यापारे धात्वर्थे विषयत्वं कर्मत्वं न तु आश्रयत्वं तथा सति चैत्रं रूपं निरूपयतीत्यादौ चैत्रादेरपि द्वितीयापत्तेरित्युक्तं महावाक्येन तथाविधदेवीप्रत्ययवान्सुरथो भवत्विति तीच्छा तादृशप्रत्यायनेच्छाजन्यं त्वामहं जानामीत्याद्युच्चारणस्य स्वातंत्र्यमिति निर्वाहाय स्वपदितेति स्वपदमनुवादकोच्चरितास्मच्छब्दपरं एतेन स्वपदस्यानास्मच्छब्दसामान्यमर्थः अस्मच्छब्दत्वमित्यहं जानामीत्यादि अस्मच्छब्दोच्चारणस्य स्वातंत्र्यानुपपत्तेः तदुच्चारणस्य घटितवाक्यार्थभूतशक्तिप्रत्या

श०वा० यन्नेच्छाधीनत्वात् किंतु तत्तदस्मच्छब्द एवेत्यपाकृतं तत्रवाक्यांतरस्यास्मच्छब्दोच्चारणस्य तादृशेच्छाधीनभिन्नत्वात् पूर्वकल्पेऽस्वरसमाह रू०टी०
३७ एतेनेति अव्यवहितोक्तस्थलेस्वपांडित्याभिमानिमौनिपरेऽयमहंपंडित इति जानातीत्यादौ तेन अहं पदेन अस्म दिति उच्चारयितर्येवा

तस्येति एतेनयच्चैत्रेणान्यदीयाश्चैत्रः सुंदर इति वाक्यादेव वाक्यार्थप्रतीत्याहं सुंदर इति प्रयुज्यते तत्रासमानार्थकवा
क्यांतरोच्चारणसापेक्षत्वेपि न स्वातंत्र्यक्षतिः नवा पांडित्याभिमानिमौनिपुरुषज्ञानपरस्यायमहं पंडित इति जानातीत्य
स्य स्वातंत्र्यापत्तिः अथैवंरीत्याऽव्यवहितोक्तस्थलेऽहंपदेनोच्चारयितृपुरुषविषयकप्रतीतिवारणेप्यभिमानिनस्तेन
प्रत्ययो दुरुपपाद एव तस्योच्चारणाभावे नास्मत्पदावाच्यत्वादिति चेन्नैवं स्वतंत्रोच्चारयितुः सर्वत्रास्मदर्थत्वे स्यादेवयम
नुपपत्तिः तदेवन स्वतंत्रोच्चरितास्मत्पदस्यैव तद्वाचकत्वात् निरुक्तस्वतंत्रोच्चारणरहितस्य तु स्वघटितवाक्यार्थकर्मक
वाक्यांतरस्य क्रियाकर्तर्येव शक्तिः एवं च मयात्वयि हतेत्रैवेत्यादौ तादृशक्रिया इति देव्युवाचेति वाक्यांतरस्योक्तक्रियैव
ध तत्कर्तृत्वं देव्या इति पूर्वोक्तभ्रमं विनैव तत्प्रतीतिरुपपादयितुं शक्यते स्वघटितवाक्यार्थ कर्मकवाक्यांतरस्य क्रियात्वं च ता
दृशार्थकर्मकत्वेन वाक्यांतरप्रतिपाद्यत्वं तेनाहं पंडित इति विद्वांसं पश्येत्यादौ दर्शनादिक्रियाया अस्मच्छब्दघटितवाक्या

स्मच्छब्दशक्तेरिति भावः तदेवनेति सर्वेषामस्मच्छब्दानां स्वतंत्रोच्चारयितर्येव शक्तिरिति नेत्यर्थः स्वघटितेति स्वमस्मत्पदं तादृशार्थकर्म राम
कत्वेनेति तादृशार्थावच्छिन्नकर्मतावृत्त्यवच्छेदकताकत्वं तृतीयांतार्थः विद्वांसं जानंतं तेनरूपेण अस्मच्छब्दघटितवाक्यार्थविषयकत्वे ३७

न वाक्यांतरेति इतिपदास्मत्पदघटितवाक्यांतरस्यार्थः तादृशवाक्यार्थज्ञानिकत्वेन दर्शनप्रसंगादितिभावः तत्र स्वघटितवाक्यार्थस्य इतिपदस्यप्रतीत्यौपस्थापकत्वादितिभावः वाक्यांतरप्रतिपाद्यतयावाक्यांतरजन्यत्वोपरक्तप्रतिपत्तिविषयतयावच्छिन्नत्वेवपाठः तादृशवक्तृबुद्धिस्थक्रियाकर्तरिशक्तिस्वीकारो नसंभवतितद्बुध्याः स्मत्पदप्रयोगादित्यालोच्याह स्वार्थेति धात्वर्थेधात्वर्थकावच्छेदकेवाज्ञानेवाक्यार्थस्य

र्थविषयकत्वसंभवेपितेनरूपेणसमभिव्याहृतवाक्यांतराप्रतिपाद्यतयानतत्कर्तुरस्मच्छब्दतःप्रतीतिः अथेतिपदघटितवाक्यांतराक्रियाप्रतिपत्तावेवतत्कर्तुर्वाक्यांतरप्रतिपाद्यक्रियाकर्तृत्वंसुग्रहंतद्ग्रहएवचतद्घटितानुगमकरूपग्रहेणास्मच्छब्दघटितवाक्याद्वाक्यार्थप्रतीतौतस्येतिपदादुपस्थितावाक्यांतराक्रियाप्रतिपत्तिरित्यन्योन्याश्रयइतिचेन्न वाक्यांतर (जन्यत्वोपरक्तप्रतिपत्तिविषय) प्रतिपाद्यतयावक्तृबुद्धिस्थत्वस्यैवक्रियायांविशेषणत्वोपगमात् प्रतिपत्तेःपूर्वमपिप्रकारण्यादिना तादृशवक्तृबुद्धेर्ग्रहसंभवेनान्योन्याश्रयाभावात् स्वार्थघटितवाक्यार्थविषयकत्वान्वितक्रियाकर्तृतयावाक्यांतरप्रतिपाद्यत्वेनयावक्तृबुद्धिस्तद्विषयतावच्छेदकत्वंप्रवृत्तिनिमित्तानुगमकमितितुसारं एवंचबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्यप्रवृत्तिनि

कर्मत्वाद्विषयत्वपदं अयमहंपंडितइतिगच्छतीत्यादौस्वघटितवाक्यार्थस्यहेतुत्वेपितद्घटितक्रियाकर्तरिशक्तिरूत्यांकर्तृतयेति वाक्यांतराधीनप्रतिपत्त्यन्वयिप्रकारतातृतीयार्थः वक्तृबुद्धितयावाक्यांतरप्रतिपत्तिविषयतावतिदेवीति स्वोच्चारणानुकूलबुद्धिः एवंचेति अतोपिस्वोच्चारणानुकूलतथाविधबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयताकत्वस्वजन्यत्वोभयसंबंधेनास्मत्पदवान्बोधोभवत्वितिसंकेतः तेनकालांतरी

श्रा०सा० णादिबुद्धिमादाय न दोषः निरुक्तस्वतंत्रोच्चारणकर्तृत्वेन वक्तृबुद्धिप्रकारत्वं निवेशयतां मिश्राणां मतं त्वं दर्शयति उच्चारणेति उच्चारयितावच्छेदके बुद्धि कृ. टी
३८ प्रकारत्वस्याव्यावर्तकत्वात् कालांतरीणकृतेः स्वोच्चारणानुकूलत्वात् प्रतियोगिकोटौ प्रतिपत्तिप्रवेशे नान्योन्याश्रयाभावाद् इति भावः तस्य अनुवाद

भिन्नानुगमकत्वप्रवादोऽपि संगच्छते उच्चारणकर्तृत्वगर्भानुगमकशरीरेऽपि मिश्राणां बुद्धिस्थत्वनिवेशबीजं तु नावधारयामः एवं युष्म
त्पदप्रवृत्तिनिमित्तानुगमकनिष्ठसंबोध्यत्वमपि वाक्यांतरस्य क्रियाकर्मत्वेन स्वघटितवाक्यार्थानवगाहिन्या स्वजन्यप्रतीतेस्त
दाश्रयत्वेनेच्छाविषयत्वं अनुवादकेन यः संबोध्यते स नानुवादकोच्चरितयुष्मच्छब्दनिरूपितनिरुक्तसंबोध्यताभावान् (तस्यानु
वादकपुरुषीयवाक्यार्थकर्मकोक्तिक्रियाघटितमहावाक्यार्थघटकयुष्मदर्थघटितावांतरवाक्यांतरप्रतीत्याश्रयत्वेनाभिप्रायवि
षयत्वेऽपि तादृशाभिप्रायेऽपि तादृशावांतरवाक्यार्थस्य वाक्यांतरस्योक्तिक्रियाकर्मत्वेनैव भानात्) वक्तृप्रतिपाद्यतया युष्मदर्थ
घटितवाक्यार्थ (कर्मकोक्तिक्रियाविषयक) घटितो यो वाक्यार्थः कर्मकोक्तिक्रियाघटितवाक्यार्थस्तद्विषयकत्वविशिष्टप्रतिप
त्त्याश्रयत्वेनैवानुवादकेच्छाविषयत्वात् यदि चेति पदघटितवाक्यार्थप्रतीतिरूपफलेच्छाधीनायुष्मदर्थघटितवाक्यार्थप्र
तीतिविषयिणी तादृशवा (क्योच्चारण) क्यार्थांशे प्रतिपाद्यत्वानवगाहिन्यपि तादृशवाक्योच्चारणानुकूलत्ववक्तुरिच्छा संभवती

कसंबोध्यस्य तत्कर्मकेति तस्यानुवादकपुरुषीयवाक्यार्थकर्मकोक्तिक्रियाघटितमहावाक्यार्थघटकयुष्मदर्थघटितावांतरवाक्यार्थप्रतीत्याश्र
यत्वेनाभिप्रायविषयत्वेऽपि तादृशाभिप्रायेऽपि तादृशावांतरवाक्यार्थस्योक्तिक्रियाकर्मत्वेनैव भानादिति कश्चित्पाठः वाक्यांतरस्य क्रियाकर्मत्वानवगा

हिनीति तादृशकर्मत्वेनवाक्यार्थावगाहिन्यः प्रागुक्तविशेषणेनैव वारणादिदं स्वघटितेति त्वं युष्मत्पदं वाक्यार्थो महिषासुरहननं तस्य चाप्यन्योन्याश्र
यः इतिपदघटितवाक्यांतरस्थक्रियाप्रतिपत्तावेव तत्कर्मत्वग्रहेण तद्घटितानुगमकरूपग्रहाद्युष्मच्छब्दघटितवाक्यान्तरार्थप्रतीतिः तस्यां च तस्या इ
तिपदादुपस्थित्या वाक्यांतरात् क्रियाप्रतिपत्तेः स्वघटितवाक्यार्थकर्मकत्वेन वाक्यांतरप्रतिपाद्यतया वक्तृबुद्धिस्थक्रियाप्रवेशे तादृशबुद्धेर्नयुष्मत्पदप्र

तितादृशेच्छामादायानुवादकसंबोध्यस्य संबोध्यतापत्तिरिति मन्यते तदा वाक्यांतरार्थप्रतीतीच्छानधीनत्वमपीच्छाविशेषणं देय
मिति मया त्वयि हतं त्वं वस्या दे युष्मच्छब्दान्नसुरथादिविषयकप्रतीतिः एवमभ्यां तस्य ततो महिषासुरादिप्रतीतिनिर्वाहाय वाक्यां
तरस्थस्वघटितवाक्यार्थकर्मकक्रियाकर्मण्यपि युष्मदः शक्त्यंतरं स्वीकरणीयं ततो देवी महिषासुरमित्युवाचेति वाक्यस्थक्रि
याकर्मत्वं महिषासुरादेरिति तस्यापि त्वयीत्यादिशब्दार्थतोपपत्तिः अत्रापि पूर्ववत्स्वघटितवाक्यार्थविषयकत्वान्वितक्रियाक
र्मतया वाक्यांतरप्रतिपाद्यत्वेनया वक्तृबुद्धिस्थ हि विषयतावच्छेदकत्वेनानुगतानां महिषासुरत्वादीनां प्रवृत्तिनिमित्तत्वं बोध्यं संबो
ध्यत्वघटितानुगमकशरीरे च बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वनिवेशनं मिश्रोक्तमनुपादेयमेव संबोध्यतावच्छेदके बुद्धिप्रकारत्व
स्याव्यावर्तकत्वात् अथ तात्पर्यसत्त्वे हमस्मीति मैत्रो जानातीत्यादि चैत्रवाक्यस्थास्मच्छब्दाच्चैत्रोऽपि प्रतीयते तत्र चैत्रस्य

योग इष्यत आह अत्रापीति प्रकृते तादृशक्रियाकर्मत्वेन स्वघटितवाक्यार्थानवगाहि स्वजन्यप्रतीत्याश्रयत्वेन इच्छाविषयत्वेन च वक्तृबुद्धिविष
यतावच्छेदकत्वेन मिश्रोक्तमनुगमकरूपं खंडयति संबोध्यत्वेति अव्यावर्तकत्वादिति कालांतरीणेच्छावारणाय तत्रेच्छायावत्को यत्वस्य निवे

शा०वा० श्रयत्वात् प्रतियोगिकोटिनिविष्टप्रतिपत्त्याऽन्योन्याश्रयाभावाच्चेति भावः अनधीनत्वादीत्यादिना वाक्यांतरस्थक्रियेत्यादिविशेषणसंबोध्य एव युष्मद
३९ मुच्चारयितर्येव चास्मदः शक्तिं व्यवस्थापयितुं तयोः शक्त्यंतरसंबोध्यत्वोच्चारयितृत्वयोर्विशेषणांतरं त्याजयिष्यन्नाह अथेति परिग्रहः नन्वेवं

स्वघटितवाक्यार्थकर्मकक्रियाकर्तृत्वाभावात्तदुच्चारणस्य निरुक्तस्वातंत्र्याभावाच्चानुपपत्तिः एवं मैत्र त्वया भुक्तमिति म
याश्रुतमित्यादौ मैत्रस्य युष्मच्छब्देन प्रत्यायनात्तस्य वाक्यांतरस्थक्रियाकर्मत्वस्य निरुक्तेच्छाविषयत्वरूपसंबोध्यत्वस्य चा
भावात्कथमुपपद्यतामिति चेत्तर्हि न स्वातंत्र्यमुच्चारणविशेषणं संबोध्यत्वघटकेच्छाया निरुक्तेच्छानधीनत्वादिविशेष
णमप्युपेक्ष्यमेव मया त्वयीत्यादौ तात्पर्यविरहादेवानुवादकेन तत्संबोध्ययोर्मया त्वयीत्यादिनाप्रतिपादनोपपत्तेः न चैवं बुद्धिवि
षयतावच्छेदकरूपावच्छिन्न एव युष्मदस्मदोरपि शक्तिरास्तां किं संबोध्यत्वोच्चारयितृत्वावच्छेदकावच्छिन्ने शक्तिस्वीका
रेण तात्पर्यविरहादेवातिप्रसंगभंगादिति वाच्यम् तात्पर्यसत्वेपि चैत्रोच्चरितादहं करोमीति वाक्याच्चैत्रं बोधयितुं प्रत्यु
क्तात्त्वं गच्छेत्यादिवाक्याच्चोच्चारयितृत्वसंबोध्यत्वभ्रमं विना मैत्रादिबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वात् अन्यथाऽन्यतात्पर्येण
स्वरसत एव तथा प्रयोगापत्तेः इदं त्ववधेयं अयं पंडित इति जानातीत्युवाचेत्यादिस्थले सर्वत्र वाक्यार्थस्य कर्मता न सं पहं
भवति बाधितवाक्यार्थस्थले तदसंभवात् न च बाधितवाक्यार्थस्थले भ्रमरूपैव तत्कर्मत्वप्रतीतिरिति वाच्यं विशेष

मपि मया त्वयीत्यादौ तात्पर्यभ्रमस्य कल्पयितुमशक्यत्वेपि अयमहं पंडित इति जानातीत्यादौ कस्यचिद्भ्रमसंभवादस्मच्छब्दादुक्तबोधा

पत्तिरित्याशंकामुद्धर्तुमितिपदस्थले वाक्यार्थभानमेव न कुतोऽनुवादकतत्संबोध्यभानप्रसंग इत्याशयेन प्रथमस्तस्य कर्मत्वं दूषयति इदं त्विति बाधितेति
मूर्खतात्पर्यकेऽयं पंडित इति जानातीत्यादौ आहार्यस्यासार्वत्रिकत्वादाह विनापीति विशेषणं पंडितत्वादि विशेष्यमहमादि विशेषदर्शी अयं न पंडि

दर्शिनापि भ्रांतिज्ञेन तथाप्रयोगात् तस्य वाक्यार्थज्ञानासंभवेन तदनुपपत्तेः न चाहार्यवाक्यार्थज्ञानादेव विनापि विशिष्टवा
क्यार्थबुद्धिं विशेषणप्रकारत्वविशेष्यविशेष्यकत्वाभ्यां विशिष्टज्ञानाज्ञानादेव वा विशेषदर्शी तथा प्रयुंक्त इति वाच्यम् एवमपि वि
शेषदर्शिनां भ्रांतिज्ञपुरुषीयतथाविधवाक्यार्थबोधानुपपत्तेर्वज्रलेपत्वात् तस्मात्तत्रेति यदं न तद्वाक्यप्रतिपाद्यतावच्छेदकी
भूततत्तद्धर्मावच्छिन्नपरं अपितु तत्तद्वाक्यजन्यज्ञानसमानाकारपरं तादृशश्चेतिपदार्थोऽभेदसंबंधेन यथासंभवं धात्वर्थे धा
त्वर्थतावच्छेदके च ज्ञाने विशेषणमित्येवोपगंतव्यं तथा च सूर्दे त्रैव युष्मदृष्टितावांतरवाक्यार्थस्थले इतिपरं तत्परमेव ता
दृशवाक्येन गविसयमाहेत्यादौ गवादिपदवत्स्वरूपमेवेतिपदेन परामर्शार्थमुपस्थाप्यते न तु युष्मदस्मच्छब्दार्थघटितो वा
क्यार्थ इति संबोध्योच्चारणकर्त्रोरेव युष्मदस्मदोः शक्तिरिति त्वं स्थूलः अहं स्थूलस्त्वं स्वर्गं भोक्ष्यसेऽहं स्वर्गं भोक्ष्य इत्युभय

नइति ज्ञानवान् धात्वर्थे जानातीत्यादौ उवाचेत्यादौ त्वाह धात्वर्थतावच्छेदकस्यापि धात्वर्थत्वादितिशब्दार्थस्य क्रियाविशेषणत्वं इतिशब्देनेति
यद्वाक्यमुच्चार्यते तद्वाक्यश्रवणद्वारा तद्वाक्यजन्यज्ञानसमानाकारकमितिशब्देन परामृश्यत इति नियमात् तेन परामर्शार्थं तद्वाक्योच्चारणापेक्षेति
भावः संबोध्यत्वघटकप्रतिपत्त्याश्रयत्वं उच्चारयितृत्वं च द्विविधं अवच्छेदकत्वाश्रयत्वरूपसंबंधभेदादिति तत्प्रयुक्तां शक्तिभेदमाह त्वं स्थूल इत्यादि

श०बा० इदमनावधेयं बुद्धिप्रकारत्वैनैव क्वचित्तात्पर्यप्रकारत्वेन धर्मानुगमः यथा पच्यते अथ भुज्यते इत्यादौ ननु अथशब्दस्यानंतरे लक्षणात्तत्र ध्वंसा- रू०८
५० धिकरणक्षणवृत्तित्वस्य क्रियायाम भेदान्वयः क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीयांतत्वं च ध्वंसे चावधितया पूर्ववाक्यस्थक्रियापदार्थान्वय इति यद्यप्यनंत-
रक्षणवृत्तित्वं अव्ययान्यनामः क्रियायाम भेदेनैवान्वयात्तस्याश्रयत्वसंबंधेनान्वयः ध्वंस एव वा तत्र लाघवात् अथपदोत्तरलुप्तसप्तम्यां समानका-
लीनत्वमर्थ इति विशिष्टलाभ इति तदुभयमप्यसत् एवमप्यथशब्दो निरूप्यते इत्यादौ उपमाननिरूपणोपस्थापकाभावात्तदानंतर्यलाभापत्तेः
तदर्थलक्षणोपगमे च तदनंतरे लक्षणा मा एव न्याय्यत्वात् एवं चाव्ययातिरिक्तत्वमपि न देयं आविर्भवतीत्यादौ प्रकटताश्रयादेरेवाविरायर्थत्वो-
पगमात् वस्तुतस्तु प्रक्रांतक्रियानंतर्येण अथशब्दस्य शक्तिः उपमाननिरूपणस्य चोपमानं निरूप्यत इति पूर्वग्रंथेन प्रक्रम एव अथोपमाननिरू-
पणाद्यात्मकावध्युपरक्तानंतर्यस्याथशब्दवाच्यत्वे शक्त्यानंत्यप्रसंगः तदनुपरागेणानंतर्यमात्रस्य तद्वाच्यत्वे उपमाननिरूपणाद्युपरक्तानंत-
र्यग्रहस्यानुपपत्तिः न च पूर्वग्रंथादिस्थोपमानं निरूप्यत इति वाक्यानुषंगात् तदुपस्थापितोपमाननिरूपणादेः प्रकृताथशब्दार्थीभूतानंतर्ये ऽव-
धित्वेनान्वयादवधिविशेषोपरक्तानंतर्यलाभसंभव इति वाच्यं आख्यातार्थविशेषणतयोपस्थितस्य निरूपणादेरवधेयस्थशब्दार्थानंतर्ये
विशेषणत्वेनान्वयासंभवात् एकत्र विशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेनान्वये आकांक्षाविरहात् उपमानं निरूप्यत इत्यादितो निरूपण-
कर्मत्वादिनोपमानादेर्बोधेप्युपमानकर्मत्वादिविशेषितनिरूपणाभानेन तादृशनिरूपणादेरानंतर्यावधित्वेन भानासंभवात् इति चेन्न अव-
धिभूतोप मानननिरूपणाद्यंतर्भावेणैवाथशक्तिस्वीकारेण पूर्ववाक्यस्थधातुतात्पर्यविषयतावच्छेदकत्वेनोपलक्षणीभूतानुगमकधर्मेण तत्त-
त्क्रियावृत्तिविशेषाणामनुगमाच्छक्त्यैक्यसंभवात् बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकस्वरूपोपलक्षणीभूतानुगतधर्मेण घटत्वपटत्वादिरूपसर्व-
नामबोध्यतावच्छेदकविशेषाणां सर्वनामशक्यतावच्छेदकतया तदीयशक्त्यैक्यात् अथैवमपि सामान्यतः पूर्वत्वस्याव्यावर्तकतया स्वपूर्वत्वमेवो-

त्वानुगमकधर्मे निवेश्यमिति स्वपदार्थानुगमात्कथं शक्यैक्यं मैवं स्वपूर्ववाक्यस्य धातुतात्पर्यविषयतावच्छेदकावच्छिन्नानंतर्यविषयकत्वस्व
जन्यत्वोभयसंबंधेनाथपदप्रकारकबोधविशेष्यकसंकेतस्यैक्यात् मदादिशक्तिस्यत्वेसामान्यतोबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्या व्यावर्तकतया
स्वप्रयोगानुकूलबुद्धित्वेनैव निवेश्यतया स्वत्वाननुगमेन शक्तिभेदप्रसंगस्य शक्तेः स्वजन्यत्वस्वोच्चारणानुकूलबुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नवि
षयताकत्वोभयसंबंधेन तदादिपदवद्बोधविशेष्यकत्वमुपगम्यैव परिहारवत् उपमाननिरूपणत्वादेरुपमानं निरूप्यतेइतिपूर्ववाक्यस्य धातुप्र
तिपाद्यतानवच्छेदकत्वात्तात्पर्यपदं तत्रशाब्दबोधानंतरमर्थतुल्यादृशरूपेणतत्तत्क्रियाबोधात्तादृशरूपस्य तत्तद्वाक्यस्य धातुतात्पर्यविषयता
वच्छेदकत्वमक्षतं अनुमानलभ्यतावच्छेदकवन्हयास्तित्वत्वादेर्धूमोस्तीत्यादिवाक्यतात्पर्यविषयतावच्छेदकत्वात् निरूपणयोः पौर्वापर्यकथनंतु सि
द्धसाध्यसमभिव्याहारलभ्यस्यतयोर्हेतुहेतुमद्भावस्य लभ्यत्वाभावार्थं सिद्धसाध्यसमभिव्याहारस्थले यस्यपदप्रेक्षया प्राक्कालीनत्वरूपसिद्धत्वं
प्रतीयते असतिबाधके तस्य तद्धेतुत्वं यस्यपदपेक्षयोत्तरकालोत्पत्तिकत्वरूपं यत्समानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वरूपसिद्धत्वं प्रतीयते असतिबा
धके तस्य तद्धेतुत्वं यस्यपदपेक्षयोत्तरकालोत्पत्तिकत्वरूपं यत्समानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वरूपं वासाध्यत्वं प्रतीयते तस्य तद्धेतुकत्वं प्रतीय
यते इतिव्युत्पत्तेः पक्त्वाभुंक्ते पाथसिपीतेतृषाशाम्यतीत्यादितः पाकभोजनपाथःपानतृषाशांत्याद्योः पौर्वापर्यवन्मिथोहेतुहेतुमद्भावस्यापिलाभा
त् यत्र चैत्रो पाक्षीदिदानीं भुंक्ते इत्यादौ पाकभोजनाद्योर्मिथः पौर्वापर्यसाक्षात्त्वच्छेदेतान लभ्यते निष्ठाप्रत्ययादेरभावात् तत्रापि पाककृतौ वर्तमान
कालापेक्षयातीतत्वस्य भोजनादौ वर्तमानकालवृत्तित्वस्यैव च शब्देन बोधनात्तथैव वर्तमानकृतिजन्यं तर्हि मानकालापेक्षयातीतायाः
कृतिस्तज्जन्योत्त रमिति व्याप्तेरर्थतो मिथः पौर्वापर्यलाभे न मिथोहेतुहेतुमद्भावस्यापिलाभः यत्तु मिथो रूपं निरूप्यते इत्यत्र वर्तमानार्थकलट्
प्रत्यस्यां तत्वेन शाब्दनिरूपणस्य साध्यतयोपस्थितिरिति तन्न आनंतर्यवाचकाथशब्देनैवोपमानशब्दनिरूपणयोः पौर्वापर्यरूपसिद्धत्वसाध्यत्वयो

म०वा० वोधनात्तत एव तयोर्हेतुहेतुमद्भावलाभसंभवेन वर्तमानकालोत्तरकालीनत्वरूपसाध्यत्वबोधस्यानर्थकतया वर्तमानार्थकलट्प्रत्ययांततायाः अनुपयोगा का०टी०
४१ त् वर्तमानार्थकलट्प्रत्ययं विनापि पक्त्वा भुक्तवानित्यादौ पाकभोजनाद्योर्हेतुहेतुमद्भावबोधाद्वर्तमानकालघटितसाध्यताबोधस्यासार्वत्रिकतयाभि
थो हेतुहेतुमद्भावबोधे सर्वत्र तदपेक्षाया असंभवाच्च यद्यपि च स्वध्वंसोत्पत्तिकत्वरूपानंतर्यावधित्वं प्रतियोगित्वमुपमाननिरूपणस्य लभ्यते नन्वेवं
शब्दनिरूपणापेक्षया सिद्धत्वं शब्दनिरूपणोत्पत्त्यधिकरणध्वंसप्रतियोगित्वरूपं लब्धं न तु वर्तमानकालापेक्षया सिद्धत्वं न चान्यशब्दनिरूपणापेक्षया
सिद्धत्वलाभादेव शब्दनिरूपणहेतुलाभो निर्वाह्यतामिति वाच्यं तथासति परस्परनिरूपितसिद्धसाध्यभावबोधकसमभिव्याहारादेव सिद्धसाध्ययोर्हे
तुहेतुमद्भावलाभस्याभिप्रेतत्वे शब्दनिरूपणे उपमाननिरूपणस्यानंतर्यावधित्वलाभेनैव तदुपमाननिरूपणावधिकसाध्यत्वलाभनिर्वाहेण तज्ज
न्यतालाभोपपत्तिर्मिश्राणां वर्तमानार्थकलट्प्रत्ययाधीनवर्तमानकृतिजन्यत्वलाभेन वर्तमानप्रतियोगित्वरूपवर्तमानकालावधिकसाध्यत्वलाभाय
वर्तमानार्थकलट्प्रत्ययांतत्वकथनविरोधात् न च वर्तमानकृतिजन्यतयाभासमाने शब्दनिरूपणानंतर्यलाभे वर्तमानकृतिजन्यनिरूपणे निष्ठानं
तर्यावधित्वेनोपमाननिरूपणे वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वरूपवर्तमानकालापेक्षया सिद्धत्वमनुमातुं शक्यत इति वाच्यं वर्तमानस्यानागतस्यापि वर्तमा
नकृतिजन्यनिरूपणनिष्ठानंतर्यावधित्वसंभवेन व्यभिचारात् मैवं लडुपस्थाप्यवर्तमानकृतावेवाथशब्दार्थस्यानंतर्यस्यान्वयः तथा च वर्तमान
कृतिनिष्ठानंतर्यावधित्वस्योपमाननिरूपणलाभात्तेन वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वमनुमातुं शक्यते वर्तमानकृत्युत्पत्त्यधिकरणध्वंसप्रतियोगित्वस्य ता
दृशसिद्धत्वव्याप्यत्वादिति वर्तमानकालापेक्षया सिद्धसाध्यभावबोधकसमभिव्याहारादेव हेतुहेतुमद्भावलाभ इति तदपि न पश्यत्यथ भोक्ष्यत इत्यादौ त राम
दुपस्थापकपदाभावात् तथापि सिद्धसाध्यसमभिव्याहारेणाभिधानस्य हेतुहेतुमद्भावपरतायाः औत्सर्गिकत्वात्तद्धेतुकत्वेन निर्दोषपुरुषाभिप्रायवि ४१
षयत्वरूपतत्तत्परत्वलिंगकानुमानविषयोसाविति न दोषः तद्वाच्यकालक्षणयैव वा तच्छाब्दबोधः शब्दनिरूपणस्योपमाननिरूपणजन्यत्वबाधेपि

सविशेषणेहीतिन्यायाच्छाब्दप्रमाकरणस्य निरूप्यशब्दस्य निरूप्योपमानजन्यत्वान्वयपर्यवसानमिति एवं यत्र लिङ्पूर्ववाक्यस्य क्रियोत्तरत्वं उत्तरवा
क्यस्य क्रियापूर्वत्वं च प्रतीयते तत्रेदृश्येव रीतिः यथा यो ब्राह्मणाय वधगुरेत्तं शतेन यातयादित्यादौ अवगुरी उद्यमने इत्यस्य धातोरर्थ उद्यमः कृतिरेव
क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इति सूत्रेणोपायोपेयभावापन्नार्थयोर्धात्वोरुपायार्थकधातुप्रयोगे सति उपेयार्थकाप्रयुक्तधातुकर्मतया वि
वक्षितस्य वाचकाच्चतुर्थीस्यर्थकेण तुमुन्नंतहन्धातुकर्मतया विवक्षितस्य वाचकाद्ब्राह्मणपदाच्चतुर्थीविधानात् वधोद्देश्यकत्वं च तदर्थः आश्रयत्व
माख्यातसामान्यार्थः हेतुहेतुमतोर्लिङिति सूत्रेण हेतुत्वहेतुमत्त्वयोर्लिङो विधानात् हेतुत्वं पूर्वत्वं हेतुमत्त्वमुत्तरत्वं च तदर्थः पूर्वत्वं प्रकृते शतया
तनापूर्वकालावच्छिन्नत्वं उत्तरत्वं ब्राह्मणवधोद्यमोत्तरकालावच्छिन्नत्वं नच पूर्वकालावच्छिन्नत्वमात्रं उत्तरकालावच्छिन्नत्वमात्रं च लिङोर्थो
स्तु समभिव्याहृतधातुतत्त्वावधिलाभ इति वाच्यं समभिव्याहृतधातुनातत्प्रकृतिकलिङर्थाश्रयत्वरूपविशेष्यांतरावरुद्धावधिरूपक्रियाया अन्यत्रा
न्वयितया बोधनासंभवात् पूर्ववाक्यस्य धात्वर्थे पूर्वत्वान्वयः उत्तरवाक्यस्य धात्वर्थ उत्तरत्वान्वयः नच प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्व
स्वरूपव्युत्पत्तिभंगः अपरप्रत्ययार्थैकप्रत्ययार्थविशेषितप्रकृत्यर्थान्वयस्य व्याघातमावाहितं श्रीकृष्णं नमेदित्यादौ बहुशो दृष्टत्वात् तथा च शत
यातनापूर्वकालावच्छिन्नब्राह्मणवधोद्देश्यककृत्याश्रयतावान् तं यमः ब्राह्मणवधोद्यमोत्तरकालावच्छिन्नशतयातनावंतं कुर्यादिति बोधः एवं
च बोधविशेष्यकः स्वोत्तरवाक्यस्य धातुप्रतिपाद्यतावच्छेदकावच्छिन्नपूर्वकालावच्छिन्नत्वविषयकत्वस्वजन्यत्वोभयसंबंधेन लिङ्पदप्रकारक
संकेत एकः स्वपूर्ववाक्यस्य धातुप्रतिपाद्यतावच्छेदकावच्छिन्नोत्तरकालावच्छिन्नत्वविषयकत्वस्वजन्यत्वोभयसंबंधेन लिङ्पदप्रकारः बोधवि
शेष्यकसंकेतोऽन्य इति ईदृशा दिशा सुकुशलमतिभिरन्यत्रापि संकेतो ऊह्यः ॥ ॥ ॥ ॥

सर्वपदार्थः सर्वपदप्रवृत्तिनिमित्तं यत्रेति सर्वे घटाः प्रमेया इत्यादौ यत्रेति सर्वे घटा जातिमंत इत्यादौ कथंचित् विधेयकोटावधिकावगाहितया सं

नैव युष्मदस्मदोर्मुख्यत्वात्संबोध्योच्चारयितृशरीरतादृशात्मनोरेव युष्मदस्मदर्थताबोध्या सर्वे घटाः एवं त इत्यादौ सर्वपदादुद्देश्य
तावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नस्याशेषताप्रतीतेरशेषत्वं सर्वपदार्थः नन्वन्नाशेषत्वं न विधेयप्रवृत्त्या वृत्तिनत्वं उद्देश्यतावच्छेदकव
त्वं केवलान्वयित्वो यत्र विधेयता तत्र विधेयशून्यत्वस्याप्रसिद्धेः अत्र विधेयशून्ये उद्देश्यतावच्छेदकीयसंबंधविशेषेणवृत्ते
रप्रसिद्धिस्तत्र सर्वे घटा जातिमंत इत्यादौ च गत्यभावापत्तेश्च पदांतरादुपस्थिते उद्देश्यतावच्छेदके घटत्वादिविशिष्टे सर्वप
दोपस्थाप्यव्याप्तिविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नस्य कथंचिदन्वयसंभवेप्यनुभवविरोधाच्च घटत्वत्वाद्यनुपस्थितिदशायाम
पि सर्वे घटा इत्यादिवाक्यादन्वयबोधस्यानुभविकतया व्याप्यत्वेनैव घटत्वादेः सर्वपदार्थत्वस्य स्वीकरणीयतया तज्जन्य
बोधस्य तद्धर्मितावच्छेदकतया विपरीतविषयकसंशयाविरोधित्वेनाकिंचित्करत्वापाताच्च नापि तत्तदुद्देश्यतावच्छेदक
व्यापकतद्विधेयवत्वं तदवच्छिन्ने विधेयानन्वयप्रसंगात् नापि विधेयान्वयिव्यापकतापर्यंतमेव सर्वपदार्थः नामार्थयोर्भे
दान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् नाप्यभेदेन रूपवदाद्यात्मकविधेयान्वयी घटत्वादिव्यापक एव तदर्थः तथा सति सर्वे वेदाः
प्रमाणमित्यादौ सर्वपदस्य प्रमाणपदेन वसामानाधिकरण्यात्तत्समानलिंगवचनकत्वापत्तिः सर्वे घटा वर्तंत इत्यादौ त्रि

शयः घटत्वं रूपव्याप्यं न वेति संशयः तदवच्छिन्ने घटत्वादिव्यापकरूपावच्छिन्ने व्यापकता तत्तदुद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रति

योगितानवच्छेदकत्वं क्रियारूपेति क्रियाविशेषणानां क्लीबत्वमित्यनुशासनात् यत्तु पचतीत्यादावेवरीतिः प्रकारः गच्छतीत्यादौ त्वाश्रयतासंबंधेन गम

यारूपविधेये व्यापकस्याभेदान्वये सर्वपदस्य नपुंसकत्वापत्तिश्च आपकताया भेदान्वयोपगमे नामार्थधात्वर्थयोर्भेदान्वयविरहभंगापत्तेः यत्तु अशेषत्वेन सर्वपदार्थः उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयोपगमादेव तल्लाभोपपत्तेः किंत्वनेकत्वमेव अनेकत्वं चोद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रतियोगित्वं अतएव च सर्वं गगनं शब्दवदित्यादयो न प्रयोगाः एवं च सर्वे घटा इत्यादौ घटनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोग्यभिन्ना घटा इत्यर्थः प्रतीयते न चैवं घटत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण विधेयान्वयतात्पर्येण सर्वे पटा नीला इत्यादिप्रयोगापत्तिः सर्वपदार्थविशेषितोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनैव विधेयान्वय इति नियमात् सर्वं प्रमेयमित्यादौ प्रमेयत्वादिविधेयके उद्देश्यवाचकवस्त्वादिपदमध्याहृत्यैव प्रतीतिः अन्यथोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यधर्मानुपस्थितत्वात् तद्व्यापकतार्थकत्वेप्यनुपपत्तेरिति तदपि न युज्यते गगनादावपि हि त्वावच्छिन्नतद्भेदसत्वेन सर्वपदस्यानेकत्वार्थकत्वमभ्युपगम्यापि सर्वं गगनमित्यादिप्रयोगस्य दुर्वारत्वात् तत्तदुद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तत्तदुद्देश्यतावच्छेदके सर्वत्र बाधितत्वेन तत्प्रतीतेर्दुरुपगमत्वात् सामान्यतः प्रतियोगिवृत्तिन्यत्वस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वात् प्रतियोगिवृत्तयो ये ये तादृशभेदास्तद्भेदकूटस्य च दुरवगम

त्वं प्रकार इत्याशयेनेदमिति तन्न आश्रयतारूपाख्यातार्थभानेपि क्रियारूपे विधेयकोटिस्थे इत्यर्थोपगमेनासंगत्यभावात् त्वन्निरूपकत्वसामा

श०वा नाधिकरण्योभयसंबंधेन प्रतियोगिताविशिष्टान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणो भेदस्तत्प्रतियोगित्वमनेकत्वमित्युक्तौ स्वाह अस्तु वेति अत्रवैशि
४३ ष्ट्यं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं प्रतियोगिताविशेषणमितिमुख्यं तः प्रत्युक्ताः अनुभवविरुद्धत्वमयेति नीलपर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वन्ह्यभावबु कु०टी०
द्धिसत्वे नीलपर्वतो वह्निमानिति पर्वतत्वावच्छेदेन विशिष्टबुध्यापत्तिभयेनेत्यर्थ इति तु न सत् तादृशविशिष्टबुद्धेर्नीलपर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वि
शिष्टबुद्धिरूपतयेष्टापत्तेः तस्यां तदवच्छेदेन विशिष्टबुद्धित्वाभावात् तस्मात्तादृशसंसर्गताया अप्रामाणिकत्वे हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तौ ग्रंथकृद्भिःप्रप

तथा तद्विशेषणेन द्वित्वावच्छिन्नभेदव्यावृत्तेरपि हेयत्वात् अस्तु वा यथा कथंचित्तद्व्यावृत्तिस्तथाप्यनेकत्वमात्रस्य सर्वत्र प्रत्यर्थत्वेऽवच्छे
दकावच्छेदेनान्वयेऽवच्छेदकैकदेशव्यापकताबोधस्यानुभवविरुद्धतया सर्वे घटा रूपवंत इत्यादौ घटनिष्ठभेदप्रतियोगिघटत्वस्योद्दे
श्यतावच्छेदकतया शुद्धघटत्वव्यापकत्वभानानुपपत्त्या घटत्वसामानाधिकरण्येन रूपादिमदन्यत्वस्य निश्चयदशायामपि तादृशवा
क्याच्छाब्दबोधापत्तिर्दुर्वारैव एवं विशेष्यतावच्छेदकव्यापकताया एव विशेषणसंसर्गत्वोसंसर्गविशेषणीभूतविशेषणांशे
वाभानात्सर्वेषु घटेषु रूपमित्यादौ घटत्वादेर्विशेष्यतानवच्छेदकत्वेन रूपादौ तद्व्यापकत्वं दुर्लभमापद्येत नचैतत्रसप्तम्यर्था

चितमिहादरणीयं यदि तु यथा शरदि पुष्प्यंति सप्तच्छदा इत्यत्र सप्तच्छदपुष्पोत्पत्तित्वरूपान्वयितावच्छेदकस्यानुपस्थिततया पि तदवच्छिन्नत्ववि
शिष्टस्वरूपसंबंधेन शरदृत्तित्वान्वयः पुष्पोत्पत्तित्वावच्छेदेन तदन्वये शरदि पुष्प्यंति चंपका इत्यपि प्रयुज्येत तथा प्रकृते घटत्वव्यापकताविशिष्ट
समवायसंबंधेन तादृशप्रतियोगिताविशिष्टघटत्वसामानाधिकरण्येन शाब्दबोधे बाधकाभावः अनुमितावेवैकदेशाव्यापकत्वावच्छिन्नसंसर्ग

तायां अप्रामाणिकत्वात् इति मतांतरमालंब्यते तत्राप्याह एवमिति घटत्वव्यापकताविशिष्टरूपप्रतियोगिकसमवायत्वेन संसर्गतामतमनुसंधायाह संसर्गे
तिति तादात्म्येनेति द्वेधा घटभानासहिष्णुतायां तु स्वनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतरूपनिष्ठाधेयतात्वावच्छिन्नं घटस्य संसर्गः वृत्तिनियामकसंबं

धेयत्वादौ निरूपकतासंबंधावच्छिन्नव्यापकतासंबंधेनैवमकृत्वार्थं घटादेरन्वयः स्वीक्रियते घटादेर्व्याप्यता च तादात्म्येन व्या
पकता च यादृशरूपावच्छिन्न आधेयत्वादेरन्वयस्तदवच्छिन्ननिष्ठाधेयत्वत्वाद्यवच्छिन्नासंसर्गः अतो रूपनिष्ठाधेयत्वादेराधेयत्व
त्वादिना द्रव्यत्वव्यापकत्वेपि नातिप्रसंगः एवं रूपनिष्ठाधेयत्वत्वादिनाधेयत्वादेः पदानुपस्थितत्वेपि न क्षतिः तथा सत्यपि तादृशरूप
स्य संसर्गघटकतया भानेऽविरोधादिति वाच्यम् उक्तव्यापकतायाः संसर्गत्वे मानाभावात् अस्तु वोद्देश्यविधेययोर्विशेष्यविशे
षभाववैपरीत्येपि विधेयांशे उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्योद्देश्यविधेयभावमहिम्नैव संसर्गतया भानं भवतु चोद्देश्यविशेष
णतयोपस्थितस्यापि विधेये पारतंत्र्येणान्वयो व्युत्पत्तिविरुद्धः नामार्थयोरपि भेदेन पारतंत्र्येणान्वयो माविरौत्सीत् तथापि स
र्वपदस्य यत्र विधेयवाचकपदसामानाधिकरण्यं तत्र विधेयांशे प्रतावच्छेदकांशे उद्देश्यस्य तत्संबंधस्य वाऽनुभवसिद्ध्या
न्निबोधो दुर्घट एव एवं घटे न सर्वाणि रूपाणि अपि तु कानिचिदेवेत्यादौ रूपनिष्ठभेदप्रतियोगिरूपत्वावच्छिन्नाभावो घटादौ

धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तु यद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणं स्वं तदन्यत्वं भूतां तार्थः नातिप्रसंगः न सर्वेषु द्रव्येषु रूपमिति प्रसंगः रूपनिष्ठाधेयता
त्वस्य संसर्गकोटौ निवेशबीजं स्वयमेवाह रूपनिष्ठेति मानाभावादित्ययत्र मासमधीते इत्यादावनुशासनं तत्र व्यापकतायाः संसर्गतानत्वन्यत्रेति भावः

 पारतन्त्र्येणेति तेनपटत्वत्वादिनोपस्थितिविरहेपिनक्षतिः पृथग्विधेयेतिकालेसर्वेवृत्तिमंतः द्रव्येसर्वाणि रूपाणीत्यादौ विधेयतावच्छेदकां
 शेइति यूथोद्देश्यसमाधानाधिकरणात्सर्वपदादुद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वंविधेयांशेतथैवविधेयसमानाधिकरणात्तस्माद्विधेयतावच्छेदकव्याप

बाधितइत्ययोग्यतापत्तिः नचतत्ररूपत्वादिसामानाधिकरण्येनघटादिवृत्तित्वाभावःप्रतीयतेसचाबाधितएवेतिनसमभिव्या
हृतस्थलेऽशेषत्वभानानुपगमेक्षतिविरहादिति वाच्यं एवंसतितत्रघटत्वावच्छिन्नस्योद्देश्यत्वानिर्वाहात् नचत
त्ररूपस्योद्देश्यत्वंप्रथममनिरिष्टत्वात् अत्रोच्यते उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकविधेयव्याप्यपर्याप्तिकोधर्मःसर्वपदप्रतिनि
मित्तं सर्वेघटाइत्यादौतथाविधधर्मोघटनिष्ठयावत्त्वमेव तस्यचव्यासज्यवृत्तितयातत्पर्याप्तेर्घटत्वव्यापकत्वाद्रूपादिव्या
प्यत्वात् शब्दाद्घटत्वादिव्यापकेरूपादिव्याप्यत्वलाभेतयोरपिव्याप्यव्यापकभावोऽर्थाल्लभ्यते, द्रव्यत्वादिव्यापकपर्याप्तेरू
पाद्यव्याप्यत्वात्सर्वाणिद्रव्याणिरूपवंतीत्यादावयोग्यता उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वंचतत्समानाधिकरणान्योन्याभा
वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तेनरूपादिव्याप्यपर्याप्तेर्द्रव्यनिष्ठान्यताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वेपिनक्षतिः घट
त्वव्यापकयावत्त्वपर्याप्तिश्चनघटादिव्यक्तिभेदाद्भिद्यतेऽतोनघटत्वादिव्यापकतानुपपत्तिः विधेयव्याप्यत्वंचव्यभिचारि

कत्वमुद्देश्यांशेइति तत्रानेकत्वमात्रभानोपगमेप्याह एवमिति बाधितएवेति गुरुधर्मावच्छिन्नाभावोपगमेपीत्यादिः तयोरपि घटत्वरूपयो र
पि अर्थादिति नतुसशब्दइतिभावः विधेयव्याप्यत्वनिवेशफलमाह द्रव्यत्वादीति अत्रैवोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वनिवेशफलंद्रष्टव्यं अनवच्छे

दकत्वमवच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वं तेन सर्वे पटा रूपवंत इत्यादौ रूपव्याप्यपर्याप्तिसौरभव्याप्यपर्याप्त्युभयवद्भेदमादाय न क्षतिः रूपपर्याप्तेर्घटनिष्ठोभ
याभावादिप्रतियोगित्वसत्वादुक्तमनवच्छेदकधर्मेति व्यधिकरणेति न चात्रान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नाभावगर्भव्यभिचाराप्रसिद्धिः अन्वयिप्रतियोगि
काभावगर्भतत्प्रसिद्धावपि तत्संबंधस्य न वैय्यधिकरण्यं नापि तेन संबंधेन विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसत्वमिति वाच्यं स्वरूपसंबंधाद्यवच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभावेन मुख्यपदार्थेन यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकेन वा घटितो व्यभिचारः परंपरासंबंध तदन्यधर्मावच्छिन्नस्याभावे व्यधिकरणत

त्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताक तत्र हि विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्वं अतो विधेयतावच्छिन्नस्य यत्र केवलान्वयिता
तत्र नाप्रसिद्धिः व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव तथाविधाभावस्य प्रसिद्धत्वात् अत्र चोद्देश्यविधेयतावच्छे
दकघटत्वरूपत्वादीनामुपलक्षणतयानुगमकं तादृशावच्छेदकत्वं अतो न शक्यानंत्यं न वा पूर्वधर्मव्यापकत्वादिभानानुप
पत्तिः नवा तादृशावच्छेदकत्वभानापत्तिः यद्यपि सामान्यत उद्देश्यतावच्छेदकत्वमव्यावर्तकमेव उद्देश्यतावच्छेदक
विधया स्वसमभिव्याहृतपदप्रतिपाद्यत्वं चेदृशपदजन्यशाब्दबोधात्प्राग्दुर्ग्रहं ॥

याप्रतियोगितावच्छेदक इत्यनुपपत्तभावा
त्स्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वसंबंधेन तत्र हि विधेयतावच्छेदकाभावनिवेशोपि दोषसामान्यनिरुक्तिग्रंथसिद्धो बोध्यः सर्वे घटाः पटा वा रूपवंतो जातिमं
तो वेत्यादौ घटत्वपटत्वादिव्यापकरूपवत्वजातिमत्वादिव्याप्यत्वेन पर्याप्त्युपादाने शक्तिभेदशंकां निराकरोति अत्र चेति विशेषणतये त्युपेक्ष्योपल
क्षणतयेत्युक्तेः फलमाह नवेति अव्यावर्तकमेवेति उद्देश्यतावच्छेदकघटत्वादिव्यापकताया रूपव्याप्यपर्याप्तौ सत्वात्सर्वाणि द्रव्याणि रूपवंतीत्या

श०व्या ४९ द्विप्रयोगस्येत्यादिः स्वपदं सर्वपदं प्राग्वदिति तथा च स्वपदजन्यशाब्दबोधोत्तरमनुगमकरूपग्रहणे शक्तिग्रहे पश्चात्तादृशशाब्दबोध इत्यन्योन्याश्रयः स्वा- कृ०टी
र्थः पूर्ववदिति स्वोच्चारणानुकूलोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन स्वसमभिव्याहृतपदप्रतिपाद्यत्वेन वक्तृबुद्धिः तद्विषयधर्मव्यापको विधेयतावच्छेदकत्वेन
स्वसमभिव्याहृतपदप्रतिपाद्यत्वेन वक्तृबुद्धिस्तद्विषयधर्मावच्छिन्नव्याप्यश्च यो धर्मस्तदवच्छिन्नविषयकत्वस्वजन्यत्वोभयसंबंधेन सर्वपदप्रकार

तथापि तादृशप्रतिपाद्यत्वेन वक्तृबुद्धेर्वक्तृतात्पर्यस्य वा विषयत्वं तथा वाच्यं तच्च प्रकरणादिना पूर्वं सुग्रहमेव स्वत्वाननुगमः पू-
र्ववत्समाधेयः उद्देश्यविधेयभावश्च न विशेष्यविशेषणभावनियतः अतः सर्वेषु घटेषु रूपमित्यादावपि घटत्वादिरूपत्वाद्योरु-
द्देश्यविधेयतावच्छेदकभावोऽस्त एवेति न घटत्वादिव्यापकरूपत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यपर्याप्तिकतया यावत्त्वज्ञानानुपपत्तिः इ-
यं च व्युत्पत्तिरुद्देश्यवाचकपदसमानाधिकरणसर्वपदे विधेयवाचके पदसमानाधिकरणसर्वपदस्य विधेयतावच्छेदकव्या-
पकोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नसंबंधव्याप्यपर्याप्तिकयावत्त्वमर्थः अतः काले सर्वं वृत्तिमन्तः कालः सर्वधर्मवानित्यादौ सर्वप-
देन वृत्तिमत्त्वादिव्यापककालादिसंबंधव्याप्यपर्याप्तिकं यावत्त्वं प्रतीयते अथवा स्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्मव्यापकतादृ-
शधर्मावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नः सर्वपदार्थ इति उद्देश्यविधेयभावविशिष्यानिवेश्य

कोबोधविशेष्यकः संकेतः तत्र स्वपदपदार्थेन संबंधेप्रविष्टः सर्वपदत्वे नप्रवेशाच्च न शक्त्यानंत्यमित्यादि प्राग्वत् एवं च द्रव्येषु जातिः सर्वाणिद्र- राम ४९
व्याणि सत्तावंतीत्यादौ जातिमद्द्रव्यत्वव्यापकत्वगर्भानुगमकनिर्वाहाय वक्तृतात्पर्योत्कीर्तनसंगतिः येषु जातिस्तानि सर्वाणि द्रव्याणीत्यादौ तदादि

पदशक्याद्द्रव्याद्यन्यतमतोपस्थितेतद्वृत्तिजातिमत्त्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वमक्षतमेवं स्वार्थेति स्वपदं सर्वपरं सर्वाणि द्रव्याणि रूपवंतीति प्रयोगवा
रणाय अन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकेति केचित्तु प्रमेयत्वव्यापकपर्याप्तिकं यावत्त्वमित्येकं वात्र बोधः अत एव सर्वे घटा इत्यपि प्रयोगो भवत्ये
वेत्याहुः अतिप्रसंजकमिति यो नीलं घटमेव वेत्ति नान्यं तत्र सर्वघटं वेत्तीति प्रयोगापत्तिरित्यर्थः व्युत्पत्त्यंतरमिति स्वोच्चारणानुकूलाया स्वा-

सर्वसाधारणैकव्युत्पत्तिरेव स्वीक्रियते अन्वयित्वं च विशेष्यविशेषणसाधारणं सर्वं प्रमेयमित्यादौ वस्त्वादिपदाध्याहार
मंतरेण बोधोपगमे तदनुरोधेनान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकविधेयव्याप्यपर्याप्तिकयावत्त्वार्थकतापि सर्वपदस्य
स्वीकार्या अयं सर्वं घटं वेत्तीत्यादावेतदीयज्ञानविषयत्वत्वादिना विषयत्वाद्यनन्वयात्ताद्दशधर्मो नान्वयितावच्छेदकः
अन्वयितावच्छेदकविषयितात्वावच्छिन्नव्याप्यत्वमतिप्रसंजकमिति तत्रापि व्युत्पत्त्यंतरं स्वयमूहनीयं अत्र न सर्वा
णि रूपाणीत्यादौ नञर्थप्रतियोगिविशेषणात्मकसर्वशब्दस्य स्वार्थान्वयितावच्छेदकरूपत्वादिव्यापकपर्याप्तिनिरूप
कयावत्त्वार्थकतया तदवच्छिन्नाभाव एव प्रतीयते व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्चैताद्दशाभावो घटादा

र्थान्वयितावच्छेदकत्वे समभिव्याहृतपदप्रतिपाद्यत्वेन वक्तृबुद्धिस्तद्विषयधर्मव्यापकः तद्धर्मावच्छिन्नकर्मकक्रियाकर्तृबोधकत्वसमभि
व्याहृतवाक्यतात्पर्यविषयतावच्छेदकताद्दश.धर्मावच्छिन्नान्वयिवृत्तिधर्मावच्छिन्नव्याप्यपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नविषयकत्वस्वजन्यबोध
यसंबंधेन सर्वपदवद्विधेशक्त्यंतरमित्यर्थः अयं सर्वं घटं वेत्तीत्यादौ च घटत्वव्यापके तदीयज्ञानविषयत्वरूपताद्दशधर्मो व्याप्यपर्याप्तिकयाव

श.वा. त्वबोधः अन्येतुविषयिताद्वितीयार्थः तत्रैतदीयज्ञानविषयतात्वाद्यवच्छिन्ननिरूपकतासंबंधावच्छिन्नव्यापकतासंबंधेनप्रकृत्यर्थान्वयः सर्वपदंचतात्प ऊ.टी.
४६

र्यबाधितएवेतिनायोग्यता नचाव्यासज्यवृत्तिगुणत्वादिपर्याप्तेरपिरूपत्वादिव्यापकतयागुणत्वादिसाधारणरूपत्वादिव्यापकपर्या
प्तिकधर्मावच्छिन्नाभावोनघटादावितिकथमत्रयोग्यतेतिवाच्यं अव्यासज्यवृत्तिगुणत्वादेरेकैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकू
टस्यैवसर्वाणिरूपाणिगुणाइत्यादिप्रतीत्यावगाहनात्सर्वसाधारणैकपर्याप्तेर्मानाभावात् प्रत्येकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिषु
रूपत्वादेर्निरुक्तव्यापकत्वाभावात् सर्वद्रव्यन्नरूपवदित्यादौद्रव्यत्वादिव्यापकयावत्वसामानाधिकरण्यमभावस्यप्रतीयतेतोना
योग्यता अनुयोगिविशेषणावच्छेदेनैवनञःभावःप्रत्याय्यतेद्रव्यन्नरूपवदित्यादिप्रयोगादर्शनादितिकथमेतदुपपद्यतामितु
तुनाशंकनीयं(अव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्ना) व्यासज्यवृत्तिधर्मविशेषितानुयोगिताकाभावबोधे तथानियमोपगमात् यत्तु
स्वरूपसंबंधात्मकमभावानुयोगितावच्छेदकत्वमनुयोगिविशेषणेनञ्पदजन्याभावप्रतीत्यागृह्यतेद्रव्यत्वादेर्नतादृशंरूपवद्देदा
द्यनुयोगितावच्छेदकत्वमतोद्रव्यंनरूपवदित्यादयोनप्रयोगाः व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नअनुयोगिताकाभावोपगमेनचस
र्वेद्रव्यन्नरूपवदित्यादिप्रयोगाउपपादनीयाः नचाव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावोपगमेनैकत्वाधिरूपादेःसर्वपदा
दिपर्याप्तिरस्तीतिसर्वघटत्वावच्छिन्नेपिरूपादिमद्भेदसत्वेनसर्वेघटान्नरूपवंतइत्यादिप्रयोगापत्तिरितिवाच्यं रूपादिपर्याप्तित्वेना राम
४६

र्यग्राहकमित्याहुः स्वार्थेति एवकारेणतादृशधर्मावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नव्यावृत्त्यंशव्युदासः शक्तिभेदोद्धारोऽनुपदंद्रष्टव्यः निरुक्तेति

रूपत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपेत्यर्थः विशेषणांतरं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नानुयोगिताकत्वरूपं नच प्रतियोगिवैयधिक

नुगतपर्याप्तीनामनतिप्रसक्तत्वेन घटादिनिष्ठयावत्त्वादिनाप्यवच्छेदात्तदवच्छेदेन रूपादिमद्भेदवृत्तौ विरोधात् द्रव्यत्वादिव्यापक
यावत्त्वस्य चातिप्रसक्ततया रूपादिपर्याप्तित्वावच्छिन्नानामप्यनवच्छेदकतया तदवच्छेदेन रूपादिमद्भेदवृत्त्वाविरोधादिति त
दसत् उक्तरीत्यैवोपपत्तौ प्रतियोगितावच्छेदकादिमतितच्छून्यसाधारणव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छेदेनान्योन्याभावादिवृत्तौ मा
नाभावात् तादृशाभावोपगमे प्रतिबंधकसमवहितेपि देशे व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकप्रतिबंधकाभावबलात्
कार्यापत्तेः तत्र कारणतावच्छेदककोटौ विशेषणांतरं प्रक्षिप्यापत्तिवारणे च गौरवात् अथ सर्वं द्रव्यं न रूपवदित्यादौ द्र
व्यत्वादिव्यापकपर्याप्तौ विधेयीभूतरूपवद्भेदव्याप्यत्वस्य बाधितत्वाद्योग्यत्वं दुर्वारमेवेति चेन्न तत्र विधेयव्याप्यत्वभाना
नभ्युपगमात् खंडशो विभिन्नशक्त्युपगमेन क्वचित्तदंशपरित्यागेन बोधे विरोधविरहात्सर्वं गगनभिन्नमित्यादिप्रयोगाभावाद्या
वत्त्ववदनेकत्वमपि सर्वपदार्थः तत्र स्वार्थाभेदान्वयोद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रतियोगित्वमेव भेदश्च सा
मानाधिकरण्यनिरूपकत्वोभयसंबंधेन प्रतियोगिताविशिष्टान्यो ग्राह्यः अतो हि त्वाद्यवच्छिन्नभेदमादाय नातिप्रसंगः ए
तादृशोभयधर्मावच्छिन्ने शक्तिरेकैवातोनेकधर्मपरिसज्यापरमादाय बोधः कदाचिदपीति न कतिपयानेकतात्पर्येणाशेषैक

रण्यं कुत उपेक्षितं प्रतियोगिमत्यपि सर्वत्वावच्छेदेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वसत्त्वेनाव्यावर्तकत्वात् खंडश इति स्वार्थान्वयितावच्छेदकव्यापक

पर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नेएकशक्तिः स्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यत्वेचापरशक्तिः तत्राद्यसमभिव्याहृत
विधेयवाचकपदसमभिव्याहृतसर्वपदाधीनशाब्दबोधेएकशक्तिज्ञानस्यापरशक्तिज्ञानघटितसामग्र्याः सहकारित्वोपगमात्सर्वेघटाःसर्वद्र
व्यंनरूपवदित्यादौघटत्वद्रव्यत्वव्यापकपर्याप्तिकयावत्त्वमात्रभानंअत्रसर्वत्रपर्याप्तिकांतमुपलक्षणंयावत्त्वमात्रंभासतेइतितुनसत् कचि

तात्पर्येणवासर्वपदंप्रयुज्यते चैत्रोदधिभुंक्तेमैत्रःपयोभुंक्तेदेवदत्तोघृतंभुंक्तेविष्णुमित्रःसर्वमेवेत्यादौसर्वपदेनप्रत्येकंद
धिपयोघृतानांभोजनकर्मतयाप्रतिपादनाद्यद्रूपावच्छिन्नेपदांतरोपस्थाप्यार्थेस्वार्थान्वयस्तद्रूपावच्छिन्नान्वितत्वेयायावद्ध
र्मावच्छिन्नाउपक्रांताःप्रत्येकंतावद्धर्मावच्छिन्नेषुसर्वपदस्यशक्त्यंतरंस्वीकार्यंतद्रूपाक्रांतैकधर्मावच्छिन्नान्वययोग्यतावि
रहेवाक्यस्याप्रामाण्यात्तादृशस्थलेतथाविधसकलधर्माणामेवान्वयितावच्छेदकतयाभाननियमः तन्निर्वाहिकाचतथावि
धयावद्धर्मप्रकारकबोधंजनयतुसर्वपदमित्याकारकसंकेतरूपाविलक्षणशक्तिरेव तादृशशक्तिज्ञानेनैकधर्मप्रकारकबो
धजननेऽपरधर्मप्रकारकबोधसामग्र्याःपुष्पवंतपदशक्तिज्ञानेनचंद्रत्वसूर्यत्वयोरेकतरप्रकारकबोधजननेऽपरप्रकारक

त्वदेशपरित्यागेनबोधेइतिग्रंथासंगत्यापत्तेः सर्वमिति गगनत्वव्यापकपर्याप्तिकधर्मःयावत्त्वं प्रयोगप्रसंजकं नत्वेकत्वं एकत्वेलक्षणयासर्वप
दप्रयोगवदत्रापीष्टापत्तेः सुकरत्वात् घटाद्यंतर्भावेन तत्पर्याप्तेर्गगनेसद्भावात् समुदायस्यप्रत्येकानन्यत्वात् नन्वेवमप्यनेकत्वमात्रतात्पर्ये
णसर्वद्रव्यंरूपवदितिप्रयोगापत्तिःयावत्त्वमात्रतात्पर्येणचसर्वंगगनंशब्दवदितीत्यतआह एतादृशीति कतिपयेति सर्वद्रव्यमित्यादौविधेयस्या

योग्यत्वशंकावारणार्थं यद्रूपेति यद्रूपं भोजनत्वं भोजनकर्मतात्वं वा पदांतरं धातुपदं द्वितीयपक्षे द्वितीयासहितधातुतात्पर्यार्थो बोध्यः तथाविधेति
स्वसमभिव्याहृतपदतात्पर्यविषयतावच्छेदकावच्छिन्नान्वयितया वक्तृतात्पर्यविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षिते त्यर्थः नन्वेवमपि यत्र चैत्रो दधी
त्यादिक्रमेण विष्णुमित्रो दधि विहाय सर्वमित्यादौ दधिभोजनबोधापत्तिः तत्र सर्वपदस्य दध्न्यपि शक्तिस्ततो दध्युपस्थितेश्च मैवं प्रक्रांतकि

बोधसामग्र्या इव प्रयोजकत्वोपगमात् नच प्रक्रांतानां दध्यादीनां प्रत्येकमन्वये वाक्यभेदापत्त्या साहित्यप्रकारेण तावत्पदार्थ
बोधकत्वमेव सर्वपदस्य किन्नोपेयत इति वाच्यं साहित्यविशिष्टान्वयस्य समभिव्याहृतपदार्थे यत्र बाधस्तत्रापि तथा प्रयोगा
त् वाक्यभेदस्य च गत्यंतरविरहेणेष्टत्वात् अत एव प्रत्येकं पुत्रपश्वादिरूपफलकामकर्तव्यतया क्रतूनभिधायाभिहितेन सर्वे
भ्यो दर्शपौर्णमासाविस्यनेन मिलितानां तावत्फलानां न दर्शपौर्णमासकर्तव्यताप्रयोजककामनाविषयत्वं प्रक्रांतवाचिना
सर्वनामशब्देन मिलितत्वेन तावत्फलानुपस्थापनादपि तु प्रत्येकमेवेति प्रत्येकफलकामस्यैव तत्राधिकार इति योगसिद्ध्यधि
करणसिद्धांतः संगच्छते किंपदस्य जिज्ञासिते शक्तिः एत एव स्वीयजिज्ञासाज्ञापनाय किंपदघटितप्रश्नवाक्यं प्रयुज्यते

त्याविरहार्थकहाधातुवशात्समानकालीनेन दधिभोजनत्यागभानेन प्रतिबंधाद्दधिभोजनाभावाद्दधि विना   सर्वमित्यादौ तु बोधुर्दुस्थः
अत्रापि स्वत्वानुगमः पूर्ववत्परिहरणीयः योगसिद्धीति अथ तत्र पुत्रत्वादिनैव फलोपस्थितिः नतु पश्वाद्यभावविशिष्टपुत्रकामनासत्वे पुत्र
त्वाद्यवच्छिन्नकामनात्वेनाधिकार   लाभात्सकृदनुष्ठानेनापि फलसमुच्चयो दुर्वार इति चेन्न यतः सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति वाक्ये वाक्यभे

शा०वा० दृश्य इति प्रत्येकप्रक्रांतफलान्वयो न पुनः पच्यादिकामनायाः समूहालंबन एव बोधो जायते कामनायां च प्रक्रांतस्य स्वेतरप्रक्रांतविषयकत्वस्वविषयकत्वोभ कु०टी०
४८ य संबंधेन एवं प्रशोःस्वमन्यस्येति क्रमेण प्रक्रांतफलान्वये योगसिध्यधिकरणसिद्धांतस्तात्पर्यं मिलितत्वेन फलानुपस्थापनादित्युक्तेः मिलितत्वं साहित्य

तत्रोद्देश्यवाचककिंपदस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन वक्तृजिज्ञासितो धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तं उपस्थाप्यतावच्छेदकत्वं तु मुख्यलक्षणतयानुगमकं शाब्दबोधे तदभानात् एवं च कः पचतीत्यतः पाककृतित्वावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितो यो धर्मस्तद्वान्पचतीत्याकारकोऽन्वयबोधः प्रतिपाद्यते किंचिद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितपाककृतित्वावच्छिन्नविधेयताशालि ज्ञानं भवत्वित्याकारिकाया जिज्ञासायास्तादृशबोधविषयकतया तादृशेच्छाविषयीभूतज्ञानजनकाद्ब्राह्मणः पचतीत्युत्तरवाक्यात्तन्निवृत्तिरिति तादृशप्रश्नानंतरं तथैवोत्तरं प्रयुज्यते न चैवं प्रमेयः पचतीत्युत्तरवाक्यमेव कथं तादृशप्रश्नानंतरं न प्रयुज्यते तज्जन्यज्ञानस्यापि तादृशेच्छाविषयत्वादिति वाच्यं जिज्ञासाविषयीभूतस्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यविधेयन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्न एव तादृशकिंपदस्य शक्त्यभ्युपगमात् अभेदेन स्वार्थान्वितोद्देश्यवाचकपदांतरसमभिव्याहृतकिंपदस्य शक्यतावच्छेदकगर्भे स्वार्थाभेदान्व

यितत्वोपलक्षितफलानुपस्थितेरपि विवक्षितत्वात् कः पचतीति किंवान्पचतीत्यादौ च तादृशोद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितो शा०
धर्मस्तद्वान्पचतीति बोधः किंचिद्धर्मावच्छिन्नावच्छिन्नोद्देश्यत्वेत्यादिक्रमेण जिज्ञासा कलायवान्पचतीत्याद्युत्तरं चेत्यादि बोध्यं तादृशेच्छा जिज्ञा ४८

सा स्वार्थेति स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपितस्वार्थभेदान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपिता भेदसंसर्गावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितो यो स्वार्थभेदान्वयितावच्छेदकधर्मन्यूनवृत्तिधर्मस्तद्वान् किंपदार्थः को ब्राह्मण इत्यादौ च पाककृतित्वावच्छिन्नविधेयतानिरूपितब्राह्मणत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपिताभेदसंसर्गावच्छिन्नावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितो यो ब्राह्मणत्वन्यूनवृत्तिधर्मस्तद्वद्भिन्नब्राह्मणः पचतीति बोधः पाककृतित्वावच्छिन्नविधेयतानिरूपितब्राह्मणत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपिताभेदसंसर्गावच्छि-

पितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मन्यूनवृत्तित्वमपि धर्मांशे विशेषणं देयम् अतः को ब्राह्मणः पचतीत्यादिप्रश्नानन्तरं चैत्रः पचतीत्यादिकमुत्तरवाक्यं प्रयुज्यते न तु मनुष्यः पचतीत्यादिकं मनुष्यत्वादेर्ब्राह्मणत्वाद्यन्यूनवृत्तित्वात् तदवच्छिन्नोद्देश्यकत्वेन ज्ञानविषयेच्छायास्तत्राप्रतीतेः एवं यत्रोद्देश्यतावच्छेदके किंपदार्थस्याभेदेनान्वयस्तत्र तदन्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविशेषणतापन्नतदन्वयितावच्छेदकधर्मन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकप्रकृतज्ञानगोचरेच्छा किंपदेन बोध्यते ऽतः कति घटाः सन्तीत्यादौ इतिप्रत्ययार्थे संख्यादौ किंपदार्थस्य जिज्ञासितधर्मावच्छिन्नस्याभेदेनान्वयात् संख्या

न्नकिंचिद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताशालि ज्ञानं भवत्विति जिज्ञासा तदन्वयितावच्छेदके तिङ्किंपदार्थान्वयितावच्छेदकं प्रकृते संख्यात्वादि तद्वच्छिन्नविशेषणतापन्नकिंपदार्थान्वयितावच्छेदकसंख्यात्वादिन्यूनवृत्तिधर्मो दशत्वादिस्तद्वच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकेत्यर्थः एवं च पूर्ववद्विधेयतानिवेश्य तन्निरूपितताद्दशधर्मावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपिताभेदसंसर्गावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपित

स्वार्थभेदान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नावच्छेदकत्वेनजिज्ञासितो यः स्वार्थभेदान्वयितावच्छेदकन्यूनवृत्तिधर्मस्तदवच्छिन्नेकिंपदस्यशक्तेर्बो
धोपयोगित्वं तदर्थमाह एवंचेति सत्तानिष्ठेति एतद्देशवृत्तित्वावच्छिन्नेत्यर्थः घटवृत्तीति घटत्वावच्छिन्नेत्यर्थः प्रथमावच्छेदकताऽभेदसंसर्गावच्छि
न्नाबोध्यासंख्यात्वेत्यादेः संख्यात्वावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितः संख्यात्वन्यूनवृत्तिधर्म इत्यर्थः संख्यात्वावच्छेदकतायांनिरूपि
तां तार्थान्वयः अन्वयादिति एतद्देशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नविधेयतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपिताभेदसंसर्गावच्छिन्नावच्छेदकतानिरू
पितसंख्यात्वावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकत्वेनजिज्ञासितो यः संख्यात्वन्यूनवृत्तिधर्मस्तद्दभिन्नसंख्यावदभिन्नाघटा एतद्देशवृत्तय इति बोधः

त्वन्यूनवृत्तिदशत्वत्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकबोधजनकंदशसंख्याकाघटाःसंतीत्युत्तरं तत्र प्रयुज्यते यत्रोद्देश्य
तावच्छेदकीभूतविभक्त्याद्यर्थभेदेन किंपदार्थान्वयः कस्यपुत्रः सुंदर इत्यादौ तत्र यादृशसंबंधेन यदवच्छिन्ने तदन्वयस्तत्र

तादृशसंख्यात्वावच्छिन्नकिंचिद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताशालिज्ञानं भवत्विति जिज्ञासा दशसंख्याका इति यदि दश घटाः संतीत्युत्तरं प्रयुज्यते तत्रापि
दशत्वस्य दशसंख्याकान्वयित्वेन स्वार्थभानात् अन्येतु दशघटाः संतीत्यादि संख्याख्याविषयकोत्तरानुरोधात्तादृशसंख्यानिष्ठकिंचिद्धर्मावच्छिन्ना
वच्छेदकता शालिज्ञानं भव तिजिज्ञासादिकं अत एव संख्याग्रंथे संख्यात्वव्याप्यं दशत्वत्वादिकं जातिः कति भवतः पुत्रा इति प्रश्ने दशेत्यु
त्तरमित्युक्तमित्याहुः न्यूनवृत्तित्वोपादानात्स संख्याका घटा इत्यादि नोत्तरं कस्येति यत्तत्पदे विभक्त्यर्थतावच्छेदकपदे अत्र सुंदरत्वावच्छिन्न
विधेयतानिरूपितं पुत्रत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितसंबंधत्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितनिरूपितत्वसंबंधावच्छिन्नकिंचिद्धर्मावच्छिन्ना

वच्छेदकताशालि ज्ञानं भवत्विति इच्छेत्यतस्तथाविधनिरूपितत्वसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितो यः पुत्रानुयोगिकाश्रयत्वप्रतियोगिजन्यत्वानुयोगिकनिरूपितत्वसंबंधप्रतियोगित्वस्य विशेषधर्मस्तद्भिन्निरूपितसंबंधवत्पुत्रः सुंदर इति बोधः विधेयतात्वं निवेश्य तन्निरूपितस्वरूपस्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितस्वार्थभेदान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितस्वार्थभेदसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितो यः स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यान्वयिनिष्ठान्वयप्रतियोगिकस्वार्थान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिका

तादृशसंबंधेन विशेषधर्मावच्छिन्नविशेषिततद्वच्छिन्ननिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकताकप्रकृतविधेयज्ञानगोचरेच्छा प्रतीयते एवं विधेयवाचककिंपदस्य स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयतावच्छेदकतया जिज्ञासितो यो विशेषधर्मस्तद्वच्छिन्ने शक्तिरित्ययं कइत्यादौ इदंत्वावच्छिन्नांशे विधेयतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितधर्मवानित्याकारकोऽन्वयबोधः तेन तद्विषयकजिज्ञासाजनकज्ञानजनकं चायं ब्राह्मण इत्याद्युत्तरवाक्यं तादृशप्रश्नानंतरं प्रयु

न्वयप्रतियोगित्वस्य विशेषधर्मः तद्वति किंपदशक्तिः विशेषधर्मपदात्मके यस्य सुंदर इति नोत्तरं मनुष्यस्य सुंदर इति तूत्तरं भवत्येव विशेषधर्म इति समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकीभूतोद्देश्यतावच्छेदकन्यूनवृत्तिरित्यर्थः इदंत्वं च ब्राह्मणतदन्यवृत्तितया सामान्यधर्मः इदंत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितकिंचिद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताशालिज्ञानं भवत्विति जिज्ञासा इदं किमित्युद्देश्यतात्वं निवेश्य तन्निरूपितस्वार्थभेदान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नविधेयतानिरूपिताभेदसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितो यः स्वार्थाभेदान्वयितावच्छेदकस्य विशेषधर्मस्तद्वच्छि

शं०वा० न्नेकिंपदशक्तिः इदंत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नविधेयतानिरूपिताभेदसंसर्गावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितो योद्रव्यत्व क्रं०टी
५० स्य विशेषधर्मस्तद्वद्भिन्न द्रव्याभिन्नमिदमिति बोधः तादृशाभेदसंसर्गावच्छिन्नकिंचिद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताशालिज्ञानं भवत्विति जिज्ञासा किंध
नमिति केचित्तु कस्य धनमिति षष्ठीसमासः किमीयत्वत्वा वच्छिन्नो लक्षणया किंपदार्थः इदंत्वावच्छिन्नविशेष्यता निरूपितधनत्वावच्छिन्नविधेयता
निरूपितभेदसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकतायाः संबंधित्वनिष्ठायानिरूपितत्वसंबंधेनावच्छेदकतायामवच्छेदकतया जिज्ञासितो यः स्वामित्व
न्यूनवृत्तिधर्मः तद्वतो धनमिति बोधः जिज्ञासादिकं तुल्यमिति पूर्वोदाहरणादिशेषमाहुः तर्हि कस्य पुत्र इत्येतदनंतरं एतत्पाठ उचित इति भवत इति उद्दे

श्यते एवं यत्र विधेये विधेयतावच्छेदके वा किंपदार्थस्याभेदेन भेदेन वान्वयः इदं किं इदं किं धनं भवतः कति पुत्राः भवान्कस्य पु
त्र इत्यादौ रीतिः पूर्ववदूहनीया किमिंदुः किंपद्मं किमु मुकुरबिंबं किमु मुखं किमब्जे किं मीनौ किमु मदनबाणौ किमु दृशौ खगौ वा
गुच्छौ वा कनककलशौ वा किमु कुचौ तडित्तारा वा कनकलतिका वा किमबले सादावव्यय किमो वा शब्दस्य वितर्कोर्थः

श्यतां तन्निवेश्यतन्निरूपितविधेयतानिरूपितस्वार्थाभेदान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितो यः स्वार्थाभेदान्वयि
तावच्छेदकस्य विशेष्यधर्मस्तद्वतिशक्तिः भवत्पुत्रत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयतानिरूपितसंख्यात्वावच्छिन्नकिंचिद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदक
तावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितो यः संख्यात्वस्य विशेषधर्मस्तद्वद्भिन्नसंख्यावद्भिन्ना भवदीयपुत्रा इत्यन्वयबोधः तादृशसंख्यात्वावच्छिन्नकिंचि
द्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताशालिज्ञानं भवत्विति जिज्ञासा भवानिति तथाविधोद्देश्यतानिरूपितस्वार्थाभेदान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नान्वयिताव

च्छेदकावच्छिन्नविधेयतानिरूपितस्वार्थभेदान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितभेदसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकत्वेनजि
ज्ञासितोयः स्वार्थभेदान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिताकान्वयप्रतियोगिस्वार्थभेदान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नान्व
यिताकान्वयप्रतियोगित्वस्य विशेषधर्मस्तद्वृत्तिकिंपदशक्तिः भवत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितपुत्रत्वावच्छिन्नविधेयतानिरूपितजन्यत्वत्वाव
च्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितनिरूपितत्वसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितोयः पुत्रत्वावच्छिन्नानुयोगिताकाश्रयत्वसंबंधप्रति

वितर्कश्चेत्प्रयोक्तुः संभावनात्मकं ज्ञानं तदर्थस्य च विशेष्यतासंबंधेन प्रथमांतपदोपस्थाप्यविशेष्ये प्रकारितासंबंधेन तत्र च वि
शेषणस्य च द्वाद्वेरन्वयः नामार्थनाव्ययार्थस्य भेदान्वयेऽविरोधात् यत्र विशेषणवाचकमपि प्रथमांतं तत्राभेदसंबंधावच्छिन्न
प्रकारितासंसर्गः यत्र तु प्रकृतार्थस्य विशेष्यतया स्वार्थबोधकं विभक्त्यंतं तत्र किंपदात्सत्वे तादृशविभक्त्यंतसमुदायार्थस्य वि
शेष्ये यादृशसंबंधेनान्वयस्तादृशसंबंधावच्छिन्नप्रकारितैव तादृशार्थस्य किंपदार्थे संसर्गोऽतः किमिंदुरित्यादावभेदेन चंद्रादि

योगिताजन्यत्वानुयोगिकनिरूपितत्वसंसंबंधप्रतियोगित्वस्य विशेषधर्मस्तद्वन्निरूपितजन्यतावत्पुत्राभिन्नो भवानिति बोधः तादृशनिरूपितत्वसंसर्गा
वच्छिन्नकिंचिद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताशालि ज्ञानं भवत्विति जिज्ञासा किंपद्ममिति पाठः तदर्थस्य तत्र संभावनायां किमिंदुरिति किमिंदुः किंपद्ममि
ति मूलोक्तपद्ये तु एकस्यामनेकस्यां वेंद्वादिसंभावनायां मुखस्य विशेष्यता चरमं च किंपदं वाक्यालंकारे अथवा तत्रेंद्वादिप्रकारकेव मुखविशेष्यकासंभा
वना मुखविशेष्यतया बोधे भासते एनां च निश्चयांते संभावनां व्यपदिशंति दोषविशेषजन्यतया विशेष्यवृत्त्यसाधारणधर्मभानं तत्प्रयोजके तिपूर्णचं

शा०वा० इवदनारजनी किंवा विशालनयनाहरिणी किं॥ मंदमत्तगमनाकारिणी किं पश्य गच्छति सखे तरुणी किमित्यादावुपात्तसाधर्म्यप्रतीतिः शाब्देऽपि बोध्या शक्ति का०टी०
५२ परिच्छेदः॥ शक्तिग्रहः॥ अभिसंधिः॥ तात्पर्यं तच्छब्दजेति तदपेक्षाया उपगमे यत्पदजन्यप्रतीतेः तत्पदशक्तिग्रहेऽपेक्षायामन्योन्याश्रय इति भावः अत एव प्रक्रम्य

प्रकारिकाधनमिदं किं चैत्रस्येत्यादावाश्रयत्वादिसंबंधेन चैत्रस्वत्वादिप्रकारिकासंभावना नियमतः प्रतीयते किमिंदुरित्यादौ सं
भावनाबोधोत्तरं तत्प्रयोजकाह्लादकत्वादिप्रतीतिः स्वार्थी कुत्सार्थकमपि क्वचित्किंपदं यथा किं गौरित्यादौ तत्पदप्रतिपाद्यतया
वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने यत्पदस्य शक्तिः अत एव यत्पदेनार्थप्रत्यायने नियमतस्तत्पदापेक्षा त
त्पदसमभिव्याहारज्ञानं विनानुगमकधर्माग्रहेण शक्तिपरिच्छेदस्यैवासंभवात् तच्छब्दजन्यप्रतीतिपूर्वमपि तत्प्रतिपाद्यतयाव
क्तुरभिसंधिः प्रकरणादिना सुग्रह एवेति न तच्छब्दजप्रतीतेर्यत्पदशक्तिग्रहेऽपेक्षा इयं च व्युत्पत्तिः प्रक्रम्यमाणपरामर्शकयच्छब्द
स्य चैत्रः समागतो यस्तत्रावलोकित इत्यादौ चैत्रादिपदेनाप्युपस्थापितस्य यच्छब्देन बोधनात् अत एव साधु चंद्रमसि पुष्करैः
कृतं मीलितं यदभिरामताधिके इत्यादौ तत्पदासत्त्वेऽपि न दोषः पूर्वप्रक्रांत
स्यैव कृतपदोपस्थापितव्यापारस्याभेदेन मीलनान्वयितया यच्छब्देन बोधनात् एवं यं सर्वशैला।

माणपरामर्शकयच्छब्देनार्थप्रत्यायन एव तच्छब्दापेक्षणादेव॥ अधिके इति उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनरिति पश्चार्धं॥ तत्पदासत्त्वेऽपीति राम
प्रक्रांतपरामर्शीयं यच्छब्दस्य ले इत्यादिः अभेदेनेति साधुकरणाभिन्नं मीलनमिति बोधात् यमिति यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दो ५२

हदक्षे भास्वंतिरत्नानि महौषधींश्च पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्री पूर्वेति पूर्वप्रयुक्तपदोपस्थाप्यत्वेन यात्प्रयोजकवक्तृबुद्धिः तद्विषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नार्थीत्यर्थः आद्ये तदर्थज्ञानं ततस्तदर्थप्रत्यायनेच्छा ततस्तदर्थबोधकपदप्रयोग इति बुद्धेः स्वप्रयोजकत्वं तादृशि तदन्वये शुद्धिमतिप्रसूतः शुद्धिमत्तरः

इत्यादावपि तदनुरोधेन पूर्वप्रयुक्तपदोपस्थापितेपितस्य शक्त्यंतरं स्वीकरणीयं अतिप्रसंगश्च स्वप्रयोजकबुद्धिस्थत्वमंतर्भाव्य वारणीयः एवं यत्पदोपस्थाप्ये तत्पदशक्तिर्बोध्या अत एव प्रक्रम्यमाणपरामर्शकतच्छब्देनापि नियमतो यत्पदमपेक्ष्यते तमानयय इहास्तीत्यादाविव तमानय घट इहास्तीत्यादितो घटानयनादिप्रतीतेरनुभवविरुद्धत्वात् प्रक्रांतपरामर्शकस्य न तदपेक्षानियमः तदन्वये शुद्धिमतिप्रसूतः शुद्धिमत्तरः दिलीप इति राजेंदुरिंदुः क्षीरनिधाविवेत्यादौ वैवस्वतादिपदोपस्थापितस्य तच्छब्देनापि परामर्शात् तदनुरोधेन पूर्वोपस्थितेपितस्य शक्त्यंतरं स्वीकार्यं उपस्थितिश्च स्वविशेष्यकवृत्तिज्ञानाधीना ग्राह्याऽतः पशुरस्ति तं पश्येत्यादौ पश्वादिपदोपस्थापितलोमादीनां तदादिपदेन न परामर्शः प्रसिद्धार्थकमपि तत्पदं यथा कला च सा कांतिमती कलावत इत्यादौ इदमेतदोः प्रत्यक्षबुद्धिविषये अदसः परोक्षबुद्धिविषये शक्तिः स्वपदस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्ये शक्तिः समभिव्याहारश्चात्रैकवाक्यघटकत्वं अथैवं चैत्रः स्वपुत्रं पश्यतीत्यादाविव स्वं चैत्रः पुत्रः

दिलीप इति राजेंदुरिंदुः क्षीरनिधाविवेति वैवस्वतादीति यत्पदानुपस्थाप्यापीत्यादिः पूर्वेति पूर्ववत् उपस्थितिश्चेति यत्पदशक्तावपि इदं बोध्यं कला चेति गतं ह्वयं संप्रतिशोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः कला च सा कांतिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदीति चैत्रेति नेष्टापत्तिः तात्पर्यसत्वे

तथानुभवात् अवांतरेति स्वपुत्रकर्मकदर्शनाश्रयश्चैत्र इत्याकारके स्वार्थः स्वार्थस्य स्वपदार्थस्य साक्षादिति स्वाधिकरणवृत्तिसाध्याभाववको धूम इत्या

दौ वारणमपीति तत्रसमभिव्याहृतावलोकनक्रियान्वयितृतीयार्थकृतौ चैत्रस्य साक्षादन्वयादिति भावः आद्ये चैत्रेणेति द्वितीये चैत्रः स्वपुत्रमिति एवं

पश्यति चैत्रभ्राता वा स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ कथं न स्वपदेन चैत्रः प्रत्याय्यते मुख्यविशेष्यवाचकताव्युत्पत्त्युपगमे स्वपुत्रदर्शिनं चैत्रं मैत्रः पश्यतीत्यादौ चैत्रपुत्रबोधानुपपत्तिः न च तत्रावांतरवाक्यार्थबोधे चैत्रस्य मुख्यविशेष्यतया नेयमनुपपत्तिरिति वाच्यं अवांतरवाक्यार्थधियमंतरेणाहत्यैव विशेष्यविशेषणमितिरीत्या महावाक्यार्थबोधे यत्र तात्पर्यं तत्रैव तदनुपपत्तेर्दुर्वारत्वात् न च स्वार्थस्य साक्षात्परंपरया वा यदर्थविशेषणत्वं तादृशार्थवाचकताव्युत्पत्त्या नायं दोष इति वाच्यं एवमपि स्वपुत्रं चैत्रेण दृश्यत इत्यादौ चैत्रपुत्रबोधानुपपत्तेः समभिव्याहृतक्रियान्वयिवाचकत्वमपि न विचारसहं परंपरया क्रियान्वयित्वस्य चैत्रभ्राता स्वं पश्यतीत्यादौ चैत्रादिसाधारणत्वात् साक्षात्क्रियान्वयित्वस्य चैत्रः स्वं पश्यतीत्यादावप्यभावात् क्रियान्वयिप्रत्ययार्थे साक्षादन्वयित्वविवक्षणान्न दोष इति चेदेवमपि स्वव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवान्पर्वत इत्यादौ स्वपदेन धूमादिपरामर्शानुपपत्तिवारणमशक्यमेव एवं चैत्रेणानीतं स्वपुत्रं मैत्रः पश्यतीत्यादौ चैत्रपुत्रबोधापत्तिवारणमपि न च स्वपदार्थो यदर्थघटितविशेषणस्य विशेष्यतावच्छेदककोटौ यदर्थस्य विशेषणकोटौ वा निविशते स एव पदार्थः स्वशब्दवाच्यः चैत्रपुत्रः

स्वव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवानित्यत्रापि धूमपदार्थस्य विशेषणकोटौ स्वपदार्थो निविष्ट इति धूमः स्वपदवाच्यः ननु स्वपुत्रदर्शिचैत्रधनमि

त्यादौ चैत्रसंबंधिनएवपदार्थतया चैत्रस्यापदार्थत्वात्स्वशब्दश क्यत्वानुपपत्तिरित्यतआह स्वपुत्रदर्शीति चैत्रस्येति चैत्रसंबंधवद्वृत्तिकर्तृकदर्श
नविषयः स्वपुत्रइतिबोधः तत्रचैत्रपदार्थघटितविषयत्वरूपविशेषणविशेष्यतावच्छेदककोटौ स्वपदार्थनिवेशादितिभावः साक्षादितिपूर्ववं

स्वंपश्यतीत्यादौ चैत्रभ्राता स्वपुत्रंपश्यतीत्यादौ च स्वपदार्थश्चैत्रस्य विशेषणकोटौ चैत्रघटितार्थस्य धर्मितावच्छेदककोटौ
वानिविशतइतिनातिप्रसंगः चैत्रेणावलोकितेस्वपुत्रंमैत्रः पश्यतीत्यादौ चैत्रपदस्य चैत्रकर्तृकेलक्षणया चैत्रः पदार्थैक
देशोनतुपदार्थइतिस्वपदान्नतत्प्रतीतिः चैत्रेणावलोकितमित्यादौ तु तात्पर्यसत्वेऽप्यतएवतत्प्रतीतिः स्वपुत्रदर्शी चैत्रधन
मित्यादौ चैत्रपुत्रदर्शि चैत्रसंबंधित्वाद्यवच्छिन्ने चैत्रे तस्य वाक्ये लक्षणाविरहात् पूर्वभागपरित्यज्यता रशलक्ष्यार्थपरस्य
केवलचैत्रादिपदस्यैवतत्र लक्षणाततएव चैत्रपुत्रादिप्रतीत्युपपत्तिरितिवाच्यं एवंसति चैत्रस्य भ्राता स्वपुत्रो दृश्यतइ
त्यादौ स्वपदेन चैत्रादिप्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् मैवं साक्षात्परंपरयावा यः स्वार्थस्य विशेष्यः यश्च समभिव्याहृतक्रियाकारक
पदार्थस्तदुभयत्र स्वपदस्य शक्तिः स्वव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यं धूमइत्यादावस्तीति क्रियाध्याहाराद्धूमपदस्यसमभि
व्याहृतक्रियाकारकपदत्वमक्षतमेवेति न स्वशब्दात्तत्प्रतीत्यनुपपत्तिः एवंकलशोनिजहेतुदंडजइत्यादावप्यस्तीतिक्रिया

तु परंपरयेति चैत्रः स्वपुत्रंपश्यतीत्यादौ प्रथमायाआकारत्वादितिभावः अंशक्तिरथ्यावश्यकी स्वव्यापकेत्यादौ धूमेतदधिकरणवृत्तित्वव्याप्यवृ
त्तिध्वंसप्रतियोगिताकसमयेत्यादौ बहुव्रीह्यर्थतद्घटकाभिन्नसमये चपरंपरया स्वार्थो विशेषणं यश्चेत्यादि चैत्रेण स्वपुत्रो दृश्यते इत्यादौ स्व

चैत्रपुत्रः पश्यति चैत्रभ्राता स्वपुत्रं पश्यति चैत्रस्य भ्राता स्वपुत्रो दृश्यते इत्यादौ न चैत्रस्य स्वशब्दशक्यत्वप्रसंगः चैत्रस्यार्थप्रत्ययविशेष्यत्वात् प्रकृत
क्रियां प्रत्याकारकत्वाच्चेति भावः नन्वेवं कलशे निजहेत्वित्यत्र स्वशब्दपर्यायनिजपदात्कलशबोधानुपपत्तिः तस्य निजपदार्थप्रत्ययविशेष्यत्वात् प्र
कृतक्रियाभावाच्चेत्यत आह कलशे इति सत दुग्धकुचौ भवत्स्वमा   दिक्षूत्तराद्यैश्च चक्रवाकाः प्रवाहे संतीति रूढिः न प्रयोगा इति

ध्याहारात्स्वपर्यायनिजपदात्कलशादिप्रतीतिः स्वव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यं धूमस्येत्यादयश्च न प्रयोगाः इदं तु न तत्त्वं यद्रू
पेण समभिव्याहृतपदादुपस्थितिस्तद्रूपावच्छिन्नस्य स्वपदार्थत्वे एकेन ब्राह्मणेन ब्राह्मणान्तरपुत्रदर्शनदशायां ब्राह्मणः स्वपुत्रं
न पश्यतीति प्रयोगानुपपत्तिः अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य विशेष्ये बाधात्समभिव्याहृतपदार्थनिष्ठ
तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नस्य तदर्थत्वेपि वह्निकालीनद्रव्यवति ह्रदादौ स्वव्यापकवह्निकालीनं द्रव्यं नास्तीति प्रयोगानुपपत्तिः
तत्र द्रव्यपदस्यापि लक्षणया तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नपरत्वे महानसादावपि तथाप्रयोगापत्तिः तथाविधयत्किंचिद्व्यक्त्यभाव
स्य तत्राबाधात् तादृशसमभिव्याहृतस्थले यद्यद्व्यक्तिव्यापकता वह्नेस्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावकूट एव तत्र नियमतः
प्रतीयत इति चेन्न तथाविधसकलतद्व्यक्तिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वादीनां युगसहस्रेणापि ज्ञातुमशक्यत्वात् कदाचित्कस्यचिज्ज्ञा

धूमस्याकारकत्वे न स्वपदाशक्यत्वादिति भावः कदाचिदिति एकमात्रवृत्तित्वादिनाऽदुरुपगमत्वादिति तथा च महानससामान्यमात्रवृत्तितद्व्यक्तित्वा
वच्छिन्नोपस्थितिदशायां महानसादावपि तथा प्रतीत्यापत्तिरिति भावः दुरपह्नवत्वादिति पाठे अंगीकार्य तयेत्यत्र च्छेदः तथा चोक्तदूषणं दुर्वार

मिति भावः कुत इत्यत आह तादृशीति योऽयं ब्राह्मणं तत्पुत्रदर्शनदशायामपि ब्राह्मणः स्वपुत्रं पश्यतीति प्रयोगवारणाय स्वनिरूपके स्वादियदान्यः ब्राह्मणपुत्रं पश्य
ति न तु ब्राह्मणस्तदा तादृशप्रयोगवारणाय स्वाश्रयत्वनिवेशः एवमेवक्तौ भार्यामुपेयादित्यादौ स्वपदं विनापि भार्यागमनकर्तृत्वस्य स्वाश्रयत्वघटकभार्यात्वनिरू
पकत्वोभयसंबंधेनान्वय इति बोध्यं कैवल्यघटकत्वेनेति क्वचित्पाठः उक्तदिशेति स्वार्थभेदान्वयितावच्छेदकोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणत्वोपल

न संभवेपि कतिपयतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नमात्रोपस्थितिदशायां कतिपयाभावमात्रगोचरप्रतीतेरप्यंगीकार्यतया तादृशनियमस्य
सुदूरपराहतत्वात् अत्र केचित् ब्राह्मणः स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ स्वपदं ब्राह्मणत्वावच्छिन्नार्थकमेव विशेष्यीभूतब्राह्मणत्वाद्यवच्छि
न्ने च स्वपदार्थघटितस्य ब्राह्मणपुत्रदर्शनकर्तृत्वादिरूपविशेषणस्य न केवलमाश्रयत्वादिसंबंधेनान्वयोऽपि तु स्वाश्रयत्वस्वनि
रूपकदर्शनविषयपुत्रजनकत्वोभयसंबंधेनैव एवं च तत्र न ज्ञातादृशोभयसंबंधावच्छिन्नतदभाव एव प्रसाध्यतेऽतो नो
क्तदोषावसर इत्याहुः एकशब्दस्य कैवल्यादिविशिष्टे शक्तिः कैवल्यं च सजातीयद्वितीयरहितत्वं तच्च सजातीयनिष्ठभेदाप्र
तियोगित्वं सजातीयत्वं चोद्देश्यविशेषणवाचकैकशब्दात्कैवल्यघटकत्वेन प्रकृतविधेयवत्स्वरूपं प्रतीयते तथा चात्रायमेको
भुंक्ते इत्यादावेतद्देशाधिकरणकभोजनकर्तृनिष्ठभेदाप्रतियोग्ययमत्र भुंक्ते इति बोधः शक्यतावच्छेदकानुगम उक्तदिशा चिं
तनीयः अयं फलमेकं भुंक्ते फलमेकं भुंजानस्तिष्ठतीत्यादौ विधेयत्वाद्यवच्छेदककोटिनिविष्टवाचक एकपदान्वयादृशार्थविशेषण

क्षितावधेयतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठभेदाप्रतियोगित्वे एकपदशक्तिः यद्वा भेदे प्रतियोगित्वेऽभावे च शक्तिः विधेयान्वितोद्देश्यस्याधेयतासंबंधेन

श०वा० भेदेऽन्वयादिना विशिष्टलाभः स्वाश्रयनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वस्वाश्रयत्वोभयसंबंधेन विधेयान्वयस्तु न युक्तः तथा सत्येकपदार्थस्योद्देश्यविशेषणत्वभं कृ०टी०
५४ गापत्तेः यादृशार्थेति कृत्वादिविशेषणतापन्नभोजनादिक्रियेत्यर्थः यदवच्छिन्ने विभक्त्यर्थतावच्छेदककर्मतात्वाद्यवच्छिन्ने स्वार्थान्वयिनः फलादेः

तापन्नेयदवच्छिन्ने स्वार्थान्वयिनो विशेषणत्वं तादृशार्थानुयोगिकान्वयप्रतियोगित्वविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नान्वयप्रतियो
गित्वरूपसाजात्यं प्रतीयतेऽतस्तत्र तत्कर्तृकभोजनादिनिष्ठसंसर्गप्रतियोगिकर्मत्वादिनिष्ठसंसर्गप्रतियोगिनिष्ठभेदाप्रति
योगित्वं फलादौ प्रतीयते एकसमानार्थकमात्रादिपदस्थलेऽप्येतादृशी गतिरिति कृतं पल्लवितेन गवादिशब्दात्संस्थानवि
शेषरूपाकृतेरपि बोधस्यानुभविकतया गोत्वादिजातिवत्साऽपि तद्वाच्यैव विशेषणं तस्याश्च वाच्यविशेषणत्वेऽपि न प्रवृत्तिनिमि
त्तता साक्षात्संबंधेन वाच्यवृत्तित्वाभावात् अवयवसंयोगादिरूपायास्तस्याः सामानाधिकरण्यसंबंधेनैव गवादौ सत्त्वात् अत्र च
शक्यताजात्याकृत्योरेकतरविनिर्मोकेणापरभानविरहात् लाघवाच्चोभयविशिष्टे गवादिपदस्यैकैव शक्तिः स्वीक्रियते शक्यविशे
षणभेदेऽपि पुष्पवंतादिपदवद्धेनुपदवच्च शक्त्यैक्यस्य दुरपवादत्वात् यत्तु एकविशिष्टापरावच्छिन्ने शक्तिरिति तदसत् विशे
षणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहात् गवाद्यंशे साक्षादुभयप्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धस्य दुरपवादत्वाच्च यत्र केवलाकृ

फलादाविति अथ यत्र फलमेकं भुंक्ते इत्यादि फलेतराभोजनपरं तत्र फलस्य बहुत्वादेकत्वबाध इति चेत् तत्रैकपदसमभिव्याहारवशात्फलनिष्ठकर्म राम
ताया इतराकर्मकत्वविशिष्टाश्रयतासंबंधेन भोजनेऽन्वयोपगमान्न दोषः प्रागेवेति द्रव्यपदाद्द्रव्यत्वावच्छिन्नबोधवारणाय जातिविशेषणतया एव ५५

वाच्यतारूपत्वात् विशेषणं गोत्वत्वादिति तादृशज्ञानस्येति यत्तु निर्धर्मितावच्छेदकपरामर्शान्तादृशानुमितिरित्यर्थ इति तन्न निर्धर्मितावच्छेदकानुमिते
रलीकत्वात् तस्मात्तथाविधमानसज्ञानपरोऽयं ग्रंथः अनुपयुक्तत्वादित्यस्यवास्वीकारासंभवादित्यर्थः भ्रमत्वमिति अन्यथाख्यात्युपगंतृ मीमांसक

ति विशिष्टे गवादिपदस्य तात्पर्यं यथाभिष्टमप्यो गाव इत्यादौ तत्र शुद्धगोत्वाद्यवच्छिन्नपरो धेन्वादिपद इव लक्षणैव जात्याकृतिवि
शिष्टायां व्यक्तौ शक्तेरैक्यं जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति न्यायसूत्रे बहुवचनमनुपेक्ष्य पदार्थ इत्येकवचनोतं निर्दिष्टवतो महर्षेरप्यनु
मतं मीमांसकास्तु गवादिपदानां जातिरेव वाच्या न तु व्यक्तिराकृतिर्वा व्यक्तिशक्तिमतेपि स्वरूपतस्तस्याः ग्रहासंभवेन शक्तिज्ञा
नप्रकारीभूतायां जातौ शक्तेस्तदवच्छेदकताया आवश्यकल्पनीयतया व्यक्त्यादौ तत्कल्पनायां गौरवात् प्रयोजनविरहाच्च व्य
क्तिशक्तिमते च जातेरुपलक्षणत्वासंभवः प्रागेव दर्शितः यथा व्यक्तिशक्तिमतेपि गोत्वादौ शक्तिस्तदवच्छेदकतावात हि शेषणा
नवच्छिन्नैव तथा जातिशक्तिवादिमतेपि सा तथैवेति न गोत्वत्वादिप्रवेशाद्गौरवशंकापि नहि जातिशक्तिवादिमतेपि शाब्द
बोधे सा यत्किंचिद्धर्मप्रकारेण भासते येन प्रकारभानार्थं प्रकारविशेषमंतर्भाव्य शक्तिः कल्पनीयाऽपि तु स्वरूपत एव अथा
नुमानादिना गोत्वादौ शक्तिग्रहो भवन् धर्मितावच्छेदकविधया गोत्वत्वादिकमवश्यं विषयीकरोति निर्धर्मितावच्छेदकज्ञा

मते तदानंगीकर्तृगुरुमते त्वाह विषयबाधेनेति स्वरूपत इति गोत्वे शक्तं पदमित्याद्याकारः अत्र गोपदशक्तिर्गवादि पदं वा गौरित्याकारमपि हरिदा
सभट्टाचार्यादयो दर्शयंति अनुव्यवसाय इति घटत्वप्रकारकं घटत्वीयमिति मतभेदः धर्मीति अन्यथा प्रमाणस्य स्वतो ग्राह्यत्वापत्तेरिति भावः

स्वतोग्राह्यत्वमते एवोक्तनियममेव्याह अस्तुचेति गवादीति गोपदशक्तिर्गोपदे वा गोमदिति स्वाश्रयप्रतियोगित्वसंबंधेन गोत्ववान् तादृशबोधमपि नि

नस्यानुमानादिनाजननासंभवात् तादृशज्ञानस्य विपरीतज्ञानाविरोधितयानुपयुक्तत्वाच्च एवंच तादृशधर्मस्य शक्यतावच्छे
दकत्वं दुर्वारमेव शक्तिग्राहकमानेन धर्मितावच्छेदकांशे तदवच्छेदकताग्रहे बाधकाभावात् यदि चावच्छेदकताग्रहेपि शक्ति
धियस्तदंशे भ्रमत्वं कल्प्यते विषयबाधेनावच्छेदकत्वमेव शक्तिग्राहकमानेन न गृह्यत इत्येव वा स्वीक्रियते तदा प्रतियोगित्व
कारणत्वादीनामपि तुल्ययुक्त्यावच्छेदकत्वविलयप्रसंगस्तत्राप्येवं सुवचत्वात् प्रतियोगित्वादिबुद्धेरवच्छेदकत्वग्राहकत्व
मनुभवसिद्धमिति यदा तादृशशक्तिधियस्तदवगाहिता न तथेति वचनं को वा श्रद्दधाति विशेषाभावात् मा भूद्वा गोत्वत्वादिकम
वच्छेदकं शक्यतायास्तथापि शक्तिज्ञानकारणतायां गुरुशरीरगोत्वत्वादेर्धर्मितावच्छेदकतात्मकविषयतानिवेशाद्गौरवं दु
र्वारमेव व्यक्तिशक्तिवादिना स्वरूपतो गोत्वादिनिष्ठधर्मितावच्छेदकत्वस्यैव निवेशादिति चेन्न स्वरूपतः पदविशेषणतापन्न
शक्तौ निरूपकतासंबंधेन शक्तिसंबंधेन पदे वा गोत्वादिप्रकारिकाया एव शक्तिधियः स्वीकारात् नहि समवायेनैव जातेः स्वरू
पतः प्रकारतेति नियमः प्रामाणिकः घटं जानातीत्यादौ प्रकारितासंबंधेन स्वरूपतो घटत्वादीनां ज्ञानाद्यंशे प्रकारतोपगमात्
समवायेन धर्मिविशेषणतापन्नस्यैव संबंधान्तरेणान्यत्र स्वरूपतो भानमित्यपि न नियमः प्रामाण्यस्य परतोग्राह्यतापक्षेऽयं

रस्यति स्वीकुरुते वेति ॥ व्यक्तौ शक्तिस्वीकारे युक्त्यंतरमाह एवमिति ॥

घटइत्याकारकस्य स्वरूपतो घटत्वादि ज्ञानस्यानुव्यवसाये प्रकारितायां तत्संबंधेन ज्ञाने वा धर्मिविशेषणतानापन्नस्यैव घटत्वादेर्भानात् अस्तु वा प्रकृतेपि गवादिविशेषणतापन्नस्यैव गोत्वादेः शक्तौ निरूपकत्वसंबंधेन पदे वा शक्तिसंबंधेन स्वरूपतः प्रकारता गवादेश्च शक्तौ पदे वा परंपरासंबंधेन प्रकारता तादृशी च गवादिविषयतानशाब्दबोधजनकतावच्छेदिका परंपरासंबंधेन प्रकारताया जनकतावच्छेदकत्वापेक्षया साक्षात्संबंधावच्छिन्नप्रकारताया एव तथात्वे लाघवेन व्यक्तिशक्तिसिद्धेर्नावकाशः अथ जातिशक्तिमतेपि शाब्दबोधे व्यक्तिभानमावश्यकं गौर्नष्टा गोर्ज्ञाता गामानयेत्यादौ समभिव्याहृतान्वयस्य जातौ बाधात् परंपरासंबंधेन तदन्वयोपगमेऽन्वयितावच्छेदकतया गोत्वत्वादिभानस्वीकारापत्तेः शक्तौ गोत्वत्वाद्यंतर्भावापत्तेश्च नहि स्वरूपेण पदार्थस्य पदार्थांतरान्वयितया भानं कश्चित्स्वीकुरुते स्वीकुरुते वा प्रकारतया स्वरूपेणोपस्थितजातेर्भानं विशेष्यतया तज्ज्ञाने तु नसंभवस्येव निर्धर्मितावच्छेदककशाब्दबोधस्य प्रवृत्त्यनुपयोगितया तत्स्वीकारासंभवात् एवं च जातिमात्रवाचकत्वेनाभ्युपगतपदस्यापि व्यक्तिबोधकतायामविवादाद्व्यक्तिशक्तिर्ध्रुवैव भ्रमाजन्यलक्षणाग्रहाजन्यतद्बोधजनकताया एव तच्छक्तिसाधकत्वात् अन्यथा जातावपि शक्त्यसिद्धिप्रसंगात् एवं शक्तेरीश्वरसंकेतरूपत्वेन

तदुपन्यासे ईश्वरानंगीकारोपन्यासे नि रुत्तरत्वापातात् असदुत्तरत्वात् क्वचित्तथैव पाठः कुब्जशक्तिमतमालंब्य समाधत्ते व्यक्तिशक्ताविति हेतु

क्तिबोधकतायाः परेऽबाधितत्वेनेश्वरेच्छाविषयतया तस्या अपि शक्यत्वं दुरपन्हवं नहि मीमांसकैर्भगवान्नानुमन्यत इत्येताव
तैव तादृशश्रुत्यनवकाशः तत्साधकबहुतरयुक्तिसत्वेन तदुपन्यासस्यापि निरुत्तरत्वापातात् एवं ज्ञाने पदानां शक्तिरित्येतादृ
शतन्मतेपि व्यक्तिज्ञानसमर्थस्य पदस्य जाताविव व्यक्तावपि वाच्यत्वं दुरपन्हवमेव शक्तिनिरूपकज्ञानविषयस्वरूपस्य तस्या
विशेषण जातिव्यक्त्योः सत्वादिति चेन्न व्यक्तिशक्तावस्माकं नवैमत्यं अपितु व्यक्तिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुतायामेव अतएव व्यक्तेर्न
कुब्जाशक्तिरिति गीयते तदंशे तज्ज्ञानानपेक्षणात् अतएव व्यक्तेर्न वाच्यता नहि शक्तिधीविषयतामात्रेणैव वाच्यता तादृशविषय
ताया अन्वयसाधारण्यात् अपितु यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य तद्विषयकशाब्दधीजनकता तत्वमेव तत्प्रयोज्यव्यवहारनिया
मकं अन्वयांशे कुब्जशक्तिसत्वेपि यथा तद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानजनकतायां नावच्छेदकं तथा व्यक्त्यंशे तत्सत्वेपि तद्विषयकत्व
स्य शक्तिज्ञानजनकतायामनवच्छेदकत्वात् न व्यक्तौ तद्व्यवहारः तद्विषयकत्वस्य शाब्दधीविशेषणत्वात् गवादिपदशक्तिज्ञान
स्य गोत्वादिज्ञानविषयकत्वेन गोत्वादिशाब्दधीहेतुत्वेपि न गवादिपदस्य गोत्वादिज्ञानवाचकत्वापत्तिः वस्तुतो यद्विषयकत्ववि
शिष्टज्ञानविषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य शाब्दधीजनकता यद्विषयकत्वेन वा शाब्दधियः शक्तिज्ञानजन्यता तत्वमेव तथा एतेन

तायामेवेति तथासत्यानंत्यव्यभिचारौ वा स्यादिति भावः अन्वयेति अन्वयांशेपि कुब्जशक्तिरिति भावः अन्विताभिधानमते तु नायं ग्रंथः पदार्थद्वय

न्वयस्य तन्मते वाच्यत्वात् अन्वयांशे इत्यनुपदं ग्रंथात्'' गोत्वादि ज्ञानेति शक्तिघटकत्वेनेत्यादि'' नगवादि पदस्येति गोत्वादिज्ञानविषयकत्वस्य तत्कार्य
तावच्छेदकत्वादिति भावः संकेतशक्तिपक्षेणाभिधाय सामर्थ्यशक्तिपक्षसाधारण्येनाह यद्विषयकत्वेनेति शक्यज्ञाने ज्ञानजन्यजन्यत्वेन शक्ति

ज्ञानत्वज्ञानस्यापि ज्ञानपदवाच्यत्वापत्तिः शक्यज्ञानविषयत्वेनैव ज्ञानपदशक्तिज्ञानस्य ज्ञानत्वज्ञानविषयकशाब्दधीजनकत्वादिति परास्तम् कारणत्वस्य कार्यत्वस्य चावच्छेदकगर्भे गोत्वादिविषयकत्वस्य निवेशाङ्गत्वादेर्वाच्यतोपपत्तिः एवं च गौर्गौपदशक्येत्याकारिकापि शाब्दबोधोपयोगिनी शक्तिधीः संभवति व्यक्त्यंशे शक्तेरबाधेनान्यथाख्यात्यापत्तिविरहात् तादृशज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्वेपि गोत्वधर्मितावच्छेदककज्ञानत्वेन व्यक्तिविषयतामनंतर्भाव्यैव गोत्वप्रकारकबुद्धेस्तथात्वादुक्तरीत्या व्यक्तेर्वाच्यतोपपत्तिः नचैवं व्यक्त्यंशे शक्तिज्ञानस्यापेक्षिततया तदंशे शक्तेः कॢप्तत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं कार्यकारणभावावच्छेदककोटौ व्यक्त्यनंतर्भावस्यैव तदंशे कॢप्तत्वव्यवहारनिर्वाहकत्वात् अतएव सामान्यलक्षणापूर्वपक्षे मणिकृतां समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानशाब्दबोधयोर्हेतुहेतुमद्भावाभिधानमपि न विरुध्यते नच व्यक्त्यंशे गोत्वप्रकारकज्ञानस्य गवांशे गोत्वप्रकारकज्ञानहेतुत्वेपि कार्यकारणभावयोः समानप्रकारकत्वस्याक्षतत्वान्न तद्विरोध इति वाच्यं शक्त्यंशे गोत्वादिप्रकारतामादाय समानप्रकारकत्वस्याभिमतत्वे पूर्वं वक्ष्यत इत्यस्यासंगत्यापत्तेः अपूर्ववादे समानप्रकारकाद्धि

विषयकज्ञानं'' एतेनं'' ज्ञानविषयकत्वविशिष्टज्ञानविषयकत्वेन जन्यतानवच्छेदकत्वेन एवं च गव्यपि शक्तेः सिद्धौ च अत इति यतः व्यक्तिशक्तेः कॢप्तत्वं

शा०वा० जनकतावच्छेदकविषयतावत्त्वं नवज्ञातत्वं मतद्वयस्यार्थः एतावता कुञ्जशक्तिमतं परिष्कृत्य तन्मते मोक्तकार्यकारणभावं दूषयति वस्तुतस्त्विति कथंचि क०टी०
५७ दिति यदुपरक्तविषयताजनकतावच्छेदिका स एव वाच्यः व्यक्तेस्तु गत्वा विषयता तथा न तूपरक्तेति न तस्या वाच्यत्वापत्तिः यत्तु जनकतावच्छेदकीभूत

ऊपदस्य कार्यत्वेन पद्यादिरूपकार्ये शक्तिज्ञानात्कार्यत्वेनापूर्वविषयकशाब्दबोध इत्येवाभिधानात् शक्त्यंशे शाब्दधीप्रकारप्रकारकज्ञानस्य हेतुतायास्तत्रानुक्तेः न चैवं जात्यंशे सा ज्ञाता व्यक्त्यंशे स्वरूपसती हेतुर्गवादिति कुञ्जशक्तिवाद इत्यादिचिंतामणिग्रन्थविरोध इति वाच्यं मतभेदेन तत्रोभयसंगतेः वस्तुतस्तु जातिधर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्यक्तेर्विषयतापि कारणतावच्छेदककोटौ निविशते विशेष्यतावच्छेदकतात्वेन व धर्मितावच्छेदकीयविषयताविशेषस्य निवेशनीयत्वात् अवच्छेदकतानिरूपकविशेष्यतायाः व्यक्तिविषयतारूपत्वात् एवं च व्यक्तेरवाच्यताव्यवहारस्य कथंचिदुपपादनेऽपि शक्त्यंशे जातिप्रकारकज्ञानहेतुतापेक्षया गौरवं दुर्वारमेव कारणतावच्छेदकेऽधिकविषयताया निवेशात् एवं द्रव्यत्वादिधर्मितावच्छेदककभ्रमात्मकगवादिपदशक्तिज्ञानाद्द्रव्यत्वादिप्रकारकशाब्दधीवारणाय शक्त्यंशे धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहित्वस्याप्यधिकस्य निवेशनीयतया गौरवमपि व्यक्तौ कुञ्जशक्तिवादिनामपि शक्त्यंशे जातिप्रकारकज्ञानहेतुतामतमेव साधीयः

धर्मितावच्छेदकतावत्त्वं वाच्यत्वमिति तन्तुच्छं विनिगमनाविरहेण जनकतावच्छेदकधर्मितावत्त्वस्य वाच्यत्वस्य दुर्वारत्वात् शक्त्यंशे इति तादृशभ्रम राम
तापेक्षेत्यर्थः अधिकविषयता व्यक्तिविषयता संकेतशक्तिमते च व्यक्त्युपरक्ता विषयताजनकतावच्छेदकेति महागौरवं कटाक्षितं भट्टानां पदः ५७

र्थांतरं शक्तिः गुरूणां सामर्थ्यं शक्तिरित्यान्यरं भेदोस्तु कार्यकारणभावस्तु भट्टवदेव कार्य इत्याह एवमिति शक्त्यंशे इति न्यायमत एव दोषस्य प्रागुद्धृतत्वादिदं गुरुमते शक्त्यंशे इति गोपदशक्तिः गोरित्याकारकं इदानीं कुंअशक्तिं खंडयति वस्तुत इति ईश्वरेति न्यायमते उक्तदोषोद्धारप्रकारप्रदर्शनेपीश्वरानंगी

वस्तुतस्तु सर्वलाक्षणिकस्थले व्यन्वयबोधस्यानुभविकत्वेन दुरपह्नवतया लाक्षणिकस्याप्यनुभावकत्वं दुर्वारमेवेति तस्य लक्ष्यार्थे कुअशक्तिप्रसंग इति नानुभवजननसामर्थ्यमीश्वरसंकेतो वा वृत्तिरूपा शक्तिः अपितु पदार्थांतरमेव सा च जातावेव कल्प्यते न तु व्यक्त्यादावपीति न कुअशक्तिरपीति तत्त्वं अथ व्यक्तेर्गवादिपदावाच्यत्वे गवादिपदाद्व्यक्तेः स्मरणमनुभवश्च न स्यात् न च पदावाच्यत्वे व्यन्वयस्येव व्यक्तेर्भानं शाब्दबोधेनानुपपन्नमिति वाच्यं यद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधे तद्धर्मप्रकारकपदार्थोपस्थितेर्हेतुतया गोत्वप्रकारकशाब्दबुद्धौ गोत्वप्रकारकस्मरणस्यापेक्षणीयतया व्यक्तेरस्मरणे व्यक्तेः शाब्दबोधविषयताया दुरुपपादत्वात् अन्वयस्य च भाने ऽन्वयांशे शाब्दधियो निष्प्रकारतया तदुपस्थित्यनपेक्षणे तत्र वाच्यत्वानुपयोगादिति चेदत्र भट्टाः पदाद्व्यक्तेर्न स्मरणमनुभवो वा किं त्वाक्षेपादेव व्यक्तिधीः आक्षेपिका जातिरेव आक्षेपश्चानुमानमर्थापत्तिर्वा न च जातिव्यक्त्योर्वैयधिकरण्यसंभवः तादात्म्यसंबंधेन जातेराधेयतासंबंधेन व्यक्त्याक्षेपकताया अविरोधात् वस्तुतस्तु गामानयेत्यादौ त्वा

कर्तॄणां तत्संकेतस्य शक्तित्वं व्याहतमिति भावः न स्यादिति तथा च गोर्न शक्यो गोर्जातेस्तादृशान्वयबोधानुपपत्तिरिति भावः आक्षेपादेवेति अनाक्षिप्तभानमर्थाध्याहारो न भट्टसंमत इति बोध्यं नन्वाक्षेपकस्यानेव विलंबापत्तिरित्यत आह वस्तुतस्त्विति एतन्मते गोनिष्ठकर्मत्वज्ञानस्योत्तरत्वं दर्शयति।

श०वा० तेनसंबंधेनेति आक्षेपोत्तरं शाब्दबोधाय प्रकारांतरेणाक्षेपं वदतां मतमाह गोत्वमिति गगनवारणाय धर्मपदं व्यक्त्यघटितेति गोत्वत्वाद्यनात्मकं गोपदश कं०टी०
५८ क्यत्वगोत्वनिष्ठतद्व्यक्तित्वादि अलोचनं निर्विकल्पात्मकं इत्यपरेत्याह तादृश बुद्धेरिति एवं गवादावित्यादि अधिकपाठः केचित्तु तत्र कर्मत्वस्य विशेष

अयवृत्तित्वरूपपरंपरासंबंधेनानयनकर्मत्वादौ गोत्वादिजातेरन्वयः शाब्दः तेनसंबंधेन गोत्वादिमत्वस्याधेयतासंबंधेन गवादि
व्याप्यत्वात् आधेयतासंबंधेन गवादिमत्वं विनानुपपद्यमानत्वाच्चानयनकर्मत्वादेराधेयत्वादिसंबंधेन गवादिव्यक्तिप्रकारि
काधीः आक्षेपात्पूर्वं संसर्गघटकतया शाब्दबोधे व्यक्तिभानेपि कर्मत्वाद्यंशे गोत्वाद्यवच्छिन्नव्यक्तिप्रकारकभानानुरोधेनाक्षे
पादरः गोत्वं गवाश्रितं गोनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मत्वात् किंचिदाश्रितं वा जातित्वादित्यनुमानतो व्यक्तिभानं तु न सा
र्वत्रिकं तादृशहेतुपस्थितेरसार्वत्रिकत्वात् गवादिपदात्तादृशरूपेण गोत्वादेरनुपस्थितेः अथ गवादिपदाद्व्यक्तेरस्मरणे
गोत्वादिस्मरणमेव कथमुपपद्यते गोत्वप्रकारकस्मरणे व्यक्तेर्विशेष्यतया भाननियमात् तद्विशेष्यकस्मरणे च व्यक्तिघटित
गोत्वत्वादेः प्रकारतया भाननियमात् व्यक्त्यघटितप्रकारकस्य स्मरणस्य संभवेपि स्वरूपत एव जातेः शक्यतया धर्मांतरविशे
ष्यतया तत्स्मरणासंभवात् धर्मांतरप्रकारेण स्मरणेपि गोत्वाद्यंशे निष्प्रकारकशाब्दज्ञानासंभवेन तादृशस्मृतेरनुपयोगि
त्वादिति चेन्न पदादालोचनरूपस्यैव स्मरणस्योपगमात् किंचिद्धर्मावच्छिन्नसंबंध्युपरक्तसंबंधज्ञानाधीनतत्संबंधिस्मृतेः राम ५८

णत्वार्थमुपलक्षणत्वे दोषमाह तादृशगोत्वादेरिति श्रीकरमतं उत्थापयति एतेनेति अर्थापत्तीति आनयनकर्मत्वस्य गवादिमत्वं विना गोत्वादि

मत्वमनुपपन्नमिति ज्ञानेत्यर्थः तावता आधेयतासंबंधावच्छिन्नगवाद्यभावव्यापकतया स्वाश्रयवृत्तित्वसंबंधावच्छिन्नतादृशाकर्मत्वाभावभानेपि शाब्दबोध

समप्रकारत्वनियमेपि निर्विशेषणकसंबंध्युपरक्तसंबंधज्ञानान्निर्विकल्पकस्मरणे बाधकाभावात् निर्विकल्पकस्य संस्काराजनकत्वेपि विशिष्टज्ञानाहितविशिष्टगोचरसंस्काराद्विशेष्यानुद्बोधदशायां केवलविशेषणांशस्मरणेन विरोध इति वदंति तदसत् गवादिपदात्स्वरूपतो गोत्वादिज्ञानेपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण तद्ग्रहासंभवाद्व्याप्त्याक्षेपासंभवात् नच शाब्दधीविषयेण परंपरासंबंधेन गोत्वादिविशेषितकर्मत्वादिहेतुनाऽऽनयनादौ गवादिकर्मकत्वमनुमेयमिति वाच्यं विशिष्टसाध्यस्य प्रागप्रतीतेः एवं गोत्वानीयतामित्यादौ स्वरूपत उपस्थितस्य गोत्वादेरेव विशेष्यतया भानोपगमे निर्धर्मितावच्छेदककशाब्दधीस्वीकारापत्तिः तादृशबुद्धेराक्षेपकतावच्छेदकावच्छिन्नाविषयतयाव्यक्त्याक्षेपानुपयोगितापत्तेश्चेति व्यक्तेः शाब्दबोधे विशेष्यादिविधयाभानमावश्यकमित्यवधेयं एतेन जातिवाचकपदाज्जातिबोधः व्यक्तिबोधस्तूपादानिक एवेति श्रीकरमतमनुपादेयं उपादानस्यार्थापत्तिरूपत्वे भट्टमताविशेषात् नच जातिरेव व्यक्तिबोधिका जातिकरणकत्वमेवौपादानिकत्वं बोधस्येति वाच्यं जातेः प्रमाणांतरत्वकल्पनापेक्षया व्यक्तिशक्तिकल्पनाया एवोचितत्वात् एवं जातेर्नित्यतया सर्वदैव तद्धेतुकव्यक्तिधीवारणाय जातिहेतुकव्यक्तिबोधे जातिशक्तिज्ञानघटिततच्छाब्दसामग्र्याः सहकारित्वमवश्यमुपगंतव्यं तथा च तादृशसामग्र्या एव व्यक्तिभानप्रयो

स्यापत्तावच्छिन्नाविषयत्वादिति भावः जातिरेवेति अर्थापत्त्यादिकं तु सहकारीति भावः तद्धेतुकेति तदुपादानकेत्यर्थः हेतुकेति कारणकेत्यर्थः अं

शा०व ॥ शाभेदेनशाब्दत्वौपादानिकत्वत्वयोःसमावेशमालंव्यशंकते नचेतिँतावताव्यक्त्यंशेकारणांतरानपेक्षायांमंडुनमतमुत्थापयति व्यक्तेरपीति उत्पादेतिँत ॥ क०टी०
५६

जकत्वसंभवेजातेःप्रमाणांतरत्वकल्पनमनर्थकं नच जातिनिरपेक्षजातिभासकसामग्र्या व्यक्तिभानप्रयोजकत्वे व्यक्त्यंशेपि शाब्द
त्वमावश्यकं तथासतिचशक्तिज्ञानजन्यव्यक्तिस्मृतिरपेक्षतेजातेःकारणत्वेचव्यक्त्यंशेऔपादानिकत्वमेवनतुशाब्दत्वमितिन
तदपेक्षितिवाच्यं व्यक्तिभानांशेजातेःकरणत्वेतदंशेऽशाब्दत्वोपगमसंभवेतदकरणत्वेपितत्संभवात् जातेरकरणत्वेव्यक्त्यंशे
कीदृशकरणस्यजन्यतावच्छेदकधर्मवत्वमितिचेत् नकस्यापितावतापिक्षतिविरहात् व्यक्तेरपिबोधःशाब्दादेवनत्वाक्षेपादि
तःव्यक्तिशाब्दबोधेशक्तिविरहोनानुपपत्तिप्रयोजयतिलक्षणा तएवतदुपपत्तिरितिमंडनाचार्यमतं तदुक्तंजातेरस्तित्वना
स्तित्वेनहिकश्चिद्विवक्ष्यति नित्यत्वाल्लक्ष्यमाणायाव्यक्तेस्तेहिविशेषणे इति अस्तित्वनास्तित्वेउत्पादविनाशौ लक्षणाचजा
तिप्रकारेणैवबोधयतिनतुव्यक्तित्वादिनेतिनानुभवविरोधःनीलादिपदस्यशक्यनीलादिगुणपुरस्कारेणलक्षणयाबोधकत्वव
च्छक्यजातिपुरस्कारेणलक्षणयागवादिपदस्यव्यक्तिबोधकत्वेऽ विरोधात् स्वार्थादन्येनरूपेणज्ञानेभवतिलक्षणेत्यत्रस्वा
र्थपदस्यशक्यतावच्छेदकपरत्वात् अत्रेदंचिंत्यं गवादिपदाल्लक्षणयागोत्वादिप्रकारकबोधोपगमेजातिशक्तिरन्वयबो
धेनापेक्ष्यतेलक्ष्यतावच्छेदकतायाएवजातिभानप्रयोजकत्वसंभवात् नचशक्तिंविनाव्यक्तौशक्यसंबंधरूपलक्षणैव राम
५९

॥ थागोजातागौर्नष्टेतिव्यवहारवारणायव्यक्तौलक्षणाआवश्यकीत्यर्थः अतथात्वात् अनुपयोगित्वात् शाब्दार्थानुपस्थापकादितिभावः अथेति लक्ष्यताव ॥

च्छेदकतयाजातिभानासंभवेजातिशक्तिरावश्यकीत्याशयः व्युत्पत्तीतिभिन्नपदोपस्थाप्यार्थेन्वयबोधेविषयितावच्छेदकरूपेणोपस्थितिस्तंत्रमि

नसंभवतीतिशक्तेरूपयोगितेतिवाच्यं लक्षणानिर्वाहार्थंशक्तिकल्पनेगवादिपदस्यद्रव्यत्वादावपिविनिगमनाविरहेणशक्तिकल्प
नप्रसंगात् द्रव्यत्वादिसंबंधेनापिगवादौलक्षणासंभवात् प्रयोगविरहस्यद्रव्यत्वादाविवस्वातंत्र्येणगोत्वादावप्यविशिष्टत्वात्
लक्षणाघटकतयाशक्तेरूपयोगितायांतस्याःवृत्तित्वानुपपत्तेःस्वातंत्र्येणातथात्वात् अथाकृतिविशिष्टायामेवव्यक्तौलक्षणया
आकृतिप्रकारेणव्यक्तिबोधस्यनैयायिकानामप्यनुमतत्वात् तत्रशक्त्युपस्थितजातेरन्वयउपेयते नचाकृतावेवशक्तिर्जाति
विशिष्टेलक्षणेतिवैपरीत्यमेवकिंनस्यादितिवाच्यं आकृतेरवयवसंयोगविशेषरूपायाआनंत्यात्तदपेक्षयालघीयस्यांजाता
वेवशक्तिकल्पनस्यौचित्यात् नचावयवसंयोगनिष्ठजातिरेवशक्यास्तुव्यक्तौतदन्वयश्चस्वाश्रयघटितपरंपरासंबंधेनस्वी
क्रियतामितिवाच्यं आकृतिप्रकारकबोधस्यानुभविकत्वात् लक्ष्यार्थानुपरक्तायांकेवलजातौप्रयोगविरहश्चनशक्त्यभा
वसाधकःअप्रयोजकत्वात् तत्रप्रयोगमात्रविरहस्यैवतदशक्यत्वबीजत्वेजातावप्रयोगस्यासिद्धत्वात् तात्पर्यसत्वेचवृ
त्तिद्वयाधीनबोधोपगमेक्षतिविरहात् नचैवंकेवलमुख्यार्थतात्पर्येणगविनित्यत्वमितिस्वारसिकप्रयोगापत्तिरितिवाच्यं श
क्त्यास्वरूपतउपस्थितायाजातेःसमानपदोपात्तधर्मिण्याश्रयतासंबंधेनान्वयस्यैवव्युत्पन्नत्वात् नचान्वयितावच्छेदकरू

त्याशयः द्वयस्येति नचभवन्मतेपिजातिप्रकारत्वेसतिव्यक्तिविशेष्यकत्वेनव्यक्तिविशेष्यकत्वेसतिजातिप्रकारत्वेविनिगमनाविरहाभावात् हस्तिसंस्कारोद्बोधक

म्रा०वा० ६०

हस्तिपकज्ञानस्य हस्तित्वोद्बोधकत्वे कुतो न द्रव्याद्युद्बोधकत्वमित्यत्राह उद्बोधकस्येति कल्पत्वादित्यस्य विरोधविरहादित्यनेनान्वयः ससंकोचः कारणवैशिष्ट्यं

पेणानुपस्थितताया जातेरन्वयो विरुध्यते व्युत्पत्तिवैचित्र्येण प्रकारतया स्वरूपतः उपस्थितताया जातेरन्वयस्वीकारे क्षतिविरहादिति री
त्या चेन्मतमेतत्परिष्क्रियते तथापि स्वरूपतो गोत्वान्वयबोधस्य लक्ष्यार्थगवादौ स्वीकारे तादृशान्वयबोधं प्रति योग्यताज्ञानादीनां
कारणताकल्पनाधिक्यात् गोत्वादिविशिष्टव्यक्तिशाब्दसामग्रीप्रतिबंधकतायां जातिव्यक्तिविषयकोपस्थितिद्वयस्य निवेशनी
यतया प्रतिबंधकतावच्छेदकशरीरगौरवाच्च जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तिशक्तिपक्ष एव साधीयान् प्राभाकरास्तु जातिशक्तिज्ञाना
देव जातिप्रकारेण व्यक्तेः स्मरणं शाब्दबोधश्च न तु निर्विकल्पकरूपं जातिस्मरणं निर्विकल्पकानभ्युपगमात् व्यक्तिसंबंधज्ञानवि
रहेण नदं प्रातुद्बोधाद्व्यक्तिस्मरणासंभव इति तु नाशंकनीयं व्यक्तिमविषयीकृत्य स्वरूपतो गोत्वादिज्ञानासंभवेन गोत्वाद्युद्बोधक
स्यैव व्यक्त्युद्बोधकत्वात् उद्बोधकस्य फलबलकल्प्यत्वात् संबंधितावच्छेदकहस्तित्वादिसंबंधाय हेहस्त्यादिसंबंधिहस्तिप
कादिज्ञानात्वको द्बोधकबलाद्धस्त्यादिस्मरणे हस्तित्वादेः प्रकारतया भानवद्व्यक्तिसंबंधज्ञानमंतरेणापि जातिसंबंधिपदज्ञाना
ज्जातेः स्मरणे व्यक्तेर्विशेष्यतया भाने विरोधविरहात्तद्धर्मप्रकारकस्मृतौ तद्धर्मावच्छिन्नसंबंधितया गृहीतवस्तुज्ञानस्य हेतुताया
मरत्वादिरूपोद्बोधकजनितस्मृतौ व्यभिचारवारणाय कार्यतावच्छेदकसंकोचस्यावश्यकतया तत एव मतान्तेऽपि व्यभिचारानव

निवेश्यं नियमत इति पदं गोमत्पशक्तिर्वा गोमतीत्यादौ व्यक्तेर्भानेपि पदं गौः शक्तिः गौरित्यादिज्ञाने तद्भानात् व्यक्तीति गौरित्यनुभवस्येत्यर्थः जात्युद्बोध

कृ०टी०

राम ६०

कवलादेवो दुष्टादिति शेषः ॥ संबंधांतरासमानकालीनत्वादि गुरूणामपीतिते: पश्वादिपदधर्मिणि शक्तिस्वीकारात् जागरूकत्वादिति व्यक्तौ शक्तिस्वीकारे तद्विषयताया

जं काशात् जातिशक्तिज्ञाने नियमतो जातिप्रकारेण व्यक्त्युपभानात्तज्जन्यसंस्कारान्नियमतो व्यक्तिस्मरणासंभव इति चेत्काक्षतिः व्यक्तिविषयकज्ञानांतरस्यावश्यकतया तज्जनितसंस्कारादेव व्यक्तिस्मरणसंभवात् अथ भवतु जातिशक्तपदज्ञानाज्जातिप्रकारेण स्मरणं तथापि तत्प्रकारकशाब्दबोधो न संभवति तद्धर्मप्रकारकधर्मिविषयकशाब्दबोधे तद्धर्मप्रकारेण धर्मिगृहीतवृत्तिकपदज्ञानजन्यतद्धर्मप्रकारकव्यक्त्युपस्थितेर्हेतुत्वात् पदे गृहीतवृत्तिकत्वमात्रनिवेशे घटत्वादिगृहीतवृत्तिकपदाद्गोत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितसंबंधांतरावगाहिज्ञानजन्यगोत्वादिप्रकारकस्मरणाद्गोत्वादिप्रकारकशाब्दबोधापत्तेः तद्धर्मगृहीतवृत्तिकत्वनिवेशेऽपि पशुत्वादिप्रकारेण धर्मिगृहीतधर्मगृहीतवृत्तिकपश्वादिपदात्पशुत्वादिप्रकारकशाब्दबोधस्य गुरूणामनुमतस्यानुपपत्तेः नच प्रकारीभूतधर्मभेदेन कार्यकारणभावभेदस्य यत्ततत्त्वाननुगमेनावश्यकत्वाज्जातिप्रकारकशाब्दबोधे जातिगृहीतवृत्तिकपदज्ञानजन्यस्मरणस्यैव हेतुत्वमंगीकार्यमिति वाच्यं एवमपि जातिप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तेर्जागरूकत्वात् लक्षणाज्ञानाधीनपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वांतरकल्पने च गौरवात् नच तन्मतेऽध्याहृतस्यार्थस्य बोधविषयतया पदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन हेतुतैव नास्ति कथमुक्तानुपपत्त्यवसर इति वाच्यं सर्वपदार्थाध्याहारस्य लेऽन्वयबोधवारणाय तन्मतेऽपि तादृशहेतुताया व्यवस्थापितत्वात् नचत

पदप्रयोज्यत्वासंभवाज्जातिप्रकारेण व्यक्तिभानं न संभवतीत्यर्थः ननु तत्र व्यक्तौ लक्षणास्वीकारात्तद्विषयतापदप्रयोज्यास्त्वित्यत आह लक्षणाज्ञाने

श०वा० ६१ ति अध्याहारेति अध्याहारात्मकार्थोपस्थितेरित्यर्थः येन रूपेण अर्थोपस्थितित्वेनेति सिद्धांतादित्यस्येइति शंकेत्यादिनान्वयः उक्तसिद्धांतोपगमे सर्वलाक्षणि क०टी०

थापि पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितित्वघटितकारणतावच्छेदकेन व्यक्तिलाक्षणिकपदजन्यव्यक्त्युपस्थितेरसंग्रहेण दोषाय अ
ध्याहाररूपार्थोपस्थितेर्येन रूपेण हेतुता व्यवस्थापिता लक्ष्यार्थोपस्थितेरपि तद्रूपाक्रांततयैवोपपत्तेः शक्तपदस्यैवानुभावक
तेति सिद्धांतात्सर्वलाक्षणिकस्थलेऽन्वयबोधानुपगमात्तत्स्थलीयसामग्रीबलात्सर्वार्थाध्याहारस्थलेप्यन्वयबोधापत्तिरिति
शंकानवकाशादिति वाच्यं यत्र लाक्षणिकपश्वादिपदाद्गोत्वादिप्रकारिकोपस्थितिस्तद्व्यवहितोत्तरद्वितीयादिविभक्तितः श
क्त्याकर्मत्वाद्युपस्थितिः कर्मत्वादिविशेष्यको गोत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकः शाब्दबोधः तत्स्थलीयसामग्रीलक्षणाधीनपदार्थो
पस्थितेरध्याहारात्मकोपस्थितिसाधारणरूपमात्रेण हेतुतामते कर्मत्वाद्युपस्थापकविभक्तिप्रकृतिभूतपश्वादिपदाद्यत्र न
गोत्वावच्छिन्नोपस्थितिरपि तु निराकांक्षपदांतरादनुमानादितोपि वा तत्राप्यक्षतैवेति तादृशशाब्दबोधस्य तत्रापत्तेर्दुर्वारत्वा
त् अर्थाध्याहारमतेपि यत्र साकांक्षपदान्नप्रकृतवाक्यार्थघटकस्याप्यर्थस्योपस्थितिस्तत्र शाब्दबोधोत्पत्तेरनिष्टत्वादिति चे
न्न शक्तिलक्षणासाधारणस्यानतिप्रसक्तवृत्तित्वस्य दुर्वचतया शक्तित्वशाक्यसंबंधत्वाभ्यामेव तयोर्निवेशनीयतया शक्तिल
क्षणाधीनपदार्थोपस्थित्योः कारणताभेदस्य व्यक्तिशक्तिवादिनामप्यावश्यकतया शक्त्यधीनपदार्थोपस्थितेस्तद्धर्मगृहीतशक्ति राम ६१

कस्थलेऽन्वयबोधानुपपत्तिमित्यभिप्रायत्वान्निराकुरुते सर्वेति अत्रेति अथेत्यादिशंकायामित्यर्थः पश्वादिपदस्यापि लोमत्वादावेव शक्तिः लाघवात् फलवत्वा

लोमत्वादिविशिष्टावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधत्वं तज्ज्ञानकार्यतावच्छेदकं न च लोमपदपशुपदयोः पर्यायत्वभ्रमदशायां लोमादिप्रकारकशाब्दबोधापत्तिरिति

कपदज्ञानजन्यतद्धर्मप्रकारकोपस्थितित्वेनैव तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधहेतुतायाः कल्पयितुमुचितत्वात् न च तद्धर्मावच्छिन्नवि
षयतानिरूपितशक्तिविषयताशालिज्ञानत्वेन व्यक्तौ शक्तिलक्षणाग्रहयोर्व्यक्तिशक्तिवादिमतेऽनुगमः संभवति गोसंबंधिशक्तं पद
मित्याकारके पदशक्यसंबंधिनी गौरित्याकारके वा लक्षणाग्रहेऽपि गोत्वावच्छिन्नविषयतायाः समं परंपरया शक्तिविषयताया निरू
प्यनिरूपकभावसत्त्वादिति वाच्यं साक्षान्निरूपितत्वपरंपरयानिरूपितत्वयोरनुगमकरूपाभावात् यत्तु वृत्तिसंसर्गकपदप्रकार
कज्ञानमेव शाब्दबोधोपयोगी एवं च शक्तिसंसर्गतानिरूपकपदप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन तद्धर्मा
वच्छिन्नविशेष्यकशक्तिलक्षणाज्ञानयोरनुगमः संभवत्येव शक्यसंबंधेनार्थेऽपि पदप्रकारकग्रहस्यापि तथात्वात् संसर्गताव
च्छेदकीयविषयतायामपि संसर्गतात्वसत्त्वादिति तदसत् शक्तिकालीनत्वादिसंबंधावगाहिज्ञानवारणाय पदप्रकारत्वार्थविशे
ष्यत्वोभयनिरूपितशक्तिनिष्ठसांसर्गिकविषयताया निवेशस्यावश्यकतया शक्तिसंसर्गकज्ञानसंग्राहकेण रूपेण लक्षणाग्रहासं
भवात् अथ धर्मशक्तपदस्य धर्मिस्मरणशाब्दबोधजनकत्वे लोमाद्यात्मकोपाध्यवच्छिन्नबोधकपश्वादिपदस्यापि धर्मिशक्तिर्वि
लीयेतातो युक्तेः साम्यात् न च निर्विकल्पकरूपस्य स्मरणस्य शाब्दबोधस्य चानभ्युपगमाज्जातिवाचकपदाद्व्यक्त्यविषयकस्मरणा

वाच्यं ज्ञानशक्तिस्वीकारेण दोषात् यत्तु तादृशपर्यायत्व भ्रमदशायां लोमादिमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधो न स्यादित्याशंक्यापर्यायताशक्तपशेद इति यत्कि

श०वा० ६२ क्ति ज्ञानस्य विशेष्यत्वे लोमत्वमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधहेतुत्वोपगमात् तदभावस्य च लोमप्रकारकशाब्दबोधे हेतुत्वादिति तच्छिष्यप्रतारणामात्रं धर्म्योप क०टी०

द्यसंभवेन तस्य व्यक्तिस्मरणादिजनकत्वं धर्म्यविषयकस्यापि च लोमत्वाद्यवच्छिन्नविषयकस्मरणादेः संभवात् अश्वादिपदस्य लोमत्वाद्यवच्छिन्नवाचकत्वोपगमेन धर्मिधीः संभवतीति न तस्य धर्म्यवाचकतेति वाच्यं उपाधेर्धर्मिविनिर्मोकेण भानसंभवरूपस्य जात्यपेक्षया विशेषस्य सत्वेपि जातिशक्तपदज्ञानस्य जातिप्रकारिकायामिवोपाधिशक्तपदज्ञानस्याप्युपाधिप्रकारकधर्मिविषयकबुद्धौ कारणताकल्पने बाधकविरहात् उपाधिमात्रशक्तादपि धर्मिधीसंभवादिति चेन्न लोमत्वाद्यवच्छिन्नसंबंधांतरवत्तया गृहीतात् लोमत्वादिना लोमादिमुख्यविशेष्यकस्यैव स्मरणस्य बाधकांतरविरहदशायामुत्पादनात्तद्रूपावच्छिन्नशक्तत्वेन गृहीतात्तद्रूपावच्छिन्नप्रकारकधर्मिस्मरणस्य नियमतः स्वीकारेऽनुभवविरोधात् अविशेषित गोत्वादेः संबंधांतरज्ञानादपि धर्मिविषयकेबोधे न तत्प्रकारकधर्मिस्मरणस्यैवोपगमेन तादृशस्य तस्य तादृशशक्तिसंबंधज्ञानात्तत्प्रकारकधर्मिस्मरणोपगमेऽनुभवविरोधविरहात् अत्रेष्टापत्तेरपि सुकरत्वेन प्रतिबंदेर्वादिनिवर्तकत्वायोगाच्च अथ गवादिपदस्य समवायाविशिष्टवाचकत्वोपगमे तज्जन्यबोधे गोत्वादेः समवाय एव संसर्गतया भासते न तु संबंधांतरमित्यत्र किं नियामकं (वाच्यानंतर्भावस्य समवायसाधारण्येन संबंधांतराभानप्रयोजकत्वासंभवात्) न हि जातिर्व्यक्तिं विना न भासत इति वत्समवायं विना राम

ताज्ञानस्य न्यायादिमते द्वयोः पदयोऽस्तद्धर्मावच्छिन्नशक्तिमत्वज्ञानादिपदत्वात् कालीनस्य विशिष्टशक्तिज्ञानस्य सर्वमते लोममुख्यविशेष्यकलो ६२

मप्रकारकफलजनकतयाभवन्मते तदनुपपत्तेः अशंकाया एवाशुद्धत्वात् पर्यायताभ्रमस्य पशुपदं लोमवच्छ क्रमित्याकारकतया लोममुख्यविशे
ष्यकशाब्दबोधे बाधकाभावादिति ॥ ॥इतिश्रीरंगनाथसूरिसूनुनारायणानुजकृष्णभट्टविरचितं शक्तिवादविवरणं संपूर्णं॥ ॥वाराणसीप्रसा
दस्य नियोगेन तु यत्नतः काशीसंस्कृतमुद्रायामंकितोयं विचक्षणैः १ काश्यां त्रिपुरभैरवीसन्निधौ श्री ३ युत बाबूफतहनारायणसिंहजी स्वभिधा युजो

पिन भासत इत्यपि नियमः येन शक्तिज्ञानजन्यबोधे समवायभानस्यावश्यकता न तु संबंधांतरभानमिति स्यात् तदा दिपदात्समवाय
मविषयीकृत्यापि संबंधांतरेण गोत्वादिविशिष्टविषयकबोधोदयादिति चेदेवं सति ज्ञानशक्तिरेवादरणीया तथा च गवादिपदस्य स
मवायेन गोत्वादिप्रकारकज्ञान एव शक्तेरुपगमात्तेनाभ्रांतानां संबंधांतरेण तत्प्रकारकधीः न तु संबंधेन तत्प्रकारकज्ञाने शक्तिग्रह
स्यैव तादृशबोधहेतुत्वमिति वाच्यानंतभावस्य समवायसाधारणसंबंधांतरभानप्रयोजकत्वासंभवादिति कृतं पल्लवितेन ॥ छ॥
इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचितः शक्तिवादः समाप्तः ॥ ॥ ॥छ॥ ॥ ॥ ॥छ॥ ॥ ॥ ॥छ॥

निकेतने काशीसंस्कृतमुद्रायन्त्रेऽङ्कितोयम् ॥ ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे नवम्यां तु भृगोर्दिने अलेखि विष्णुपन्तेन त्रिपुरेश्वरिसन्निधौ १ गुरुपादाब्जभृंगेण
रमानाथेन धीमता सव्याख्यः शक्तिवादाख्यः शोधितो हि प्रयत्नतः २ काशीजी में श्री ५ युत बाबू बनारसीप्रसाद के संस्कृतमुद्रायन्त्र में मंजूषासहित शक्तिवाद
अत्यंत उज्वलतापूर्वक छापा गया शोधनेवाले रमानाथ शास्त्री लिखनेवाले विष्णुपंत दमोहवाले छापनेवाला दरसनकारीगिर यह ग्रंथ जिसको लेना हो यह उसको
कुं जगली के पश्चिम फाटक के सामने सीताराम के दुकान में मिलेगा अथवा त्रिपुरभैरवी के समीप बाबू फतहनारायणसिंह के मकान में बनारसीप्रसाद के छापखाने में मि

॥ इति मंजूषासहितशक्तिवादः समाप्तः ॥